

ANTONI DĘBIŃSKI

POLITYKA USTAWODAWCZA
RZYMSKICH CESARZY CHRZEŚCIJAŃSKICH
W SPRAWACH RELIGIJNYCH

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

ANTONI DEBIŃSKI

POLITYKA USTAWODAWCZA
RZYMSKICH CESARZY CHRZEŚCIJAŃSKICH
W SPRAWACH RELIGIJNYCH

Wydawnictwo KUL
Lublin 2020

Recenzenci
dr hab. Renata Świrgoń-Skok, prof. UR
ks. dr hab. Marcin Wysocki, prof. KUL

Korekta
Emilia Melon

Opracowanie komputerowe
Jarosław Bielecki

Ilustracje
Arkadiusz Adamczuk i Maciej Jońca

Projekt okładki i stron tytułowych
Dorota Woźniak

Na okładce
Portret cesarza Justyniana:
Hubert Goltz, *Icones, vitae et elogia imperatorum Romanorum*,
Antverpiae, ex officina Plantiniana Balthazaris Moreti, 1645, 2°. Sygnatura XVI.1898

© Copyright by Wydawnictwo KUL, Lublin 2020

ISBN 978-83-8061-790-2

Wydawnictwo KUL
ul. Konstantynów 1 H, 20-708 Lublin
tel. 81 740-93-40, fax 81 740-93-50
e-mail: wydawnictwo@kul.lublin.pl
<http://wydawnictwo.kul.lublin.pl>

Druk i oprawa: volumina.pl Daniel Krzanowski
ul. Ks. Witolda 7-9, 71-063 Szczecin, tel. 91 812-09-08, e-mail: druk@volumina.pl

SPIS TREŚCI

Table des matières	9
Wykaz skrótów	13
Wstęp	17

ROZDZIAŁ I.

PROBLEMATYKA RELIGIJNA W USTAWODAWSTWIE CHRZEŚCIJAŃSKICH CESARZY RZYMSKICH OKRESU DOMINATU .....

1.1. Ustawy w sprawach religijnych w ustawodawstwie cesarzy rzymskich IV i V wieku	33
1.1.1. <i>Codex Theodosianus</i>	33
1.1.2. <i>Novellae Posttheodosianae</i>	37
1.1.3. <i>Constitutiones Sirmondianae</i>	38
1.2. Ustawy w sprawach religijnych w ustawodawstwie justyniańskim	39
1.2.1. <i>Codex Iustinianus</i>	39
1.2.2. <i>Novellae Iustiniani</i>	42
1.3. Ustawy karne w sprawach religijnych	45
1.3.1. Systematyka ustaw karnych dotyczących spraw religijnych	45
1.3.1.1. Ustawy przeciwko heretykom	47
1.3.1.2. Ustawy przeciwko apostatom	48
1.3.1.3. Ustawy przeciwko poganom	48
1.3.1.4. Ustawy przeciwko żydom	49
1.3.1.5. Ustawy zabraniające udzielania i przyjmowania powtórnego chrztu	50
1.3.1.6. Ustawa zabraniająca rzeźbienia lub malowania krzyża	51
1.3.2. Charakterystyka formalna ustaw karnych w sprawach religijnych	51

Rozdział 2.**USTAWODAWSTWO CESARZY RZYMSKICH PRZECIWKO**

PRZESTĘPSTWU HEREZJI	57
2.1. Znaczenie słowa „herezja”	57
2.2. Ustawowe określenie herezji	58
2.3. Kwestia manichejczyków	65
2.4. Herezja i schizma w ustawodawstwie cesarskim	68
2.5. Ustawowe ograniczenia dotyczące grup heretyckich	70
2.5.1. Zakaz organizowania zgromadzeń	70
2.5.2. Pozbawienie własności miejsc kultu	77
2.5.3. Ograniczenia dotyczące przywódców grup heretyckich	81
2.6. Sankcje karne	85
2.6.1. Herezja jako przestępstwo prawa rzymskiego	85
2.6.2. Kara śmierci	90
2.6.3. Infamia prawna, pozbawienie prawa występowania w charakterze świadka	94
2.6.4. Kara wygnania	98
2.6.5. Pozbawienie prawa sprawowania urzędów i wybranych profesji	105
2.6.6. Konfiskata majątku	110
2.6.7. Pozbawienie zdolności sporządzania testamentu, dziedziczenia, dokonywania i przyjmowania darowizn	111
2.7. Charakterystyka ustawowych sankcji i ograniczeń wobec heretyków	118

Rozdział 3.**APOSTAZJA JAKO PRZESTĘPSTWO PRAWA RZYMSKIEGO** .....

123	
3.1. Znaczenie słowa „apostazja”	123
3.2. Ustawowe określenie apostazji	126
3.2.1. Porzucenie religii chrześcijańskiej	126
3.2.2. Przyjęcie religii niechrześcijańskiej	130
3.3. Apostazja jako czyn ustawowo zabroniony	136
3.4. Sankcje karne	140
3.4.1. Kwestia kary śmierci	140
3.4.2. Infamia prawna i pozbawienie prawa występowania w charakterze świadka	143
3.4.3. Kara wygnania	144
3.4.4. Konfiskata majątku	146
3.4.5. Pozbawienie prawa sporządzania testamentu i dziedziczenia	147

Rozdział 4.**USTAWOWE OGRANICZENIA WOBEC RELIGII POGAŃSKIEJ I JEJ**

WYZNAWCÓW	153
4.1. Ustawowe określenie wyznawców religii pogańskiej	153
4.2. Zakaz sprawowania kultu pogańskiego	154
4.3. Ustawowe ograniczenia wobec wyznawców religii pogańskiej	170

4.3.1. Pozbawienie prawa sprawowania urzędów	170
4.3.2. Ograniczenie prawa dziedziczenia, pozbawienie prawa występowania w charakterze świadka i dokonywania aktów prawnych	172
4.3.3. Ograniczenie prawa nabycia własności	174
4.4. Karny charakter ustaw przeciwko religii pogańskiej i jej wyznawcom	177
Rozdział 5.	
USTAWODAWSTWO OGRANICZAJĄCE PRAWA ŻYDÓW	183
5.1. Ustawowa nazwa żydów i ich religii	183
5.1.1. Kwestia <i>Caelicolae</i> i samarytan	184
5.2. Zakaz prozelityzmu	186
5.3. Zakaz obrzezania	190
5.4. Zakaz małżeństw mieszanych	193
5.5. Ograniczenia dotyczące budowy synagog	195
5.6. Zakaz nabywania niewolników-chrześcijan	197
5.7. Ograniczenie zdolności sporządzania testamentu i zdolności występowania w charakterze świadka	203
5.8. Ograniczenie prawa sprawowania urzędów	206
5.9. Karny charakter ograniczeń w sytuacji prawnej żydów	210
Zakończenie	213
Sommaire	215
Wykaz źródeł	221
Bibliografia	227

TABLE DES MATIÈRES

Abbreviations	13
Introduction	17
CHAPITRE I.	
PROBLÉMATIQUE RELIGIEUSE DANS LA LÉGISLATION	
DES EMPEREURS ROMAINS CHRÉTIENS DU BAS-EMPIRE	
1.1. Lois concernant les questions religieuses dans la législation des empereurs romains au IV et V ^{me} siècle	33
1.1.1. <i>Codex Theodosianus</i>	33
1.1.2. <i>Novellae Posttheodosianae</i>	37
1.1.3. <i>Constitutiones Sirmondianae</i>	38
1.2. Lois relatives aux questions religieuses dans la législation de Justinien	39
1.2.1. <i>Codex Iustinianus</i>	39
1.2.2. <i>Novellae Justiniani</i>	42
1.3. Lois pénales par rapport aux questions religieuses	45
1.3.1. Systématique des lois pénales touchant les questions religieuses	45
1.3.1.1. Lois contre les hérétiques	47
1.3.1.2. Lois contre les apostats	48
1.3.1.3. Lois contre les païens	48
1.3.1.4. Lois contre les Juifs	49
1.3.1.5. Lois interdisant de conférer et de recevoir le baptême réitéré	50
1.3.1.6. Lois interdisant de sculpter ou peindre la croix	51
1.3.2. Caractéristique formelle des lois pénales concernant les questions religieuses	51

CHAPITRE 2.**LEGISLATION DES EMPEREURS ROMAINS CONTRE
LE CRIME DE L'HÉRÉSIE**

2.1. Sens du mot « hérésie »	57
2.2. Définition légitime de l'hérésie	58
2.3. Question des Manichéens	65
2.4. Hérésie et schisme dans la législation impériale	68
2.5. Restrictions statutaires envers les groupes hérétiques	70
2.5.1. Défense d'organiser des assemblées	70
2.5.2. Privation de la propriété des lieux du culte	77
2.5.3. Restrictions par rapport aux dirigeants des groupes hérétiques	81
2.6. Sanctions pénales	85
2.6.1. Hérésie comme un crime selon le droit romain	85
2.6.2. Peine capitale	90
2.6.3. Infamie juridique, privation du droit d'agir en qualité de témoin	94
2.6.4. Peine d'exil	98
2.6.5. Privation du droit d'exercer des fonctions	105
2.6.6. Confiscation de la propriété	110
2.6.7. Privation de la capacité de faire un testament, de recueillir un héritage, de faire ou d'accepter les donations	111
2.7. Caractéristique des sanctions et de restrictions statutaires envers les hérétiques.	118

CHAPITRE 3.**APOSTASIE COMME DELIT D'APRES LE DROIT ROMAIN**

3.1. Sens du mot « apostasie »	123
3.2. Définition statutaire de l'apostasie	126
3.2.1. Abandon de la religion chrétienne	126
3.2.2. Acceptation de la religion non-chrétienne	130
3.3. Apostasie comme fait législativement interdit	136
3.4. Sanctions pénales	140
3.4.1. Question de la peine de mort	140
3.4.2. Infamie juridique et privation du droit d'agir en qualité de témoin	143
3.4.3. Peine d'exil	144
3.4.4. Confiscation de la propriété	146
3.4.5. Privation du droit de faire un testament et de recueillir un héritage.	147

CHAPITRE 4.**RESTRICTIONS STATUTAIRES ENVERS LA RELIGION PAÏENNE
ET SES ADEPTES**

4.1. Définition statutaire des adeptes de la religion païenne	153
4.2. Défense de pratiquer le culte païen	154
4.3. Restrictions statutaires envers les païens	170

4.3.1. Privation du droit d'exercer les fonctions	170
4.3.2. Limitation du droit d'hériter, privation du droit d'agir en caractère de témoin et de faire les actes juridiques	172
4.3.3. Limitation du droit d'acquérir la propriété	174
4.4. Caractère pénale des lois contre la religion païenne et ses adeptes	177

Chapitre 5.

LEGISLATION LIMITANT LES DROIT DES JUIFS	183
5.1. Désignation statutaire des Juifs et de leur religion	183
5.1.1. Question des <i>Caelicolae</i> et des Samaritains	184
5.2. Défense de prosélytisme	186
5.3. Défense de circoncire	190
5.4. Défense de mariage mixte	193
5.5. Restrictions concernant la construction des synagogues	195
5.6. Défense d'acheter des esclaves-chrétiens	197
5.7. Limitation de la capacité de faire un testament et d'agir en caractère de témoin	203
5.8. Limitation du droit d'exercer les fonctions	206
5.9. Caractère pénale des restrictions dans la situation juridique des Juifs	210
Conclusion	213
Sommaire	215
Sources	221
Bibliographie	227

WYKAZ SKRÓTÓW

Accad. Const. I-VI	<i>Atti dell'Accademia romanistica Constantiniana</i> , Perugia 1975-1986.
ACII I-IV	<i>Acta Congressus Juridici Internationalis</i> , I-V, Roma 1955.
AG	Archivio giuridico „Filippo Serafini”, Bologna, Pisa, od 1921 – Modena.
Archi, Teodosio II	G.G. Archi, <i>Teodosio II e la sua codificazione</i> , Napoli 1976.
Berger, Concezione	A. Berger, <i>La concezione di eretico nelle fonti giustiniane</i> , „Accademia Nazionale dei Lincei. Rendiconti della Classe di scienze morali, storiche e filologiche” 10(1955/56), s. 354-568.
Berger, Dictionary	A. Berger, <i>Encyclopedic Dictionary of Roman Law</i> , Philadelphia 1953.
BIDR	„Bulletino dell'Istituto di diritto romano”, Roma, od 1940 – Milano.
Biondi, DRC I-III	B. Biondi, <i>Il diritto romano cristiano</i> , I-III, Milano 1952-1954.
Châtiment	<i>Du châtement dans la cité. Supplices corporels et peine de mort dans le monde antique</i> , Roma 1984.
C.J.	<i>Codex Iustinianus. Corpus Iuris Civilis</i> , II, red. P. Krueger, Berlin 1963.
Coll.	<i>Collatio legum Mosaicarum et Romanarum</i> (FIRA II).
CPH	„Czasopismo Prawno-Historyczne”, Warszawa – Poznań.
C.Th.	<i>Codex Theodosianus</i> , red. Th. Mommsen – P. Krueger, Berlin 1905.
D.	<i>Digesta (Corpus Iuris Civilis)</i> , vol. I, red. Th. Mommsen, P. Krueger, Berlin 1954.
DACL	<i>Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie</i> , Paris.
DDG	<i>Dictionnaire de droit canonique</i> , Paris.
DS	<i>Dictionnaire des antiquités grecques et romaines (Daremberg – Saglio)</i> , Paris.

- DTC *Dictionnaire de théologie catholique*, Paris.
- Euzeb. HE Euzebiusz z Cezarei, *Historia Ecclesiastica*, PG 20, 45-909.
- Euzeb. Vita. Const. Euzebiusz z Cezarei, *Vita Constantini. Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte*, VII, red. I.A. Heikel, Berlin 1902.
- FIRA *Fontes iuris Romani anteiustiniani*, I-III, Florentiae 1940-1943.
- Flav. Antiquit. jud. Józef Flawiusz, *Antiquitatum Judaicarum libri XX*, w: *Flavii Josephi opera I-VII*, red. B. Niese, Berlin 1885-1895 (repr. Hamburg 1960).
- Flav. Bell. jud. Józef Flawiusz, *De bello judaico*, w: *Flavii Josephi opera I-VII*, red. B. Niese, Berlin 1885-1895 (repr. Hamburg 1960).
- Gaudemet, Condamnation J. Gaudemet, *La condamnation des pratiques païennes en 391*, w: *Epektasis. Festschrift J. Danielou*, red. J. Fontaine, C. Kannengiesser, Paris 1972, s. 597-602 (= Etudes I).
- Gaudemet, Etudes J. Gaudemet, *Etudes de droit romain*, I-III, Camerino 1979.
- Gaudemet, Formation J. Gaudemet, *La formation du droit séculier et du droit de l'Eglise aux IV et V siècles*, Paris 1979.
- Gaudemet, Institutions J. Gaudemet, *Institutions de l'Antiquité*, Paris 1967.
- Gaudemet, Législation J. Gaudemet, *La législation religieuse de Constantin*, „Revue d'Histoire de l'Eglise de France” 34(1947), s. 25-61.
- Gaudemet, L'Eglise J. Gaudemet, *L'Eglise dans l'empire romain (IVe-Ve siècles)*, Paris 1958.
- Gaudemet, Relations J. Gaudemet, *Les relations entre le pouvoir politique et les communautés chrétiennes d'après le Code Théodosien*, *Accad. Const.*, IV, 1981, s. 433-446.
- Gaudemet, Théodosien J. Gaudemet, *Théodosien (code)*, w: DTC VII, 1215-1246 (= Etudes I).
- Gothofredus *Codex Theodosianus cum perpetuis commentariis Jacobi Gothofredi*, recogn. A. Marvillii, Lugduni 1965.
- Iura „Iura. Rivista internazionale di diritto romano e antico”, Napoli.
- Kaden, Edikte E.H. Kaden, *Die Edikte gegen die Manichäer von Diokletian bis Iustinian*, w: *Festschrift Hans Lewald*, red. H. Lewald, Basel 1953, s. 55-68.
- Kaden, L'Eglise E.H. Kaden, *L'Eglise et l'Etat sous Justinien. Extrait des Mémoires publiés par la Faculté de Droit*, Genève 1952, s. 109-144.
- Kaser, RPR I-II M. Kaser, *Das römische Privatrecht*, München 1971-1975.
- Kunderewicz, Protection C. Kunderewicz, *La protection des monuments d'architecture antique dans le Code Théodosien*, *Studi Volterra* IV, s. 138-153.
- Lineamenti *Lineamenti di storia del diritto romano*, red. M. Talamanca, Milano 1979.

- L'imperatore Giustiniano *L'imperatore Giustiniano. Storia e mito*, red. G.G. Archi, Milano 1978.
- LThK *Lexikon für Theologie und Kirche*, Freiburg.
- Mommsen, Strafrecht Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1899 (repr. Graz 1955).
- Mommsen, Ges. Schr. I-VII Th. Mommsen, *Gesammelte Schriften*, I-VII, Berlin 1905-1910.
- Mondo del diritto *Il mondo del diritto nell'epoca giustiniana. Caratteri e problematiche*, red. G.G. Archi, Ravenna 1985.
- NNDI *Novissimo Digesto Italiano*, red. A. Azara, Torino 1957.
- Nov. *Novellae (Corpus Iuris Civilis, vol. III, red. R. Schöll, G. Kroll, Berlin 1905).*
- Nov. Maiorian., Maiorian. *Novellae Maioriani (Leges Novellae ad Theodosianum pertinentes, red. P.M. Meyer, Berlin 1905).*
- Nov. Marcian., Marcian. *Novellae Marciani (Leges Novellae ad Theodosianum pertinentes, red. P.M. Meyer, Berlin 1905).*
- Nov. Theod., Theod. *Novellae Theodosiani II (Leges Novellae ad Theodosianum pertinentes, red. P.M. Meyer, Berlin 1905).*
- Nov. Valent, Valent. *Novellae Valentini III (Leges Novellae ad Theodosianum pertinentes, red. P.M. Meyer, Berlin 1905).*
- Paul. Sent. *Pauli sententiae receptae (FIRA II).*
- PG *Patrologia graeca*, red. J.P. Migne, Paris 1857-1866.
- PK „Prawo Kanoniczne”, Warszawa.
- PL *Patrologia latina*, red. J.P. Migne, Paris 1844-1902.
- RAC *Reallexikon für Antike und Christentum*, Stuttgart.
- RE *Paulys Realenzyklopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart.
- RDC „Revue de droit canonique”, Strasbourg.
- RHEP „Revue d'Histoire de l'Eglise de France”, Paris.
- RIDA „Revue internationale des droits de l'antiquité”, Bruxelles.
- RIL „Rendiconti dell'Istituto Lombardo di scienze e lettere”, Milano.
- SDHI „Studia et documenta historiae et iuris”, Roma.
- Sirmond. *Constitutiones Sirmondianae.*
- Socr. HE Sokrates Scholastyk, *Historia Ecclesiastica*, PG 67, 28-842.
- Sozom. HE Sozomen, *Historia Ecclesiastica*, w: *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte* 50, red. J. Bidez, C. Hansen, Berlin 1960.
- Studi Biscardi *Studi in onore di Arnaldo Biscardi*, I-VI, Milano 1982-1988.
- Studi De Francisci *Studi in onore di Pietro De Francisco*, Milano 1956.
- Studi Volterra *Studi in onore di Edoardo Volterra*, I-VI, Milano 1971.
- Syryjczyk, Apostazja J.W. Syryjczyk, *Apostazja od wiary w świetle przepisów kanonicznych prawa karnego. Studium prawno-historyczne*, Warszawa 1984.
- ZSS „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung”, Weimar.

WSTĘP

W ostatnich latach jesteśmy świadkami wzmożonego zainteresowania okresem późnego antyku. Wiele uwagi poświęca się ówczesnym sporom religijnym, relacjom pomiędzy państwem i Kościołem, a także zmianom, jakie następowały na płaszczyźnie społecznej. Podjęto również niezwykle odświeżające badania nad językiem późnoantycznych kompilacji prawniczych. Liczne studia poświęcone tej epoce ogłosili przedstawiciele wszystkich dyscyplin zajmujących się starożytnością: filolodzy klasyczni, historycy, patrologi oraz romanisci. Niemniej bogactwo materiałów zestawionych zwłaszcza w zbiorach *Patrologia Latina* oraz *Patrologia Graeca*, a także w zbiorach prawniczych sprawia, że omawiany horyzont badawczy wciąż pozostaje niezmierny.

Co cieszy szczególnie, to ogłaszane sukcesywnie przekłady antycznych źródeł na język polski. Każdy z nich pociąga za sobą studia odnoszące się do jego treści, dzięki czemu rodzimy dorobek naukowy systematycznie się powiększa. Dla badań nad prawem rzymskim u schyłku cesarstwa niezwykle ważne stało się wydanie dzieła *Kodeks Teodozjusza. Księga Szesnasta* w przekładzie Agnieszki Caby, w opracowaniu Moniki Ożóg oraz Moniki Wójcik (Kraków 2014). Zebrano w nim materiał odnoszący się do prawnego statusu Kościoła w państwie rzymskim.

Wydaje się, że cennym uzupełnieniem toczących się obecnie dyskusji będzie wydanie monografii *Polityka ustawodawcza rzymskich cesarzy chrześcijańskich w sprawach religijnych*. Podjęto w niej próbę zbadania ciekawego wymiaru relacji pomiędzy państwem i Kościołem, czyli ukazania polityki religijnej cesarzy rzymskich w odniesieniu do członków nieakceptowanych przez nich grup religijnych. Realizowano ją przy użyciu instrumentów prawnych o charakterze represyjnym. W podjętych poszukiwaniach zestawiono ustawy cesarskie z IV i V wieku wydane przeciw heretykom, schizmatykom, apostatom, poganom oraz żydom, a następnie dokonano analizy ich zawartości oraz porównano ze

sobą. W pracy zastosowano głównie metodę historyczno-prawną, co obecnie staje się coraz rzadsze. Warto przypomnieć ją zwłaszcza młodemu pokoleniu badaczy prawa rzymskiego.

W tekście znalazły się przekłady dzieł antycznych na język polski, co pozwala czytelnikowi lepiej zrozumieć charakter tych źródeł: ich retoryczne bogactwo, pompatyczność, a niekiedy również i bezsilność, jaka z nich bije. Odnośnie do tekstów XVI księgi Kodeksu Teodozjusza korzystano wyłącznie z wyżej wspomnianego tłumaczenia Agnieszki Caby.

Początkowa opozycja cesarstwa rzymskiego wobec religii chrześcijańskiej nie zdołała zahamować postępującej chrystianizacji imperium. Nowa mono-teistyczna religia zdobywała coraz więcej wyznawców. W rezultacie Kościół otrzymał wolność religijną. W roku 313 współrządcy cesarstwa, Konstantyn i Licyniusz, podczas spotkania w Mediolanie ustalili jednolity program polityki religijnej. Wszystkim poddanym dozwolono wyznawać swoją religię¹. Chrześcijaństwo jako jedno z równouprawnionych stało się religią uznaną przez państwo. Zasadnicze znaczenie dla jego statusu miał jednak edykt wydany przez cesarza Teodozjusza I w Tessalonikach 28 lutego 390 roku. Jego mocą cesarz postanowił:

Cunctos populos, quos clementiae nostrae regit temperamentum, in tali volumus religione versari, quam divinum Petrum apostolum tradidisse Romanis religio usque ad nunc ab ipso insinuata declarat quamque pontificem Damasum sequi claret et Petrum Alexandriae episcopum virum apostolicae sanctitatis, hoc est, ut secundum apostolicam disciplinam evangelicamque doctrinam patris et filii et spiritus sancti unam deitatem sub parili maiestate et sub pia trinitate credamus (C.Th. 16,1,2 pr. = C.J. 1,1,1).

¹ Tekst tzw. edyktu mediolańskiego podaje Euzeb. HE 10,5,1-14. Wykaz nowszej literatury dotyczącej polityki religijnej cesarza Konstantyna zawierają: J. Daniélou, H.I. Marrou, *Historia Kościoła. Od początków do roku 600*, t. M. Tarnowska, Warszawa 1984, s. 376-377; R.A. Markus, *Chrześcijaństwo w świecie rzymskim*, t. R. Turzyński, Warszawa 1978, s. 131-132; R. Rémondon, *La crise de l'Empire Romain, de Marc-Aurèle à Anastase*, Paris 1970, s. 33-36; J. Vogt, *Constantin der Grosse und sein Jahrhundert*, München 1960, s. 273-290; tenże, *Constantinus der Grosse*, w: RAC III, s. 378-379. Nowszą literaturę przedstawiającą dyskusję na temat konwersji Konstantyna na religię chrześcijańską omawia C. Lepelley, *L'Empire romain et le christianisme*, Paris 1969, s. 114-117.

Jest naszym życzeniem, by wszystkie narody, które podlegają miłościwym rządóm Naszej Łaskawości, wyznawały religię, którą boski apostoł Piotr przekazał Rzymianóm, a która to religia aż po dziś dzień praktykowana jest wedle jego zaleceń. Oczywiście jest, że to właśnie tę religię wyznaje papież Damazy i patriarcha Aleksandrii, biskup Piotr, który jest mężem świętobliwości apostołskiej. Mianowicie, zgodnie z doktryną apostołską, wyznajemy wiarę w Boga jako Ojca, Syna i Ducha Świętego o jednakim majestacie w ramach Trójcy Świętej².

Teodozjusz nadał zatem chrześcijaństwu w formie katolickiej rangę religii państwowej, jedynej dla swoich poddanych w całym imperium rzymskim. Chrześcijaństwo otrzymało ochronę prawną, a cesarze nadali mu wiele przywilejów³.

Polityka religijna cesarzy rzymskich zainicjowana na początku IV stulecia przez Konstantyna doprowadziła do nowego układu współpracy chrześcijaństwa z imperium⁴. Skutkiem tego, obok licznych korzyści przyznanych nowej religii państwowej, był fakt, że władcy świeccy coraz odważniej ingerowali w wewnętrzne sprawy Kościoła. Tego rodzaju działania podejmował już Konstantyn (nie mówiąc o Julianie). Po 390 roku ta tendencja jedynie się nasiliła. Instrumentem polityki religijnej stały się zwłaszcza ustawy cesarskie, w omawianym okresie zwane *leges*.

Zakres pojęciowy rzeczownika *lex* ewoluował na przestrzeni wieków. W okresie republiki *leges* stanowiły podstawowe źródło prawa. Były one uchwalane na zgromadzeniach ogółu pełnoprawnych obywateli, które nazywano komicjami (*comitia*). Prawa te zwano *leges rogatae*, w odróżnieniu od *leges datae* wydawanych przez magistratury z upoważnienia zgromadzeń ludowych lub senatu⁵. Najpóźniej pod koniec I stulecia po Chr. działalność ustawodawcza

² Tłumaczenia tekstów łacińskich z Kodeksu Teodozjusza podają na podstawie: *Kodeks Teodozjusza. Księga Szesnasta*, tł. A. Caba, oprac. M. Ożóg, M. Wójcik, wstęp M. Stachura, Kraków 2014. Tłumaczenie pozostałych tekstów łacińskich: Biuro Tłumaczeń ALINGUA Sp. z o.o.

³ Szerzej na temat znaczenia edyktu cesarza Teodozjusza I, mocą którego nadał on chrześcijaństwu status religii państwowej por. W. Ensslin, *Die Religionspolitik des Kaisers Theodosius des Grossen*, „Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philologisch-Historische Klasse” 2(1955), s. 51 i nn.; tenże, *La politica ecclesiastica dell'imperatore Teodosio agli inizi del suo governo*, „Nuovo Didaskaleion” 2(1948), s. 5 i nn. Politykę religijną w kontekście całokształtu działalności cesarza Teodozjusza przedstawia A. Lippold, *Theodosius der Grosse und seine Zeit*, Stuttgart 1968.

⁴ Na temat złożonych relacji pomiędzy Kościołem i cesarzami, począwszy od Konstantyna: E. Wipszycka, *Kościół w świecie późnego antyku*, Warszawa 1994, s. 135-177.

⁵ Por. K. Kolańczyk, *Prawo rzymskie*, Warszawa 1978, s. 34 i nn.; W. Osuchowski, *Rzymskie prawo prywatne. Zarys wykładu*, Warszawa 1981, s. 24 i nn. Literaturę dotyczącą zgromadzeń

zgrupowań ludowych zanikła, a ożywioną aktywność prawodawczą rozwinęli cesarze. W oparciu o szeroką władzę, jaką sprawowali, wydawali oni jednostronne rozporządzenia zwane *constitutiones*. Konstytucje ogłaszane były jako *mandata, edicta, decreta* i *rescripta*⁶.

W okresie dominatu⁷ ustawodawstwo cesarskie odrzuciło charakterystyczne dla pryncypatu pozory republikańskie. Cesarze wydawali konstytucje, będące w rzeczywistości ustawami, a cesarska działalność prawotwórcza stała się jedyną. Ustawy cesarskie (*leges generales, leges edictales*) były ogłaszane bądź bezpośrednio przez cesarza, bądź przez upoważnionego przez niego urzędnika. Ogólne rozporządzenia cesarskie redagowano w formie listów adresowanych *ad populum, ad senatum, ad praefectum praetorio* lub do innego urzędnika cesarskiego⁸.

W niniejszej pracy terminem „ustawodawstwo cesarskie” będą nazywane ustawy (*leges*) wydane przez cesarzy rzymskich okresu dominatu. Termin „ustawa” zaś będzie niekiedy, z racji redakcyjnych, zastępowany pojęciem: „edykt”, „konstytucja” lub „rozporządzenie cesarskie”⁹. Bliższa charakterystyka tego ustawodawstwa jest zawarta w rozdziale I.

ludowych i ich działalności prawotwórczej zestawiają G. Dulceit, F. Schwarz, W. Waldstein, *Römische Rechtsgeschichte. Ein Studienbuch*, München 1981, s. 93.

⁶ Szerzej na temat źródeł prawa w okresie pryncypatu por. L. Wenger, *Die Quellen des römischen Rechts*, Wien 1953, s. 372 i nn. Literaturę na ten temat zestawiają: G. Dulceit, F. Schwarz, W. Waldstein, op. cit., s. 213-214. Literaturę dotyczącą różnych form ustawodawstwa cesarskiego okresu pryncypatu przedstawia: P.F. Girard, H. Senn, *Les lois des Romains (7e édition par un Groupe de Romanistes des „Textes de Droit Romain” II)*, Paris – Naples 1977, s. 401-403. Szerzej na temat konstytucji cesarskich wraz z obszernym wykazem literatury przedmiotu por. H.F. Jolowicz, B. Nicholas, *Historical Introduction to the Study of Roman Law*, London 1972, s. 327-552.

⁷ Por. K. Zakrzewski, *U schyłku świata antycznego*, Warszawa 1964, s. 198: „z rewolucji żołnierskiej pochodzi późne cesarstwo (w nauce niemieckiej «dominat» od nowego cesarskiego tytułu «dominus noster»)?”. Uczony ten nazywa rzeczony okres „monarchią dioklejanowsko-konstantynowską” (tamże). Nawiązując do „żołnierskich” wzorców, jakie przyjęło państwo rzymskie w III wieku, Simon Corcoran pisze o „imperium tetrarchów”. Por. S. Corcoran, *The Empire of the Tetrarchs. Imperial Pronouncements and Government AD 284-324*, Oxford 2000.

⁸ Ustawodawstwo późnego cesarstwa omawia Gaudemet, *Formation*, s. 30. Na temat różnych aspektów tego ustawodawstwa, techniki legislacyjnej, aktywności ustawodawczej poszczególnych cesarzy, przedmiotu tych ustaw por. tenże, *La législation du IV siècle: programme d'enquête*, *Accad. Const.*, I, 1975, s. 145 i nn. Na temat polityki ustawodawczej cesarzy w V wieku na przykładzie *Novel poteodozjańskich* por. tenże, *Quelques aspects de la politique législative au Ve siècle*, *Studi Volterra* I, s. 225 i nn.

⁹ Respektujemy przy tym pogląd, zgodnie z którym chociaż w warstwie terminologicznej nadal korzystano z dawnej nomenklatury, to jednak „właściwy dla pryncypatu podział na edykty, reskrypty, dekrerty i mandaty jest już dla późnego antyku nieaktualny”. Dalsze uwagi na ten temat wraz z odesłaniem do literatury przedmiotu: M. Stachura, *Wrogowie porządku*

Jak już wspomniano, rzymscy władcy dążyli do ustawowego rozwiązywania problemów natury religijnej. Tendencja ta sprawiła, że wśród zachowanych do czasów współczesnych ustaw imperatorów da się wyodrębnić osobną grupę poświęconą wyłącznie zagadnieniom religijnym. Działalność legislacyjna cesarzy zmierzała bowiem do normowania całokształtu życia religijnego w państwie. Władcy chcieli mieć wpływ na wszystko. Odnosili się nawet do spraw działalności i organizacji kościelnej, nie wyłączając kwestii dogmatycznych i dyscyplinarnych. Na mocy autorytetu cesarskiego rozstrzygano także dyskusje i spory teologiczne¹⁰. To cesarze zwoływali w okresie późnoantycznym sobory i synody¹¹. Ustawodawstwo z racji na pochodzenie było bez wątpienia państwowe i świeckie. Z racji na przedmiot należy wszakże określić je jako „religijne”.

Skuteczna ochrona nowej państwowej konfesji wiązała się nie tylko z udzielaniem i potwierdzaniem przywilejów na jej rzecz, ale także strzeżeniem jej prawowierności i jedności. Zwłaszcza ostatni z wymienionych wymogów miał ogromne znaczenie dla utrzymania jedności państwa.

Cesarz – zauważa Frank Kolb za Euzebiuszem z Cezarei – jest nie tylko sługą Bożym, lecz także jego namiestnikiem na ziemi, nauczycielem gatunku ludzkiego, nowym Mojżeszem jak Chrystus, wybawicielem chrześcijańskiego ludu, który wie dzie swoich poddanych ku Logosowi, Słowu Bożemu, a czyniąc z nich poddanych królestwa niebieskiego, prowadzi ich do zbawienia¹².

W petycji, z jaką w roku 384 dwóch prezbiterów zwróciło się do Walentyniana II, Teodozjusza I oraz Arkadiusza, monarchowie zostali nazwani „obrońcami prawdziwej wiary” (*vindices rectae fidei*)¹³. „Następcy Konstantyna podzielali jego poglądy o boskim mandacie i rozwijali idee sakralnego charakte-

---

rzymskiego: *studium zjawiska agresji językowej w Kodeksie Teodozjusza, Nowelach Postteodozjajskich i Konstytucjach Sirmondiańskich*, Kraków 2010, s. 34-35.

¹⁰ W utwierdzeniu własnej omnipotencji w sferze regulowania działalności Kościoła oraz rozstrzygania sporów teologicznych mogli liczyć na autorów chrześcijańskich. Na przykład cesarz Konstantyn cieszył się niesłabnącym poparciem Euzebiusza z Cezarei, który twierdził, że państwo ziemskie pod władaniem Rzymian jest odbiciem królestwa niebieskiego, *ergo* „monarchia Konstantyna jest repliką niebiańskiej monarchii Boga” – F. Kolb, *Ideal późnoantycznego władcy. Ideologia i autoprezentacja*, Poznań 2008, s. 65.

¹¹ Por. J. Baszkiewicz, F. Ryszka, *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Warszawa 1984, s. 98; H. Olszewski, *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Warszawa 1984, s. 55.

¹² Euzeb. Vita. Const. I,14,12; I,14,24. F. Kolb, *op. cit.*, s. 65.

¹³ Coll. Avell. Ep. 2,97. Zob. również P. Veyne, *Początki chrześcijańskiego świata*, tł. I. Kania, Warszawa 2009, s. 56, przyp. 22. Obszernie na temat stosunku młodego Kościoła do państwa rzymskiego – H.U. Instinsky, *Die alte Kirche und das Heil des Staates*, München 1963.

ru swojej władzy” dodaje Ewa Wipszycka¹⁴. O nadprzyrodzonym pochodzeniu swojej władzy i powinnościach wobec prawowiernych chrześcijan był głęboko przekonany również Justynian¹⁵.

Codex Iustinianus – pisze w innym miejscu cytowany wyżej Kolb – daje świadectwo nie tylko przekonaniu cesarza Justyniana, że to Bóg oddał mu we władanie Cesarstwo Rzymskie, że rządzi nim z Jego woli, ale także jego roszczeniom do sprawowania kontroli nad Kościołem i religią, które stały w sprzeczności z doktryną papieża Galezego I (492-496) o papiesko-cesarskiej dwuwładzy nad światem¹⁶.

Z tego właśnie powodu cesarze ustawowo zwracali się przeciw wyznawcom innych, nie uznanych przez państwo religii. Na indeksie władzy znaleźli się zwłaszcza żydzi, poganie, heretycy i apostaci¹⁷. Kierowane przeciw nim akty często zawierały przepisy o charakterze represyjnym¹⁸. Nakładały ograniczenia, a także wprowadzały zakazy oraz dolegliwości natury publiczno- i prywatnoprawnej. Nie zawsze były to kary w dzisiejszym znaczeniu tego słowa. W walce o zachowanie czystości wiary odwoływano się bowiem również do rozporządzeń o charakterze policyjno-administracyjnym. Ustawodawstwo cesarskie przeciwko heretykom, apostatom, poganom i żydom zostało jednak zbiorczo nazwane terminem „ustawodawstwo karne w sprawach religijnych”.

Przyznając ochronę prawną tylko „koncesjonowanemu” chrześcijaństwu, cesarze występowali przeciwko wszystkim innym grupom religijnym w państwie. Ich ustawy jednakowo określały herezje i religie niechrześcijańskie jako zabobon: *superstitio haeretica, paganorum, iudaica*. A wszystko to dla zapewnienia pomyślności państwa. W jednej z nowel majoriańskich napisano: „państwo nasze niech zostanie zachowane i dobrze prosperuje dzięki szacunkowi dla armii, praw oraz religii”¹⁹.

Status prawny heretyków, apostatów i niechrześcijan, podobny gdy chodzi o generalne odniesienie cesarzy chrześcijańskich, nie był jednakowy²⁰. Naj-

¹⁴ E. Wipszycka, op. cit., s. 163.

¹⁵ Por. C. I,17 pr.; Nov. 6.

¹⁶ F. Kolb, op. cit., s. 145.

¹⁷ Por. Biondi, DRC I, s. 254 i nn.; Gaudemet, L'Eglise, s. 597; tenże, Institutions, s. 720.

¹⁸ Zob. K. Ilski, *Religijna przestanka jedności państwa w „De fide catholica” (CTh XVI,1,2) i jej kontekst historyczny*, w: *Aetas Imperatoria*, red. L. Mrozewicz, K. Ilski, Poznań 1999, s. 463-479.

¹⁹ Nov. Maj. 6,2-3: *nostra res publica et armis et legibus et integra religionis reverentia conservetur atque proficiat*.

²⁰ E. Wipszycka, s. 167. „Hierarchizacja” wewnętrznych wrogów państwa w późnoantycznym ustawodawstwie – M. Stachura, *Wrogowie...*, op. cit., s. 202.

surowiej, od chwili uznania chrześcijaństwa, byli zwalczani heretycy. Herezja stanowiła *crimen publicum* prawa rzymskiego. Do przestępstw zaliczano także apostazję od religii chrześcijańskiej. Żydzi i poganie podlegali różnorakim sankcjom i dolegliwościom, ale politeizm i judaizm nie były kwalifikowane jako religie zakazane (*religio illicita*). Znajduje to odbicie w ustawodawstwie dotyczącym religii niepaństwowych, które z racji na to zróżnicowanie zostało objęte zwrotem „ustawodawstwo karne”. Takie ujęcie wydaje się bardziej trafne od sformułowania: „ustawodawstwo przeciwko przestępstwom religijnym”, aczkolwiek literatura posługuje się także taką terminologią. I tak np. G.F. Falchi w monografii poświęconej rzymskiemu prawu karnemu wyróżnił zespół przestępstw, które ogólnie nazwał religijnymi (*crimini de religione*)²¹. Zestawił on w ramach tej grupy przestępstw: herezję, apostazję, judaizm, pogaństwo, przyjęcie powtórnego chrztu i inne. Autor określił je wspólnym terminem *reati*. Według jego klasyfikacji wyznawanie herezji, dokonanie apostazji i przynależność do religii niechrześcijańskich były przestępstwem. Th. Mommsen natomiast jako *crimen* rzymskiego prawa karnego wymienia tylko herezję. Przedstawił jednakże sytuację prawną apostatów, pogan i żydów w monografii dotyczącej rzymskiego prawa karnego, w księdze zatytułowanej *Die einzelnen Delicte*, gdzie omówił różnego rodzaju ograniczenia i sankcje karne, nałożone przez cesarzy na te kategorie osób²². Pod kątem językowym akty prawne poświęcone niechrześcijanom zebrał Michał Stachura w podrozdziale *Inimici Ecclesiae*, a następnie poddał je analizie. Jego ustalenia potwierdzają szczególną niechęć cesarzy wobec heretyków oraz pokazują z ciekawej perspektywy (stopniowanie inwektyw) konsekwentne działania zmierzające ku zapewnieniu religii prawowiernej szczególnej pozycji w państwie²³.

Przedmiotem analizy w niniejszym opracowaniu będą ustawy wydane przez cesarzy chrześcijańskich, zatem pochodzące z okresu od Konstantyna (306-337) do Justyniana (527-565) włącznie. Czas ten mieści się więc w epoce dominatu. Z punktu widzenia tradycyjnej periodyzacji prawa rzymskiego ustawodawstwo to należy do okresu prawa schyłkowego, zwanego poklasycznym²⁴.

Zgodnie z panującymi do niedawna poglądami obfite ustawodawstwo cesarskie okresu dominatu było rozproszone i niedbale rozpowszechniane, stąd

²¹ G.F. Falchi, *Diritto penale romano*, Treviso 1930, s. 244 i nn.

²² Mommsen, *Strafrecht*, s. 595-611.

²³ M. Stachura, *Wrogowie...*, s. 188-193.

²⁴ Okres poklasyczny prawa rzymskiego obejmuje czas od końca panowania dynastii Sewerów (od 235 roku po Chr.) do śmierci Justyniana (565). W jego obrębie czas panowania cesarza Justyniana oznaczany jest jako podokres prawa justyniańskiego. Por. M. Kuryłowicz, *Historia i współczesność prawa rzymskiego*, Lublin 1984, s. 13 i nn.

trudne do stosowania. Problemom miały zaradzić oficjalne zbiory cesarskich *leges*. Pierwszym był ogłoszony w 438 roku *Codex Theodosianus*. Obejmuje on ustawy cesarskie od czasów Konstantyna. Ostatnia, szesnasta jego księga zawiera ustawodawstwo religijne. Dzieli się ona na jedenaście tytułów, każdy zaś tytuł obejmuje rozporządzenia cesarskie w porządku chronologicznym. Pięć tytułów tej księgi zawiera ustawy wydane przeciwko wyznawcom religii niepaństwowej. Zgrupowane tam ustawy stanowią pierwszy w porządku chronologicznym zespół źródeł do badań. Inną grupą są pochodzące z V wieku ustawy karne zawarte w zbiorze zwanym *Novellae Posttheodosianae*. Kolejny, aczkolwiek szczupły zestaw, to ustawy karne ze zbioru *Constitutiones Sirmondianae*.

Na początku VI wieku dotychczasowe zbiory ustaw zostały wyparte przez kompilację justyniańską. Ustawy cesarskie, w tym religijne, zebrano w kodeksie zwanym *Codex repetitae praelectionis*, który został ogłoszony w 529 roku. Na początku pierwszej księgi, w ramach tytułu 113 zamieszczono akty prawodawcze dotyczące problematyki religijnej. Część z nich ma charakter karny i stanowi kolejną masę źródłową do pracy. Ostatnią grupę źródeł stanowią wybrane ustawy wydane przez Justyniana w formie Noweli. Niektóre z nich zawierają przepisy przeciwko wyznawcom religii niepaństwowej.

Ze zbiorów literatury prawniczej zostały wykorzystane: *Pauli Sententiae* i *Collatio legum Mosaicarum et Romanarum*.

To krótkie zestawienie orientuje w zakresie kwerendy źródłowej, jaką należało przeprowadzić celem wyizolowania materiału do badań²⁵. Poszukiwania wykazały przede wszystkim dostateczną ilość tekstów stawiających nowe, interesujące problemy badawcze. Z drugiej zaś strony zwraca uwagę fakt, że podstawę stanowią tu przede wszystkim ustawy cesarskie ogłaszane od IV do VI wieku. Da się zauważyć, że działalność legislacyjna niektórych cesarzy w kwestiach religijnych była szczególnie intensywna. Na tle innych władców wyróżnia się cesarz Konstantyn, którego ustawy otwierają wiele tytułów Ko-

²⁵ W badaniach tych pomocne były: *Legum Iustiniani Imperatoris Vocabularium. Novellae. Pars latina*, mod. G.G. Archi, red. A.M. Bartoletti Colombo, Milano 1977-1978; *Indices corporis iuris civilis iuxta vetustiores editiones cum criticis collata*, cz. I, *Index titulorum*, red. H. Nicolini, F.S. d'Amico, Mediolani 1964; *Manuale Novellarum Justiniani: Aperçu systématique du contenu des Novelles de Justinien*, red. N. van der Wal, Amsterdam 1964; *Vocabularium Codicis Iustiniani*, I-II, Hildesheim 1965; C. Longo, *Vocabolario delle costituzioni latine di Giustiniano*, BIDR 10(1897-1898); *Heidelberger Index zum Theodosianus mit Ergänzungsband*, red. O. Gradenwitz, Dublin 1970. Ustawy rzymskich cesarzy chrześcijańskich z IV i V wieku zostały zestawione w porządku chronologicznym w pracy P.P. Joannou, *La législation impériale et la christianisation de l'Empire Romain (311-476)*, Roma 1972. Wykaz chronologiczny ustaw cesarskich, często z istotnymi korekcjami dat ich wydania, podaje O. Seeck, *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr.*, Stuttgart 1919 (repr. Frankfurt am Main 1964).

deksów Teodozjańskiego i Justyniańskiego. Obfite i ważne w skutkach było ustawodawstwo religijne Teodozjusza I, za panowania którego chrześcijaństwo zyskało nowy status prawny w imperium. Najliczniejszą grupę stanowią jednak ustawy ogłoszone w imieniu Justyniana. Uwagę zwraca przy tym fakt, że jego regulacje odznaczają się nadzwyczajną surowością.

Omawiane ustawodawstwo zostało ogłoszone w przeciągu trzech stuleci. Przed upadkiem cesarstwa zachodniego pochodziło ono tak z zachodniej, jak i ze wschodniej części państwa. Mimo dwoistości administracji i kancelarii cesarskich, która na stałe została wprowadzona w 364 roku, w kwestiach dyscypliny wiary zasadniczo nie różniło się ono od siebie. Niewielkie różnice zostały omówione w pracy.

Analiza źródeł została przeprowadzona w porządku rzeczowo-chronologicznym, co pozwala zauważyć pewne kierunki ewolucji polityki religijnej w cesarstwie.

Naturalnie, herezja i apostazja, ujęte w niniejszej rozprawie jako przestępstwa prawa rzymskiego, były jednocześnie przestępstwami prawa kościelnego. Praca koncentruje się jednak głównie na ustawodawstwie rzymskim. Jej celem jest bowiem analiza prawno-karna ustaw wydanych przez państwo. Z powodów natury koncepcyjnej zrezygnowano z dogłębnej analizy kanonicznych źródeł dotyczących tych przestępstw.

Ustawodawstwo karne rzymskich cesarzy chrześcijańskich w sprawach religijnych nie było dotychczas przedmiotem monografii. Na literaturę przedmiotu składają się głównie prace obejmujące tylko niektóre zagadnienia²⁶.

Opracowania ogólne dotyczące relacji pomiędzy Kościołem i imperium cesarskim zawierają rozdziały poświęcone ustawodawstwu przeciwko religii niepaństwowej. Należy tu wymienić, dotyczące głównie IV i V wieku, opraco-

²⁶ Bardzo użytecznym przewodnikiem po literaturze dotyczącej omawianej problematyki okazała się bibliografia zgromadzona w Centre de documentation des droits antiques w Paryżu, zamieszczona w: *Guide d'interrogation de la banque bibliographique des droits antiques*, Paris 1987. Wykorzystano także bibliografie z: L. Caes, R. Henrion, *Collectio bibliographica operum ad ius Romanum pertinentium*, Bruxelles 1949; M. Sargenti, *Index operum ad ius romanum pertinentium*, I-III, Ticino 1978-1980. Wskazówki bibliograficzne dotyczące omawianego ustawodawstwa podaje także Gaudemet, *Formation*, s. 205-215; tenże, *Les sources du droit de l'Eglise en Occident du IIe au VIIe siècle*, Paris 1985, s. 65-67. Obszerną literaturę przytacza również E. Herman, *Ecclesia in republica*, Francfort-sur-le Main 1980. Bibliografię bieżącą dotyczącą omawianego przedmiotu uzyskano z czasopism specjalistycznych oraz czasopism uwzględniających problematykę prawa rzymskiego.

wania L. de Giovanniego²⁷, F. de Mariniego Avonzo²⁸, G.G. Archiego²⁹ i przede wszystkim liczne opracowania J. Gaudemeta³⁰. Nadal bardzo użyteczna jest monografia B. Biondiego³¹ poświęcona prawu rzymsko-chrześcijańskiemu, mimo że niektóre opinie tego uczonego budzą zastrzeżenia. Prace poświęcone działalności legislacyjnej cesarza Justyniana zawierają omówienie jego ustawodawstwa karnego przeciwko wyznawcom religii niepaństwowej. Literatura na ten temat jest obszerna. Z ważniejszych opracowań wydanych na początku naszego stulecia na uwagę zasługują teksty H.S. Alivisatos³², B. Biondiego³³ i historyczna monografia C. Diehla³⁴. Z nowszych należy wskazać zbiory tekstów wydane pod redakcją G.G. Archiego³⁵. Związek pomiędzy działalnością ustawodawczą i polityką religijną cesarza Justyniana szerzej niż inne omawia podręcznik S. Riccobono³⁶.

Inne większe prace związane z tematem stanowią opracowania J. Justera³⁷, A. Lindera³⁸, A.M. Rabella³⁹ omawiające status żydów w cesarstwie rzymskim. Wśród ogólnych opracowań dotyczących apostatów należy wskazać artykuły M.P. Baccarii⁴⁰ i A. Giandomenici⁴¹.

²⁷ L. de Giovanni, *Chiesa e Stato nel Codice Teodosiano. Saggio sul libro XVI*, Naples 1980.

²⁸ F. de Marini Avonzo, *La politica legislativa di Valentiniano III e Teodosio II*, Torino 1975.

²⁹ Archi, Teodosio II.

³⁰ Z licznych monografii tego autora szczególnie użyteczne są: Gaudemet, *L'Eglise; tenże, Formation*. Z ważniejszych artykułów należy wskazać: tenże, *Relations*, s. 433-446; tenże, *Législation*.

³¹ Biondi, *DRC I-III*.

³² H.S. Alivisatos, *Die kirchliche Gesetzgebung des Kaisers Justinian I.*, Berlin 1913 (repr. Berlin 1973).

³³ B. Biondi, *Giustiniano primo, principe e legislatore cattolico*, Milano 1936.

³⁴ C. Diehl, *Justinien et la civilisation byzantine au VI siècle*, Paris 1901.

³⁵ *L'imperatore Giustiniano. Storia e mito*, red. G.G. Archi, Milano 1978; *Il mondo del diritto nell'epoca giustiniana. Caratteri e problematiche*, red. G.G. Archi, Ravenna 1985.

³⁶ S. Riccobono, *Profilo storico del diritto privato romano*, Palermo 1976.

³⁷ J. Juster, *Les Juifs dans l'Empire Romain*, Paris 1914.

³⁸ A. Linder, *The Jews in Roman Imperial Legislation*, Detroit – Michigan 1987.

³⁹ A.M. Rabello, *The legal Condition of the Jews in the Roman Empire*, w: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II, 13, Berlin 1980. W roku 1987 ukazała się praca tego autora: *Giustiniano, Ebrei e Samaritani alla luce delle fonti storico letterarie, ecclesiastiche e giuridiche* (Milano 1987), która dotyczy stosunku Justyniana do żydów i samarytan w świetle źródeł historyczno-literackich, kościelnych i prawnych. Do pracy tej nie dotarłem; krótka notatka bibliograficzna jej poświęcona została zamieszczona w „Labeo” 34(1988), z. 1, s. 104.

⁴⁰ M.P. Baccari, *Gli Apostati nel Codice Teodosiano*, „*Apollinaris*” 54(1981), z. 3-4, s. 538-581.

⁴¹ A. Giandomenici, *Considerazioni sulle costituzioni contenute nella rubrica „De apostatis” nel Codici Giustiniano e Teodosiano*, „*Apollinaris*” 52(1979), z. 3-4, s. 600-617.

Spośród ogólniejszych rozpraw z zakresu prawa kanonicznego, które dotyczą omawianej problematyki i sięgają do źródeł prawa rzymskiego, można wymienić prace E.M. Sguerzo⁴² i J.W. Syryjczyka⁴³.

Większe studium związane z tematem stanowi praca K.L. Noethlichsa⁴⁴, której przedmiotem są ustawy wydane przeciwko heretykom, poganom i żydom. Opracowanie obejmuje ustawy wydane przez cesarzy chrześcijańskich IV wieku od Konstantyna do Teodozjusza I. Autor zestawił je w porządku chronologicznym, jako kryterium systematyki przyjmując osobę ustawodawcy. Praca K.L. Noethlichsa ma charakter przede wszystkim historyczny i nie uwzględnia ustawodawstwa z V wieku, a tym bardziej bogatego ustawodawstwa justyniańskiego. Autor nie wyróżnia nadto ustawodawstwa wydanego przeciwko apostatom.

Praca składa się z pięciu rozdziałów. W pierwszym zostało omówione ustawodawstwo religijne rzymskich cesarzy chrześcijańskich w kontekście ustawodawstwa epoki dominatu. W poszczególnych paragrafach zostały przedstawione ustawy religijne zawarte w zbiorach: *Codex Theodosianus*, *Novellae Posttheodosianae*, *Constitutiones Sirmondianae*, *Codex Iustinianus* i *Novellae Iustiniani*. Dalej zostały omówione zespoły ustaw karnych wydanych przeciwko heretykom, apostatom, poganom, żydom, ustawy zabraniające powtórnego chrztu i rzeźbienia lub malowania krzyża. Ostatni paragraf tego rozdziału zawiera charakterystykę zewnętrzną ustaw karnych wydanych w sprawach religijnych.

Dalsza konstrukcja pracy bazuje na systematyce przyjętej przez redaktorów szesnastej księgi Kodeksu Teodozjańskiego i pierwszej Kodeksu Justyniana. I tak, przedmiotem drugiego rozdziału jest ustawodawstwo przeciwko przestępstwu herezji. Na początku rozdziału zostało omówione ustawowe pojęcie herezji, kwestie związane z ustawową klasyfikacją manichejczyków, nadto problem herezji i schizmy w ustawodawstwie cesarskim. Kolejne paragrafy tego rozdziału omawiają ustawowe ograniczenia dotyczące grup heretyckich: zakaz organizowania zgromadzeń, ograniczenie prawa własności i ograniczenia dotyczące przywódców grup heretyckich. Sankcje karne przeciwko heretykom zostały omówione w dalszych paragrafach. Były to: śmierć, infamia, wygnanie, pozbawienie prawa sprawowania urzędów, konfiskata majątku, pozbawienie

⁴² E.M. Sguerzo, *I delitti contro la fede nell'ordinamento canonico*, I-V, Varese 1979.

⁴³ Syryjczyk, *Apostazja*.

⁴⁴ K.L. Noethlichs, *Die gesetzgeberischen Massnahmen der christlichen Kaiser des vierten Jahrhunderts gegen Häretiker, Heiden und Juden*, Köln 1971.

zdolności sporządzania testamentu, dziedziczenia, dokonywania i przyjmowania darowizn.

Ustawy ogłoszone przez cesarzy rzymskich przeciwko apostatom są przedmiotem analizy w trzecim rozdziale. Podobnie jak w rozdziale poprzednim, zostało omówione ustawowe pojęcie apostazji, które zawierało dwa elementy: porzucenie religii chrześcijańskiej i przyjęcie religii niechrześcijańskiej. W dalszej kolejności apostazja została scharakteryzowana jako przestępstwo prawa rzymskiego. Sankcje karne przeciwko przestępstwu porzucenia religii państwowej stanowią przedmiot dalszych rozważań w tym rozdziale.

Rozdział czwarty obejmuje omówienie ustawowych ograniczeń kar wydanych przeciwko wyznawcom starej religii rzymskiej. Ustawowe określenie wyznawców religii pogańskiej zostało przedstawione na początku tej części pracy. Kolejno zostały omówione ustawy ograniczające sprawowanie kultu pogańskiego i ograniczenia dotyczące wyznawców tej religii. Karny charakter tego ustawodawstwa został scharakteryzowany w ostatnim paragrafie tego rozdziału.

Ustawodawstwo karne ogłoszone przeciwko żydom stanowi treść piątego, ostatniego rozdziału. Podobnie jak w przypadku pogan, została omówiona ustawowa nazwa żydów i ich religii. Dalej przedstawiono kwestie zaszeregowania grupy zwanej *Caelicolae* i samarytan. W dalszej części rozdziału zostało omówione ustawodawstwo nakładające na żydów zakazy i ograniczenia: zakaz prozelityzmu, obrzezania, małżeństw mieszanych, budowy synagog, nabycia własności, sporządzenia testamentu i sprawowania urzędów. Rozdział zamyka omówienie karnego charakteru ustawowych ograniczeń wobec żydów i ich religii.

Celem niniejszej pracy jest interpretacja prawnokarna ustaw wydanych przeciwko różnym nieakceptowanym przez państwo grupom religijnym. Współczesnemu badaczowi wielu trudności przysparza fakt, że dokumenty te, podobnie jak inne pochodzące z tamtego okresu, odznaczały się rozwlekłością, napuszonym stylem. To z kolei – z dzisiejszej perspektywy – powoduje wrażenie braku precyzji i jasności przepisów⁴⁵. Ustawodawstwo było liczne, co

⁴⁵ Por. jednak M. Stachura, *Wrogowie...*, s. 41-42: „tak pozytywnie oceniany przez prawników język klasycznej jurysprudencji, zwięzły, pełen wypracowanych na jego gruncie, ściśle określonych «technicznych» terminów, był odmianą *genus humile*. [...] Zażalenie *genus humile* w języku ustaw miało swoje konsekwencje. Otóż jedynie w tym stylu wolno było używać «nazewnictwa technicznego». *Genus mediocre*, a tym bardziej *summum*, wymagał zastąpienia terminów technicznych przenośnią, opisem, przy czym zalecano, w razie potrzeby, oddawanie jednego pojęcia za pomocą różnych synonimów”. Obszernie na ten temat pisze również W.E. Voss, *Recht und Rhetorik in den Kaisergesetzen der Spätantike. Eine Untersuchung zum nachklassischen Kauf- und Übereignungsrecht*, Frankfurt am Main 1982.

wynikało z faktu, że cesarze powtarzali przepisy dotyczące określonej kwestii, niekiedy w krótkich odstępach czasu. Istotne znaczenie miał poziom kultury prawnej tamtej epoki, kiedy następowała tzw. wulgaryzacja prawa. Zjawisko to było skutkiem ścierania się prawa zwyczajowego i praw lokalnych z prawem klasycznym. Rzymskie „prawo wulgarne” rozwijało się w okresie od Konstantyna do Justyniana (IV-VI wiek). Było ono uboższe w treści i mniej doskonałe w formie w stosunku do prawa klasycznego⁴⁶, jednakże z racji na stan kultury umysłowej epoki dominatu odpowiadało ówczesnym potrzebom.

Z racji na powyższe uwarunkowania, przepisy karne dotyczące spraw religijnych nie stanowią wyraźnie uporządkowanego systemu z ustaloną systematyką kar, a ich interpretacja przysparza wiele trudności. Terminologia stosowana przez kancelarie cesarskie rzadko była konsekwentnie i precyzyjnie stosowana. Ustawodawca nie pokusił się również o systematykę owych przepisów. Teksty ustaw obok kar zawierały różne ograniczenia, dolegliwości, zakazy, które umownie można nazwać karami dodatkowymi. Trudno zatem spoglądać na rzymskie ustawodawstwo karne w sprawach religijnych przez pryzmat kształtu i podstawowych zasad współczesnego systemu karnego.

Antyczne przepisy skierowane przeciwko heretykom, apostatom i niechrześcijanom były surowe i często powtarzane, co nasuwa wątpliwości co do ich skuteczności. Niniejsza praca omawia je tylko w aspekcie normatywnym, zasadniczo nie zajmując się ich aplikacją.

Żywię nadzieję, że oddawana do rąk Czytelników monografia spotka się z ich życzliwym przyjęciem. Bardzo życzyłbym sobie tego, by pobudziła i animowała dalsze badania nad złożonymi relacjami pomiędzy państwem i Kościołem w okresie późnego antyku.

Za korektę opracowania serdecznie dziękuję Panu Profesorowi Maciejowi Jończy z Katedry Prawa Rzymskiego. Panu Doktorowi Arkadiuszowi Adamczukowi, kierownikowi Oddziału Zbiorów Specjalnych Biblioteki Uniwersyteckiej KUL, wyrażam zaś podziękowania za dobór materiału ikonograficznego.

⁴⁶ Na temat dyskusji dotyczącej „prawa wulgarnego” por. przede wszystkim F. Wieacker, *„Vulgärrecht” und „Vulgarismus”, alte und neue Probleme und Diskussionen*, Studi Biscardi, I, s. 33-51. Obszerny wykaz literatury przedmiotu podaje Kaser, RPR II, s. 17-31.

Widok na wieżę Bazyliki św. Ambrożego w Mediolanie (fot. A. Adamczuk)

PROBLEMATYKA RELIGIJNA W USTAWODAWSTWIE CHRZEŚCIJAŃSKICH CESARZY RZYMSKICH OKRESU DOMINATU

1.1. USTAWY W SPRAWACH RELIGIJNYCH W USTAWODAWSTWIE CESARZY RZYMSKICH IV I V WIEKU

1.1.1. *Codex Theodosianus*

Ustawodawstwo cesarskie okresu dominatu było zaskakująco obfite. Ilość konstytucji wydawanych w tej materii systematycznie rosła, począwszy od czasów cesarza Dioklecjana. Teksty aktów ustawodawczych nie były łatwo dostępne, przechowywano je bowiem w kancelariach cesarskich lub regestach urzędników, na imię których adresowano rozporządzenia. Taki stan rzeczy powodował wymóg kompilacji materiału prawnego. W końcu III wieku koniecznością stało się zgromadzenie najważniejszych konstytucji cesarskich, szczególnie reskryptów, które były promulgowane od czasów panowania cesarza Hadriana. W roku 292-293 jurysta wschodni imieniem Gregorianus zgrupował reskrypty cesarskie z lat 194-291 w zbiorze zwanym od jego imienia *Codex Gregorianus*. Kilka lat później katalog został uzupełniony przez innego jurystę wschodniego, Hermogenianusa, który zebrał reskrypty Dioklecjana wydane w latach 293-294. Oba te kodeksy zostały sporządzone na użytek prywatny⁴⁷. Ich znaczenie było jednak spore, czego dowodem były uzupełnienia Kodeksu

⁴⁷ Szerzej na ten temat por. A. Cenderelli, *Ricerche sul „Codex Hermogenianus”*, Milano 1965, s. 6 i nn.; D. Liebs, *Hermogenians iuris epitome. Zum Stand der römischen Jurisprudenz im Zeitalter Diokletians*, Göttingen 1964, s. 13 i nn. Literaturę przedmiotu podają: G. Dulckeit, F. Schwarz, W. Waldstein, op. cit., s. 273; Kaser, RPR II, s. 44.

Hermogeniańskiego⁴⁸. Drugie wydanie tego zbioru zawierało konstytucje cesarskie z lat 295-305, trzecie natomiast z lat 314-324. Nieco później włączono do niego konstytucje ogłoszone w latach 364-365.

Dwie powyższe kompilacje, mimo ich uzupełnień, okazały się wkrótce niewystarczające. Od początku IV wieku ustawodawstwo cesarskie stało się jedynym źródłem prawa. Z dawnych form ustawodawczych znikły zupełnie mandaty; znaczenie reskryptów i dekretów zostało ograniczone do przypadków, dla których zostały one wydane. Cesarze ogłaszali konstytucje, będące w rzeczywistości ustawami. Ustawodawcze przejawy woli cesarskiej określano mianem *lex*. Były to ogólne rozporządzenia *leges generales* lub *leges edictales*⁴⁹.

Dwoistość kancelarii i administracji cesarskiej, która na stałe zagościła w państwie rzymskim za rządów Walentyniana I i Walensa (28 III 364), komplikowała jeszcze bardziej sytuację⁵⁰. Okoliczności te doprowadziły do konieczności stworzenia nowego, obszernego zbioru, który zawarłby najważniejsze ustawy cesarskie. Idea ta została zrealizowana na dworze Teodozjusza II, władcy wschodniej części imperium rzymskiego⁵¹.

Projekt nowej kodyfikacji został przedstawiony po raz pierwszy w konstytucji cesarskiej z 26 marca 429 roku (C.Th. 1,1,5). Przewidywał on utworzenie dwóch zbiorów: jednym z nich miał być kodeks zawierający konstytucje cesarskie, drugi natomiast miał zawierać fragmenty jurysprudencki klasycznej. Mimo powołania komisji i określenia jej zadań, początkowych założeń nie udało się zrealizować⁵².

⁴⁸ Ostatnio obszernie na temat obu kompilacji pisał S. Corcoran, op. cit., s. 25 i nn.

⁴⁹ Szerzej na temat ustaw cesarskich z okresu dominatu por. m.in. G. Dulckeit, F. Schwarz, W. Waldstein, op. cit., s. 271 i nn.; Gaudemet, Formation, s. 30 i nn.; tenże, Institutions, s. 723 i nn.; L. Wenger, op. cit., s. 530 i nn.

⁵⁰ J. Gaudemet, *Le partage législatif dans la seconde moitié du IVème siècle*, Studi De Francisci, II, s. 319. Relacje pomiędzy wschodnią i zachodnią częścią cesarstwa w odniesieniu do administracji i ustawodawstwa omawia także M.A. de Dominicis, *Il problema dei rapporti burocratico-legislativi tra „Occidente ed Oriente” nel Basso Impero Romano alla luce delle iscrizioni e subscriptiones delle Costituzioni imperiali*, RIL 87(1954), s. 329-487. Por. także recenzję tej monografii Gaudemeta, *Le partage législatif au Bas-Empire d'après un ouvrage récent*, SDHI 21(1955), s. 319-331.

⁵¹ Szczegółowo okoliczności powstania kodyfikacji oraz jej specyfikę omawiają: T. Honoré, *The Making of the Theodosian Code*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung” 103(1986), s. 133-222; A.J.B. Sirks, *The Theodosian Code. A Study*, Friedrichshof 2007.

⁵² Konstytucja z 26 marca 429 roku (C.Th. 1,1,5) przewidywała utworzenie dwóch zbiorów prawa. Pierwszy z nich, wzorowany na Kodeksie Gregoriańskim i Hermogeniańskim, miał zebrać wszystkie konstytucje cesarskie o charakterze generalnym wydane od Konstantyna, w tym także abrogowane przez przepisy późniejsze. Chronologiczne uporządkowanie tekstów miało wyjaśniać (wskazywać), które ustawy zostały zniesione przez przepisy późniejsze.

Myśl skodyfikowania prawa została podjęta ponownie przez cesarza w 435 roku⁵³. Władca powołał nową, szesnastoosobową komisję składającą się z wysokich urzędników cesarskich, z których jeden nosił tytuł *iuris doctor*. Otrzymała ona polecenie zebrania ustaw generalnych wydanych od cesarza Konstantyna. Konstytucje, które *ad vim sanctionis non pertinent*⁵⁴ zamierzano pominąć. W trosce o jasność i zwięzłość tekstów zbioru cesarz nakazał opuścić terminy, które wyszły z użycia, wykluczyć zwroty dwuznaczne oraz zmodyfikować te ustawy, które były częściowo nieaktualne. Kompilatorzy otrzymali zatem uprawnienia interpolacji tekstów, mimo że projekt kodyfikacji z 429 roku odnosił się z dużym respektem do tekstów konstytucji cesarskich⁵⁵.

Prace kodyfikacyjne zostały zakończone w 437 roku i kodeks został opublikowany konstytucją z 15 lutego 438 roku adresowaną do pretora pretorium wschodniego (Nov. Theod. 1). Począwszy od 1 stycznia 439 roku obowiązywały w cesarstwie tylko te ustawy, które zostały zamieszczone w tym zbiorze. *Codex Theodosianus* został zaakceptowany przez Walentyniana II i opublikowany dla zachodniej części imperium rzymskiego⁵⁶.

Tworząc plan Kodeksu Teodozjańskiego, redaktorzy inspirowali się układem digestów jurysprudencji klasycznej i edyktu pretorskiego⁵⁷. Znacznie rozbudowali oni jednak część zbioru dotyczącą instytucji publicznych, która – w odróżnieniu od wszystkich innych zbiorów prawnych, jakie dotarły do naszych czasów – zajmuje większą część kompilacji. Stanowi to oryginalną cechę tego zbioru.

Chodziło zatem o bardzo szeroki zbiór, przeznaczony, jak się zdaje, przede wszystkim dla szkół. Projekt drugiego zbioru jest mniej znany, gdyż konstytucja cesarska przedstawia jego charakter dosyć niejasno. Cesarz zamierzał stworzyć zbiór ustaw obowiązujących przejętych z kodeksów Gregoriańskiego i Hermogeniańskiego, ustaw wydanych po ukazaniu się tych zbiorów, jak również fragmentów jurysprudencji klasycznej. Redakcja tych zbiorów została powierzona 9-osobowej komisji, z którą mieli współpracować eksperci. Por. Archi, Teodosio II, s. 6 i nn.; G. Cervenca, *Il dominato*, w: Lineamenti, s. 698; Gaudemet, Formation, s. 49 i nn.; tenże, Théodosien, 1215; P. Jörs, *Codex Theodosianus*, RE IV, 170-171.

⁵³ Opinię, że konstytucja Teodozjusza II z 20 grudnia 435 roku (C. Th. 1,5,6) była wyrazem podjęcia na nowo dzieła kodyfikacji wyraża Gaudemet (Formation, s. 50). Archi (Teodosio II, s. 32-37), powołując się na wielu autorów i swoją interpretację konstytucji C. Th. 1,5,5 i 6, utrzymuje, że projekt z 435 roku był kontynuacją projektu z 429 roku.

⁵⁴ C.Th. 1,1,6; Gaudemet, Formation, s. 50.

⁵⁵ Archi, Teodosio II, s. 49 i nn.; por. Gaudemet, Formation, s. 50.

⁵⁶ Por. V. Arangio-Ruiz, *Storia del diritto romano*, Napoli 1957, s. 358; M. Kaser, *Römische Rechtsgeschichte*, Göttingen 1967, s. 231-232; W. Kunkel, *Römische Rechtsgeschichte*, Weimar 1964, s. 139. Szerzej na temat aplikacji Kodeksu Teodozjańskiego por. R. Bonini, *Appunti sull'applicazione del Codice Teodosiano*, AG 163(1962), z. 1-2, s. 121-135.

⁵⁷ Archi, Teodosio II, s. 24 i nn.; Gaudemet, Formation, s. 55; tenże, Théodosien, 1215.

Zawartość zbioru pozwala wyróżnić następujące dziedziny życia, których dotyczyło ustawodawstwo cesarskie⁵⁸:

- C.Th. 1,1-4: źródła prawa; 1,5-34: uprawnienia urzędników cesarskich;
- C.Th. 5,11-19: prawo prywatne;
- C.Th. 5,11-19: wielka własność;
- C.Th. 6: przywileje i godności;
- C.Th. 7: wojsko;
- C.Th. 8,1-11: uprawnienia niższych urzędników cesarskich;
- C.Th. 8,12-15: wyzwalenie niewolników; 8,16: celibat; 8,17: *ius liberorum*;
- 8,18-19: *bona materna et lucra nuptialia*;
- C.Th. 9: prawo karne;
- C.Th. 10-11,1-28: prawo finansowe;
- C.Th. 11,29-38: rekursy; 11,39: środki dowodowe;
- C.Th. 12-15: prawo municypalne;
- C.Th. 16: sprawy religijne.

Teksty ustaw dotyczących spraw religijnych zostały, jak widać, zgrupowane w ostatniej, 16 księdze Kodeksu, którą kompilatorzy podzielili na 11 tytułów⁵⁹, w ramach których poszczególne ustawy zostały ułożone w porządku chronologicznym. Tytuły 16 księgi opatrzone nazwami, które ogólnie charakteryzują treść zawartych w nich ustaw. Nazwy tytułów brzmią następująco:

- 16,1: „De fide catholica”;
- 16,2: „De episcopis, ecclesiis et clericis”;
- 16,3: „De monachis”;
- 16,4: „De his, qui super religione contendunt”;
- 16,5: „De haereticis”;
- 16,6: „Ne sanctum baptismum iteretur”;
- 16,7: „De apostatis”;
- 16,8: „De Iudaeis, caelicolis et Samaritanis”;
- 16,9: „Ne Christianum mancipium Iudaeus habeat”;
- 16,10: „De paganis, sacrificiis et templis”;
- 16,11: „De religione”.

⁵⁸ Archi, Teodosio II, s. 115-148; Gaudemet, Formation, s. 55-56. Szerzej na temat zawartości Kodeksu Teodozjańskiego por. E. Volterra, *Sul contenuto del Codice Teodosiano*, BIDR 84(1981), s. 85-124; tenże, *Intorno alla formazione del Codice Teodosiano*, BIDR 83(1980), s. 109-145.

⁵⁹ Ustawy religijne zawarte w C.Th. 16 omawiają: Archi, Teodosio II, s. 158-163; L. de Giovanni, op. cit., s. 27-152. Zestawienie ustaw religijnych chrześcijańskich cesarzy rzymskich (w tym zamieszczonych w C.Th. 16) podaje P.P. Joannou, op. cit., s. 63-116.

Analiza układu księgi 16 pozwala stwierdzić, że jest on dosyć nierównomierny. Dysproporcje co do liczby konstytucji zawartych w poszczególnych tytułach są duże⁶⁰. Księga zawiera ustawy pochodzące od cesarzy chrześcijańskich, począwszy od Konstantyna⁶¹. Ustawy religijne cesarzy ariańskich lub sprzyjających religii pogańskiej nie znalazły miejsca w Kodeksie Teodozjańskim. Należy to tłumaczyć faktem, iż zbiór był dziełem cesarza wiernego religii ortodoksyjnej⁶².

Księga 16 Kodeksu Teodozjańskiego nie jest jedyną, gdzie zamieszczono ustawy dotyczące spraw religijnych. Inne także zawierają ustawy odnoszące się do instytucji religijnych, takich jak: sądownictwo biskupów w sprawach świeckich (C.Th. 1,27: „De episcopali definitione”), wyzwalanie niewolników wobec gminy chrześcijańskiej (C.Th. 4,7: „De manumissionibus in ecclesia”), dobra duchownych i mnichów (C.Th. 5,3: „De clericorum et monachorum”⁶³), prawo azylu w świątyniach (C.Th. 9,45: „De his, qui ad ecclesias confugiunt”), świętowanie niedzieli (C.Th. 2,8,23 i 25), święta chrześcijańskie (C.Th. 2,8: „De feriis”). Przepisy te, zawarte poza księgą 16, odzwierciedlają rozległe wpływy norm nowej religii na życie publicznoprawne w cesarstwie rzymskim omawianego okresu⁶⁴.

1.1.2. *Novellae Posttheodosianae*

Ogłoszenie Kodeksu Teodozjańskiego nie zatrzymało aktywności legislacyjnej cesarzy; nowe ustawy zostały zawarte w Nowelach Poteodozjańskich⁶⁵. Następujące nowele mają charakter ustaw religijnych:

⁶⁰ Poszczególne tytuły 16 księgi Kodeksu Teodozjańskiego zawierają następującą liczbę ustaw: C.Th. 16,1: 4; C.Th. 16,2: 47; C.Th. 16,3: 2; C.Th. 16,4: 6, C.Th. 16,5: 66; C.Th. 16,6: 7; C.Th. 16,7: 7; C.Th. 16,8: 29; C.Th. 16,9: 9; C.Th. 16,10: 25; C.Th. 16,11: 2.

⁶¹ C.Th. 16,2,1-6; 16,5,1 i 2; 16,8,1-5; 16,9,1; 16,10,1. C.Th. 16 zawiera 14 ustaw cesarza Konstantyna. Szerzej na temat ustaw religijnych tego władcy: Biondi, DRC I, s. 123 i nn.; J. Gaudemet, *Les constitutions constantiniennes du Code Théodosien*, Accad. Const., V, 1983, s. 136-157; por. tenże, *Législation*, s. 25-61.

⁶² Gaudemet, *Institutions*, s. 721. Szerzej na temat związku pomiędzy prawowiernością doktryny chrześcijańskiej a interpolacjami w Kodeksie Teodozjańskim por. tenże, *Orthodoxie et interpolations. Á propos de C.Th. XVI,1,4 et XVI,4,1*, RDC 10/11(1960-1961), s. 157-165.

⁶³ Taką nazwę tytułu podaje Mommsen w swoim wydaniu. G. Haenel w wydaniu *Breviarium Alaricianum* używa nazwy: „De bonis clericorum et monachorum”.

⁶⁴ Por. Archi, *Teodosio II*, s. 175 i nn.

⁶⁵ Nowele cesarskie wydane po ogłoszeniu Kodeksu Teodozjańskiego dotarły do nas za pośrednictwem Kodeksu Justyniańskiego, zachodniego zbioru nowel zwanego *Syloga Maioriani*, *Breviarium Alaricianum* i *lex Romana Burgundionum*. Zostały one wydane w 1905 roku przez

- Theod. 3: „De Iudaeis, Samaritanis haereticis et paganis” (439 r.);
 Valent. 3: „De succesionibus curialium qui ad clericatum transierunt (439 r.);
 Valent. 17: „De episcoporum ordinatione” (445 r.);
 Valent. 18: „De manichaeis” (445 r.);
 Valent. 35: „De episcopali iudicio et de diversis negotiis” (452 r.);
 Maiorian. 6: „De sanctimonialibus vel viduis et de succesionibus earum” (458 r.); Maiorian. 11: „De episcopali iudicio et ne quis invitus clericus ordinetur vel de ceteris negotiis” (460 r.);
 Marcian. 5: „De testamentis clericorum” (445 r.).

1.1.3. *Constitutiones Sirmondianae*

Do ustaw religijnych należy zaliczyć *Constitutiones Sirmondianae*, zbiór szesnastu konstytucji cesarskich wydanych w okresie od 333 do 425 roku. Dziesięć konstytucji tego zbioru zostało zamieszczonych we fragmentach lub w całości w Kodeksie Teodozjańskim. Ustawy Kodeksu zawierające owe konstytucje lub ich fragmenty w większości przypadków znajdują się w księdze 16 Kodeksu Teodozjańskiego poświęconej sprawom religijnym. Może to świadczyć o religijnym przedmiocie konstytucji i kościelnym pochodzeniu tego zbioru⁶⁶.

Zbiór *Constitutiones Sirmondianae* nie zawiera ani chronologicznego ani też logicznego planu; konstytucje są opatrzone kolejnymi numerami. Ustawy te są pochodzenia tak wschodniego, jak i zachodniego.

Th. Mommsena i P.M. Meyera jako *Leges novellae ad Theodosianum pertinentes*. Wydanie to obejmuje przeszło 100 nowel dotyczących prawa administracyjnego, karnego i kościelnego, ogłoszonych przez cesarzy wschodniej lub zachodniej części cesarstwa: Teodozjusza II (36 nowel), Walentyniana III (36 nowel), Majoriana (12 nowel), Marcina V (5 nowel), Sewera (2 nowe) i Antemiusza (3 nowe). Por. G. Scherillo, *Novelle Post-Theodosiane*, NNDI XI, s. 445-446; A. Steinventer, *Novelles posttheodosiane*, RE XVII, 1163. Szerzej na temat ustawodawstwa teodozjańskiego w zachodniej części imperium rzymskiego por. G.G. Archi, *Aspetti giuridici dell'occidente postteodosiano*, Accad. Const., V, 1983, s. 71 i nn.

⁶⁶ Zbiór *Constitutiones Sirmondianae* zawiera 21 konstytucji cesarskich, z których 16 Monmsen włączył do swojej edycji Kodeksu Teodozjańskiego. Znany z manuskryptu lyońskiego (Mus. Philipps 17545), po raz pierwszy wydał go jezuita Sirmond w 1631 roku. Został on nazwany od jego nazwiska. Por. P. Jörs, *Constitutiones Sirmondi*, RE IV, 1110; O. Karlowa, *Römische Rechtsgeschichte*, I, Leipzig 1885, s. 996; G. Scherillo, *Constitutiones Sirmondianae*, NNDI, IV, s. 298. Autentyczność tego zbioru była podawana w wątpliwość; szerzej na ten temat por. G. Savagnone, *Fonti apocrife del diritto romano ecclesiastico*, BIDR 59-60(1956), s. 233-236.

1.2. USTAWY W SPRAWACH RELIGIJNYCH W USTAWODAWSTWIE JUSTYNIAŃSKIM

1.2.1. *Codex Iustinianus*

Nowa kodyfikacja ustaw cesarskich, w tym religijnych, została przeprowadzona z polecenia Justyniana. W roku 528 cesarz konstytucją „Haec” powołał specjalną komisję kodyfikacyjną pod przewodnictwem Tryboniana. Otrzymała ona zadanie ułożenia jednolitego zbioru konstytucji cesarskich (*leges*) z trzech istniejących *codices* (*Codex Gregorianus*, *Codex Hermogenianus*, *Codex Theodosianus*), nowel poteodozjańskich oraz najnowszych ustaw cesarskich. W rok później, 7 kwietnia 529 roku, mocą konstytucji „Summa” cesarz ogłosił ułożony przez komisję zbiór ustaw cesarskich jako *Codex Iustinianus*. Zbiór ten nie obejmował licznych konstytucji reformujących prawo, wydanych przez Justyniana w czasie pracy nad Digestami, a także „Quinquaginta decisiones”, które usuwały kwestie sporne pomiędzy pismami prawników a obowiązującymi ustawami cesarskimi. Powstała zatem konieczność wydania nowego kodeksu uzgodnionego z Digestami. Justynian powołał nową, pięcioosobową komisję kodyfikacyjną, której zlecił to zadanie. 11 listopada 529 roku cesarz mocą konstytucji „Cordi” ogłosił kodeks w nowym wydaniu jako *Codex repetitae praelectionis* z mocą obowiązującą od 29 grudnia 529 roku.

Codex Iustinianus składa się z 12 ksiąg, które dzielą się na tytuły. Te z kolei obejmują poszczególne konstytucje cesarskie. Konstytucje dłuższe dzielą się na paragrafy. Treść tytułu zapowiadana jest przez rubryki, czyli nagłówki.

Zawartość zbioru jest następująca:

C.J. 1: ustawy religijne, źródła prawa, przepisy dotyczące urzędników cesarskich;

C.J. 2-8: prawo prywatne;

C.J. 9: prawo karne;

C.J. 10-12: prawo administracyjne i finansowe.

Ustawy religijne zostały zebrane na początku zbioru, w pierwszej księdze Kodeksu Justyniana. Rozmieszczono je w 13 następujących tytułach:

1,1: „De summa trinitate et ut nemo de ea publice contendere audeat”;

1,2: „De sacrosanctis ecclesiis et de rebus et privilegiis earum”;

1,3: „De episcopis et clericis et orphanotrophis et brephotrophis et xenodochiis et monachi et privilegio eorum et castrensi peculio et de redimendis captivis et de nuptiis clericorum vetitis seu permissis”;

- 1,4: „De episcopali audientia et de diversis capitulis, quae ad ius curamque et reverentiam pontificalem pertinent”;
- 1,5: „De haereticis et Manichaeis et Samaritis”;
- 1,6: „Ne sanctum baptisma iteretur”;
- 1,7: „De apostatis”;
- 1,8: „Nemini licere signum salvatoris Christi vel in silice vel in marmore aut sculpere aut pingere”;
- 1,9: „De Iudaeis et caelicolis”;
- 1,10: „Ne Christianum mancipium haereticus vel paganus vel Iudaeus habeat vel possideat vel circumcidat”;
- 1,11: „De paganis sacrificiis et templis”;
- 1,12: „De his qui ad ecclesias confugiunt vel ibi exclamant”;
- 1,13: „De his qui in ecclesiis manumittuntur”.

Ustawy o sprawach religijnych zamieszczone w C.J. 1,1-13 obejmują okres od 313 do 534 roku. Zostały ułożone chronologicznie w ramach poszczególnych tytułów⁶⁷. Kompilatorzy justyniańscy, zbierając te ustawy, wykorzystali przepisy zawarte w Kodeksie Teodozjańskim, przede wszystkim w księdze 16 tego zbioru. Przejęli oni także nazwy tytułów. Niektóre z nich zostały powtórzone dosłownie, inne w wersji zmienionej. C.J. 1,1-13 zawiera tylko 2 tytuły, których nie ma w C.Th.: C.J. 1,4: „De episcopali audientia” i C.J. 1,8: „Nemini licere signum salvatoris Christi vel in silice vel in marmore aut sculpere aut pingere”⁶⁸. Kompilatorzy przejęli także niektóre nowe poteodozjańskie⁶⁹ i szereg ustaw cesarzy panujących w końcu V i na początku VI w.: Leona⁷⁰, Marcjana⁷¹, Zenona⁷², Justyna⁷³ i innych⁷⁴. Czwarta część ustaw z C.J. 1,1-13 pochodzi od cesarza Justyniana⁷⁵. Zostały one wydane w latach

⁶⁷ Poszczególne tytuły zawierają różne ilości ustaw: C.J. 1,1: 8; C.J. 1,2: 25; C.J. 1,3: 56; C.J. 1,4: 34; C.J. 1,5: 22; C.J. 1,6: 3; C.J. 1,7: 6; C.J. 1,8: 1; C.J. 1,9: 18; C.J. 1,10: 2; C.J. 1,11: 10; C.J. 1,12: 8; C.J. 1,13: 2.

⁶⁸ Por. F. de Visscher, *Les sources du droit selon le Code de Justinien*, ACII I, s. 54.

⁶⁹ C.J. 1,2,10; Nov. Theod. 8,1; C.J. 1,2,33 = Nov. Marc. 5; C.J. 1,5,7; Nov. Theod. 3,6; C.J. 1,9,18 = Nov. Theod. 3,2: 5.

⁷⁰ C.J. 3,26; 27; 28,1,4,14. 1,12,6. Cesarz Leon wraz z Antemiuszem: C.J. 1,5,29; 30(31); 31(32); 32(33); 33(34); 1,4,5. 1,11,8.

⁷¹ C.J. 1,3,25; 1,4,13; 1,12,5.

⁷² C.J. 1,2,15; 16; 18. 1,3,35(36); 36(37); 37(38).

⁷³ C.J. 1,2,40; 41; 1,5,12.

⁷⁴ C.J. 1,2,17 była wydana przez cesarza Anastazjusza.

⁷⁵ C.J. 1-13 zawiera 195 ustaw. Najliczniejszą grupę ustaw (52) stanowią te, które pochodzą od Justyniana.

528-534, czyli od objęcia przez niego tronu do promulgowania *Codex repetitae praelectionis*⁷⁶.

Ustawy religijne zostały zamieszczone na początku Kodeksu Justyniana, w odróżnieniu od Kodeksu Teodozjańskiego, gdzie znalazły miejsce w ostatniej księdze zbioru. Okoliczność ta świadczy o wzrastającej roli Kościoła i jego instytucji w społeczeństwie VI wieku⁷⁷. Kodeks Justyniana zawiera także treści świadczące o chrześcijańskim charakterze tego zbioru. Na początku kodeksu zostało umieszczone wezwanie: „In nomine Domini nostri Ihesu Christi”. Wezwanie to zostało także zamieszczone w konstytucji „Cordi” z 534 roku, mocą której cesarz promulgował nową edycję swojego kodeksu. Analogiczne nagłówki zawierają inne zebrane w nim teksty ustaw⁷⁸. Niektóre akty legislacyjne są ofiarowane Bogu⁷⁹. Nadto teksty ustaw zawierają wezwania do Boga, Jezusa Chrystusa, Ducha Świętego, Trójcy Przenajświętszej, Boskiej Opatrzności, Najświętszej Maryi Panny⁸⁰. W większości zostały one zredagowane w języku łacińskim; 51 ogłoszono po grecku. Kompilatorzy umieścili w swym dziele ustawy pochodzące tylko od cesarzy chrześcijańskich, począwszy od Konstantyna. Tylko jedna ustawa (C.J. 1,9,1) z zamieszczonych w C.J. 1,1-13 była wydana przez cesarza niechrześcijańskiego Antoninusa w 213 roku. Dotyczyła ona żydów mieszkających w Antiochii (jej mocą cesarz ograniczył ich prawo do dziedziczenia)⁸¹.

⁷⁶ W odniesieniu do całego panowania Justyniana dokonuje się następującej periodyzacji aktywności legislacyjnej cesarza: lata 528-534 wyznaczone pracą kodyfikacyjną, następnie lata 535-541 jako okres bieżącego ustawodawstwa o przewadze problematyki publicznoprawnej, dalej lata 542-565, kiedy to aktywność ustawodawcza słabnie. Najwięcej ustaw religijnych wydał Justynian w pierwszym okresie. Po ogłoszeniu *Codex repetitae praelectionis* jego aktywność w tym zakresie nieco osłabła. Z ważniejszych prac poświęconych działalności ustawodawczej Justyniana należy wymienić: G.G. Archi, *Giustiniano legislatore*, Bologna 1970; R. Bonini, *Introduzione allo studio dell'età giustiniana*, Bologna 1979; nadto prace zbiorowe wydane pod redakcją G.G. Archi: *L'imperatore Giustiniano i Mondo del diritto*. Na temat nowych kierunków badań w romanistyce dotyczących prawa justyniańskiego por. M. Kuryłowicz, *Norwe problemy prawa justyniańskiego*, „Biuletyn LTN” 25(1983), HUM 2, s. 67.

⁷⁷ Gaudemet, *Relations*, s. 435.

⁷⁸ C.J. 1,27,1 i 2.

⁷⁹ C.J. 1,3,55(57).5.

⁸⁰ Biondi, *DRC I*, s. 135 zamieszcza zestawienie, w którym wykazuje, ile razy poszczególne wezwania zostały umieszczone w tekstach justyniańskich. Por. także: M. Amelotti, *Giustiniano tra teologia e diritto*, w: *L'imperatore Giustiniano*, s. 134 i nn.; W. Bojarski, *Invocatio Dei w starożytnych zbiorach prawa*, w: *Religia i prawo karne w starożytnym Rzymie*, red. A. Dębiński, M. Kuryłowicz, Lublin 1998, s. 15-17.

⁸¹ C.J. 1,9,1: „Imp. Antoninus A. Claudio Tryphoniano. Quod Cornelia Salvia universitati Iudaeorum, qui in Antiochensium civitate constituti sunt, legavit, peti non potest”. Cesarz Karakalla pozbawił zatem społeczność (*universitas*) żydów mieszkających w Antiochii prawa

Kodeks Justyniana zawiera wiele aktów prawodawczych odzwierciedlających wpływ chrześcijaństwa na życie publiczne, obrót prawny oraz życie prywatne w cesarstwie rzymskim. Zostały one umieszczone poza C.J. 1,1,13. Ustawy te dotyczyły tak Kościoła, jak i państwa. Należą do nich akty prawodawcze zamieszczone w tytułach: C.J. 3,12: „De feriis”; C.J. 3,44: „De religiosis et sumptibus funerum”; C.J. 5,17: „De repudiis et iudicio de moribus sublato”; C.J. 6,48: „De incertis personis”; C.J. 9,19: „De sepulchro violato”; C.J. 9,29: „De crimine sacrilegii”, a także niektóre przepisy dotyczące małżeństwa zawarte w C.J. 5-9.

1.2.2. *Novellae Iustiniani*

Po zakończeniu kodyfikacji, w której dominowała problematyka prywatnoprawna, Justynian nie zaprzestał działalności ustawodawczej na polu religijnym. Nowele były ustawodawstwem bieżącym cesarza, które obejmuje ponad 30 lat legislacyjnej działalności tego władcy, a zatem zawierają bardzo obszerny i bogaty materiał badawczy dla okresu prawa justyniańskiego. W większości wypełnione zostały treścią publicznoprawną, w tym dotyczyły aktualnych zagadnień polityki religijnej⁸². Następujące należy zaliczyć do ustaw religijnych⁸³:

Nov. 3: „Ut determinatus sit numerus clericorum sanctissimae magnae ecclesiae et ceterarum sanctissimarum ecclesiarum felicissimae urbis”.

Nov. 5: „De monasteriis et monachis et praesulibus”.

Nov. 6: „Quomodo episcopi et presbyteri et diaconi masculi et feminae creandi sint, et quales sint poenae in eos, qui huius constitutionis normam transgrediuntur, statutae”.

---

do legatu sporządzonego przez niejaką Kornelię Salwię. Interpretacja i zakres jej aplikacji nasuwają wiele trudności. Szerzej na ten temat por. A. Berger, *Some Remarks on Caracalla's Rescript C.J. 1,9,1 and its „Universitas Iudeorum”*, Iura 8(1957), s. 75; J. Juster, op. cit., I, s. 432-434; R. Yaron, *Reichsrecht, Volksrecht and Talmud*, RIDA 11(1964), s. 281-298.

⁸² R. Bonini, *Réflexions sur le droit de Justinien*, AG 194(1978), z. 1-2, s. 76.

⁸³ Użytecznym przewodnikiem w badaniach zawartości nowel justyniańskich są: *Indices corporis iuris civilis iuxta vetustiores editiones cum criticis collatas*, cz. I, *Index titulorum*, red. H. Nicolini, F.S. d'Amico, Mediolani 1964; *Legum Iustiniani Imperatoris Vocabularium. Novellae. Pars latina*, mod. G.G. Archi, red. A.B., Bartoletti Colombo, Milano 1977-1978; *Manuale Novellarum Justiniani: Aperçu systématique du contenu des Nouvelles de Justinien*, red. N. van der Val, Amsterdam 1964. Nowele dotyczące problematyki religijnej omawia C. de Clerq, *Corpus Iuris Civilis*, DTC IV, 644. Tytuły nowel zostaną podane według: *Corpus Iuris Civilis*, III, *Novellae*, red. R. Schöll, G. Kroll, Berlin 1905.

Nov. 7: „Ne res ecclesiasticae alienentur aut permutentur aut in specialem hypothecam dentur creditori, sed ut hypothecis generalibus contentus sit”.

Nov. 9: „Ut ecclesia Romana centum annorum habeat praescriptionem”.

Nov. 11: „De privilegiis archiepiscopi Primae Justinianae”.

Nov. 37: „De Africana ecclesia”.

Nov. 40: „Ut ecclesiae sanctae resurrectionis alienare liceat aedifica in eadem civitate sita”.

Nov. 42: „Constitutio sacra Iustiniani imperatoria contra Anthemium, Severum, Petrum et Zoaram”.

Nov. 43: „De officinis Constantinopolis, ut solae mille centum officinae magnae ecclesiae excusentur, reliquae vero omnes cuiuscumque sint domini ministeria secundum consuetudinem obeant”.

Nov. 45: „Ne Iudaei et Samaritae vel haeretici nomine religionis eorum a curiali condicione liberentur, sed ut muneribus quidem curialibus obnoxii sint, privilegiis vero eorum non fruantur, iidem autem ut possint contra orthodoxos curiali condicione obnoxios testimonium dicere, quippe qui etiam pro orthodoxa republica recte testimonium dicant”.

Nov. 46: „De ecclesiasticarum rerum immobilium alienatione et solutione, exceptis iis quae Constantinopoli sunt”.

Nov. 54: „Ut constitutio de adscripticiis lata locum habeat inde a tempore quo publicata est. Et ut omni aedi sacrae aliquo loco pio cum similibus permutationem facere immobilium possessionum decreto interposito liceat”.

Nov. 55: „De permutatione rerum ecclesiasticarum et emphyteusi”.

Nov. 56: „Ut emphanistica quae vocantur clericorum in magna quidem ecclesia dentur, in ceteris autem ecclesiis non praestentur”.

Nov. 57: „De clericis qui ab ecclesia sua destiterunt, et de iis qui sacras aedes aedificant”.

Nov. 58: „Ne in privatis domibus sacra missa fiat”.

Nov. 59: „De impensis in exequiis defunctorum faciendis”.

Nov. 65: „De alienatione rerum ecclesiae Mysiae relictam pro captivorum redemptione et pauperum alimentis”.

Nov. 67: „Ut oratorium nemo aedificet praeter voluntatem episcopi, et ut prius definiat ea quae pertinent ad curam et statura oratorii aedificandi, et episcopi ne desint suis ecclesiis, et de alienatione ecclesiasticarum rerum immobilium”.

Nov. 69: „Ut omnes oboediant praesidibus provinciarum tam in criminalibus quam in pecuniariis causis, et ut ibi causae examinentur, neve quisquam ex privilegio quodam excipiatur praeter sacram pragmaticam sanctionem”.

Nov. 76: „Haec constitutio interpretatur priorem constitutionem de iis qui monasteria ingrediuntur et bona sua consecrant, ex quo tempore eam valere oporteat”.

Nov. 79: „Apud quos causam dicere oporteat monachos et sanctimoniales”.

Nov. 80: „De quaesitore”.

Nov. 81: „Constitutio quae per dignitates et episcopatum filios a patria potestate liberat”.

Nov. 83: „Ut clerici apud episcopos respondeant”.

Nov. 86: „Ut praesides si supersedeant audire iura eius ipsos adierit ab episcopis id agere compellantur; utque si quis praesidem suspectum habet, episcopum civitatis petat litem simul auditurum; et ut ii qui a praeside iniuria adfecti sunt, episcopum adeant; et de alia custodia quam episcopi omnino firmare debeant a praesidibus praestari”.

Nov. III: „Constitutio quae centum annorum praescriptionem in aedibus sacris abrogat”.

Nov. 120: „De alienatione et emphyteusi rerum ecclesiasticarum”.

Nov. 123: „De diversis capitibus ecclesiasticis”.

Nov. 124: „De Samaritis”.

Nov. 131: „De ecclesiasticis canonibus et privilegiis”.

Nov. 132: „Edictum de fide Constantinopolitanis”.

Nov. 133: „De monachis et sanctimonialibus et vita eorum”.

Nov. 137: „De creatione episcoporum et clericorum”.

Nov. 146: „De Hebraeis”.

Przepisy religijne zawierają również nowe justyniańskie zamieszczone w zbiorach: *Iustiniani XIII edicta quae vocantur*⁸⁴ i *Appendix constitutionum dispersarum*⁸⁵:

Ed. 2: „Ne praesides in fiscalibus causis asyli ius dent”.

⁸⁴ Rękopis wenecki greckiego zbioru Nowel zawiera jako dodatek 13 konstytucji cesarza Justyniana. Niektóre z nich są zamieszczone w innych zbiorach Nowel: Ed. 2 = Nov. 8 Ed.; Ed. 3 = Ep. Jul. 29; Ed. 5 = Nov. III (tłumaczenie na język łaciński); Ed. 6 = Auth. 71. Większość ustaw tego zbioru dotyczy problematyki publicznoprawnej. Ed. 3; 5; 7 i 9 zawiera przepisy prawa prywatnego. Por. L. Wenger, op. cit., s. 673.

⁸⁵ Jeden z manuskryptów zbioru *Epitome Juliani* zawiera „Appendix” obejmujący Nowele Justyniana, które nie zostały zamieszczone w innych zbiorach. Niektóre z nich są streszczeniami ustaw, inne zaś ustawami zawierającymi tekst kompletny. Najważniejszą ustawą tego zbioru jest: „Pragmatica sanctio pro petitione Vigilii”. Większość nowel tego zbioru dotyczy Italii i Afryki. Por. P. Bonfante, *Storia del diritto romano*, I, Milano 1958, s. 64-65; R. Bonini, *L'ultima legislazione giustiniana (aa. 543-565) e la raccolte private delle Novelle*, w: Lineamenti, s. 762.

Ed. 5: „Constitutio quae centum annorum praescriptionem in aedibus sacris abrogat”.

App. 2: „Iussio Iustiniani imperatoria pro privilegio concilii Byzaceni”.

App. 3: „Iussio Iustiniani imperatoris pro privilegio concilii Byzaceni”.

Nowele justyniańskie wydane w sprawach religijnych dotyczyły przede wszystkim spraw Kościoła: jego statusu, dyscypliny, majątku i doktryny. Nieliczne tylko regulowały położenie prawne niechrześcijan: żydów⁸⁶, samarytan⁸⁷ i pogan⁸⁸.

Ich teksty zostały zredagowane w języku greckim. Incydentalnie można jednak spotkać również ustawy „łacińskie” (Nov. 9; Nov. 11; Nov. 37; App. 2 i 3). Te z nich, które odnosiły się do kwestii religijnych, wydano po łacinie (lub ogłoszono w obu językach) z racji na ich adresatów⁸⁹.

1.3. USTAWY KARNE W SPRAWACH RELIGIJNYCH

1.3.1. Systematyka ustaw karnych dotyczących spraw religijnych

Ustawy cesarskie zawarte w C.Th. 16, w zbiorze ustaw poteodozjańskich, w C.J. 1,1-13 i w zbiorze nowel justyniańskich normowały życie religijne w państwie rzymskim okresu dominatu. Zostały one promulgowane w ciągu około 250 lat (od Konstancyntyna do Justyniana włącznie). Ustawodawstwo to było wynikiem polityki religijnej cesarzy rzymskich tamtej epoki wobec chrześcijaństwa i wyznawców innych religii. Treść ustaw religijnych jest różnorodna. Ogólną ich charakterystykę zawierają nazwy tytułów, w których zostały zamieszczone, bądź ich nazwy własne (w przypadku nowel). Ze względu na problematykę, do której ustawy się odnosiły, można je podzielić na kilka grup, w zależności od przyjętego kryterium. J. Gaudemet, omawiając ustawodawstwo religijne cesarza Konstancyntyna, wyróżnił dwie grupy: te dotyczące społeczności

⁸⁶ Nov. 37,5,7,8; Nov. 45; Nov. 131, 14,1,2; Nov. 146.

⁸⁷ Nov. 129; Nov. 131,14.

⁸⁸ Nov. 37,8; Nov. 131,14,1.

⁸⁹ Ustawy te dotyczyły Illiri, Afryki i Italii. Teksty kilku nowel (Nov. 17, Nov. 18, Nov. 32-34, Nov. 111 = Ed. 5) zostały zredagowane po grecku i łacinie.

chrześcijańskiej oraz te dotyczące wyznawców innych religii⁹⁰. W ramach tego podziału uczoney wyszczególnił mniejsze zespoły ustaw.

L. de Giovanni, analizując Kodeks Teodozjański, omówił ten zbiór według kolejności tytułów szesnastej księgi. Nie zmieniając kolejności tytułów, zgrupował je według trzech działów: *fede catholica e Chiesa, dissidenti e eretici, apostati e non cristiani*⁹¹. Podział ten jest raczej zabiegiem konstrukcyjnym zastosowanym na potrzeby książki, nie znajduje bowiem potwierdzenia w układzie i treści ustaw zamieszczonych w C.Th. 16.

H.S. Alivisatos, omawiając ustawodawstwo kościelne Justyniana, swoją pracę podzielił na dwie części. W pierwszej przedstawił pisma i ustawy cesarza dotyczące „zewnątrznych” spraw Kościoła: jego doktryny, herezji i niechrześcijan (żydów i pogan). W drugiej części zostały omówione ustawy promulgowane w „wewnętrznych sprawach Kościoła”, dotyczące duchowieństwa, majątku kościelnego, mnichów i relacji pomiędzy Kościołem a państwem⁹².

Podobną klasyfikację zaproponował E.H. Kaden⁹³. Autor ten odnosi ją wprawdzie tylko do ustawodawstwa justyniańskiego, niemniej można ją zastosować również przy analizie ustawodawstwa religijnego omawianej epoki. Według tego podziału ustawy religijne cesarzy rzymskich okresu dominatu można podzielić na trzy grupy. Pierwszą stanowiły te, które normowały życie i organizację społeczności kościelnej. Drugą tworzyły ustawy mówiące o społecznych i państwowych funkcjach Kościoła. Ostatnią stanowiły ustawy wydane w celu obrony prawowierności i jedności wiary chrześcijańskiej. Ustawy te najczęściej miały charakter przepisów zabraniających wyznawania określonej wiary lub religii i zakazywały pewnych działań wymierzonych przeciwko religii państwowej. Przepisy należące do tego podzbioru można z kolei podzielić dalej na następujące zespoły: 1. Ustawy wydane przeciwko heretykom, 2. Ustawy przeciwko apostatom, 3. Ustawy przeciwko poganom, 4. Ustawy przeciwko żydom, 5. Ustawy zabraniające udzielania i przyjmowania powtórnego chrztu, 6. Ustawa zakazująca rzeźbienia i malowania „znaku Chrystusa”⁹⁴.

⁹⁰ Gaudemet, *Législation*, s. 25.

⁹¹ L. de Giovanni, *op. cit.*, s. 27, 73 i 113.

⁹² H.S. Alivisatos, *op. cit.*, s. 22, 50.

⁹³ Kaden, *L'Eglise*, s. 115.

⁹⁴ Oddzielną grupę stanowią ustawy dotyczące prawa azylu udzielanego w świątyniach. W Kodeksie Justyniańskim zostały one zgrupowane w tytule C.J. 1,12 „De his qui ad ecclesias confugiunt vel ibi exclamant”. Redaktorzy Kodeksu Teodozjańskiego ustawy o azylu zamieścili w księdze dziewiątej, obejmującej prawo karne, w tytule C.Th. 9,45 „De his, qui ad ecclesias confugitant”. Niektóre z tych ustaw mają karny charakter i dotyczą problematyki religijnej. Zagadnienie to jednak wykracza poza temat niniejszej pracy i nie będzie przedmiotem rozważań.

1.3.1.1. Ustawy przeciwko heretykom

Herezje stanowiły zagadnienia bardzo istotne w polityce chrześcijańskich cesarzy rzymskich⁹⁵, gdyż wraz z uzyskaniem wolności rozpoczęła się w Kościele okres gwałtownych sporów doktrynalnych i dyscyplinarnych⁹⁶. W omawianym okresie dogmaty chrześcijańskie nie były jeszcze w pełni sprecyzowane, a dualizm językowy pomiędzy Wschodem i Zachodem zwiększał trudności oraz pogłębiał antagonizmy. Cesarze chrześcijańscy, wydając ustawy przeciwko heretykom, kierowali się więc nie tylko motywami religijnymi. Spory powodujące rozłamy w Kościele zagrażały jedności państwa, zakłócały porządek publiczny i niejednokrotnie kanalizowały tendencje opozycyjne i separatystyczne wobec centralnej władzy rzymskiej. Nic zatem dziwnego, że herezja stała się przestępstwem prawa rzymskiego, przeciwko któremu władcy skierowali wiele ustaw⁹⁷.

Pierwsze ustawy w porządku chronologicznym przeciwko heretykom zostały zebrane w Kodeksie Teodozjańskim w tytule C.Th. 16,5 „De haereticis”. Tytuł ten jest najobszerniejszy w omawianej księdze 16, liczy bowiem 66 aktów wymierzonych przeciwko różnym herezjom. Otwierają go dwie ustawy Konstancyntyna (C.Th. 16,5,1 i 2) z 326 roku, a kończą ustawy wydane przez Teodozjusza II (C.Th. 16,5,48-50; 57-61; 65-66). Zakazują one przynależności do grup heretyckich, potępiają twórców tych nauk i nakładają kary na nieposłusznych. Zawartość tego tytułu jest jednorodna i adekwatna do jego nazwy.

Przepisy dotyczące heretyków zawiera także Theod. 3 i Valent. 35.

Kompilatorzy justyniańscy zebrali ustawy przeciwko heretykom w tytule C.J. 1,5 „De haereticis et Manichaeis et Samaritis”. Tytuł zawiera 22 akty prawodawcze: 6 zostało przejętych z C.Th.⁹⁸, jeden jest powtórzeniem fragmentu noweli poteodozjańskiej⁹⁹, 10 pochodzi od Justyniana¹⁰⁰.

Ostatnie przepisy przeciwko heretykom wydane przez Justyniana znalazły się w jego nowelach: Nov. 37, Nov. 42, Nov. 45, Nov. 131, Nov. 132, Ed. 2.

⁹⁵ Zob. M. Stachura, *Pojęcie „heretycy” w ustawodawstwie Konstancyntyna Wielkiego i jego następców*, „Historyka” 30(2000), s. 59-72.

⁹⁶ Dalsze uwagi na ten temat w odniesieniu do rzymskiego Wschodu por. M. Stachura, *Heretycy, schizmatycy i manichejczycy wobec cesarstwa rzymskiego (lata 324-428, wschodnia część Imperium)*, Kraków 2000.

⁹⁷ Szerzej na ten temat por. S.L. Greenslade, *Heresy and Schism in the Later Roman Empire*, w: *Schism, Heresy and Religious Protest*, red. D. Baker, Cambridge 1972, s. 1-20.

⁹⁸ C.J. 1,5,1-6.

⁹⁹ C.J. 1,5,7; Nov. Theod. 3,6.

¹⁰⁰ C.J. 1,5,12-22. Ustawa C.J. 1,5,12 została wydana pod imieniem Justyna i Justyniana.

1.3.1.2. Ustawy przeciwko apostatom

Najbardziej zwartą grupę stanowią ustawy dotyczące apostazji¹⁰¹. W kodeksach Teodozjańskim i Justyniana zostały one zebrane w rubrykach C.Th. 16,7¹⁰² i C.J. 1,7, zatytułowanych jednakowo: „De apostatis”. Pierwszy zbiór zawiera siedem ustaw, drugi natomiast sześć. Dwie ustawy z zamieszczonych w C.Th. zostały powtórzone w C.J.¹⁰³ Trzecią skopiowano częściowo¹⁰⁴. Czasowo ustawodawstwo cesarzy chrześcijańskich przeciwko apostatom obejmuje lata 357-455¹⁰⁵. Większość aktów ustawodawczych pochodzi z 2. połowy IV wieku. Spośród ustawodawców, którzy wydawali ustawy normujące kwestie związane z apostazją, najbardziej aktywny był Teodozjusz I. Z okresu jego panowania pochodzi najwięcej rozstrzygnięć wymierzonych przeciwko odstępcom od wiary chrześcijańskiej.

Justyniański *Codex repetitae praelectionis* zawiera ustawy przeciw apostazji, które zostały ogłoszone w IV i V wieku. Cesarz Justynian, który promulgował wiele aktów prawodawczych dotyczących problematyki religijnej, nie zamieścił w swoim kodeksie żadnej nowej ustawy przeciwko apostatom. Problematyce tej nie została również poświęcona żadna z jego nowel.

1.3.1.3. Ustawy przeciwko poganom

Ustawy przeciwko religii pogańskiej i jej wyznawcom zostały umieszczone w tytule C.Th. 16,10 „De paganis, sacrificiis et templis”¹⁰⁶. Tytuł obejmuje 25 konstytucji wydanych w latach 320-435. Także Nov. Theod. 3 zawiera przepisy dotyczące tej grupy mieszkańców cesarstwa.

Kompilatorzy justyniańscy zamieścili ustawy przeciwko poganom w tytule C.J. 1,11 „De paganis sacrificiis et templis”. Nazwa tytułu i sześć z dziesięciu zawartych w nim ustaw zostały przejęte z C.Th. 16,9¹⁰⁷. Nov. 37, 45, 131 dotyczą wyznawców starej religii rzymskiej. Najbardziej surowe ustawy przeciwko tej

¹⁰¹ Zob. A. Giandomenici, op. cit., s. 600-617.

¹⁰² Szerzej na temat stosunku kodyfikatorów do problemu apostazji por. M.P. Baccari, op. cit., s. 538-581; A. Coccia, *La législation sur l'apostasie dans le Code Théodosien*, w: *Empire Chrétien et Église aux IVe et Ve siècles: Intégration ou «concordat»? Le témoignage du Code Théodosien*, red. J.N. Guinot, F. Richard, Paris 2008.

¹⁰³ C.Th. 16,7,4; C.J. 1,7,3; C.Th. 16,7,7 = C.J. 1,7,4.

¹⁰⁴ Por. C.Th. 16,7,3 i C.J. 1,72.

¹⁰⁵ Najstarsza z zamieszczonych ustawa C.J. 1,7,1 o tytule „De apostatis” została wydana przez Konstancjusza w 357 roku w Mediolanie. Ostatnia, C.J. 1,7,6, pochodzi z 455 roku. Jej autorem był Marcjan.

¹⁰⁶ Zob. M. Stachura, *Heretycy...*, s. 191-192.

¹⁰⁷ C.J. 1,11,1-6.

grupie osób pochodzą od Justyniana. Charakter jego ustaw w tym względzie nakazuje zadać pytanie na temat ustawowego statusu religii pogańskiej pod koniec cesarstwa rzymskiego (patrz rozdział 4).

1.3.1.4. Ustawy przeciwko żydom

Ustawy przeciwko żydom zostały zebrane w Kodeksie Teodozjańskim w 2 tytułach: C.Th. 16,8 „De Iudaeis, caelicolis et Samaritanis” i C.Th. 16,9¹⁰⁸ „Ne Christianum mancipium Iudaeus habeat”. Pierwszy tytuł obejmuje 29 konstytucji pochodzących z lat 315-429. Zawierają one przepisy dotyczące wyznawców judaizmu, samarytan oraz „czcicieli nieba”. Określając status tej grupy ludności w cesarstwie rzymskim, ustawy nadawały jej pewne przywileje, a także nakładały liczne ograniczenia. W drugim tytule znalazło się 9 konstytucji również dotyczących statusu żydów. Ustanawiają one ograniczenia wobec żydów właścicieli niewolników chrześcijan lub niewolników należących do jakiejś wspólnoty chrześcijańskiej. Wydano je w latach 335-423.

Z nowel poteodozjańskich tylko Nov. Theod. 5 zawiera przepisy przeciwko żydom. Tymczasem 2 tytuły Kodeksu Justyniana wypełnione zostały ustawami dotyczącymi żydów. Tytuł C.J. 1,9 „De Iudaeis et caelicolis” zawiera 18 ustaw, większość z nich (14) pochodzi z C.Th., jedna jest fragmentem noweli poteodozjańskiej¹⁰⁹. Kompilatorzy nie zamieścili w nim żadnej ustawy Justyniana. Tytuł C.J. 1,10 „Ne Christianum mancipium haereticus vel paganus vel Iudaeus habeat vel possideat vel circumcidat” zawiera 2 ustawy. Pierwsza z nich została przejęta z C.Th. 16¹¹⁰, druga natomiast została ogłoszona przez Justyniana¹¹¹. Przepisy zawarte w tych ustawach nakładały ograniczenia na żydów i pogan co do możliwości nabywania niewolników-chrześcijan.

Statusu żydów w cesarstwie rzymskim dotyczą przepisy zawarte w nowelach justyniańskich: Nov. 37,8 i Nov. 131,14,1.

Zachowane przepisy odzwierciedlają dwie tendencje w traktowaniu przez państwo rzymskie tej grupy ludności. Ustawy potwierdzały lub przyznawały pewne przywileje dla żydów, jak np. uznanie jurysdykcji żydowskiej w sprawach religijnych. Kapłani żydowscy otrzymali znaczne uprawnienia i przywileje osobiste. Wobec licznych przypadków plądrowania synagog, ustawy cesarskie, szczególnie na przełomie IV i V wieku, zabraniały niszczenia ich lub przegna-

¹⁰⁸ C.J. 1,9,3-17.

¹⁰⁹ C.J. 1,9,18 = Nov. Theod. 3,2; 5.

¹¹⁰ C.J. 1,10,1.

¹¹¹ C.J. 1,10,2.

czania na inne, świeckie cele. Można powiedzieć więcej: „synagogi, określane jako *religionum loca*, znalazły się pod szczególną ochroną prawną”¹¹². Te same ustawy brały żydów w obronę przed aktami przemocy¹¹³.

Obok względnie przychylnych ustaw wydawano jednak również inne. Te z kolei zawierały liczne ograniczenia w stosunku do tej grupy mieszkańców cesarstwa. Niektóre z nich miały charakter karny. Ustawy wydane przeciwko żydom będą przedmiotem analizy w dalszej części pracy (rozdział 5).

1.3.1.5. Ustawy zabraniające udzielania i przyjmowania powtórnego chrztu

Odrębną grupę stanowią ustawy zabraniające powtórnego chrztu. Zostały one zamieszczone tylko w kodeksach: Teodozjańskim i Justyniańskim. C.Th. 16,6 „*Ne sanctum baptismi iteretur*” zawiera siedem konstytucji. Pierwsza z nich została ogłoszona w 373 roku przez cesarzy Walentyniana I i Walensa. Kolejna, pochodząca z roku 413 i wydana pod imieniem Honoriusza i Teodozjusza, zamyka ten tytuł.

Do tematyki tej odnosi się również C.J. 1,6 „*Ne sanctum baptismi iteretur*”. Nazwa tytułu i trzy ustawy w nim zawarte zostały przejęte z Kodeksu Teodozjańskiego¹¹⁴. Justynian nie ogłosił w tej kwestii żadnych nowych postanowień.

Imperialne postanowienia zebrane w powyższych tytułach zabraniały powtórnego chrztu przedstawicielom różnego rodzaju grup heretyckich, którzy dokonywali tego aktu wbrew postanowieniom Kościoła. Mimo, że ustawy te zostały wyodrębnione w kodeksach jako oddzielne zespoły, należy je traktować jako dotyczące heretyków. Dlatego zostaną one omówione wraz z ustawami wydanymi przeciwko tej grupie (patrz rozdział 2).

¹¹² M. Ożóg, *Kościół starożytny wobec świątyń oraz posągów bóstw*, Kraków 2009, s. 122. Zob. również J. Iluk, *Późnorzymskie państwo wobec chrześcijańsko-żydowskiego konfliktu (IV i V wiek n.e.)*, w: *Religioznawstwo polskie w XXI wieku*, red. Z. Stachowski, Tyczyn 2005, s. 591.

¹¹³ Ustawodawstwo nadające przywileje żydom omawiają: G. Ferrari dalle Spade, *Privilegi degli Ebrei nell'Impero romano cristiano*, „Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte” 35(1945), s. 102-117; Gaudemet, *L'Eglise*, s. 625-629; tenże, *Institutions*, s. 722-723. Język ustaw omawia M. Stachura, *Wrogowie...*, s. 192-193. Na temat „narodzin antysemityzmu” w IV wieku n.e. por. P. Veyne, op. cit., s. 131-134. Kompleksowo na temat sytuacji życiowej żydów pod rządami rzymskich cesarzy zob. G. de Bonfils, *Roma e gli Ebrei (secoli I-V)*, Bari 1995. W tej materii zob. jeszcze F. Lucrezi, *CTh 16,9,2. Diritto romano-cristiano e antisemitismo*, „Labeo” 40(1994), s. 220-234.

¹¹⁴ C.J. 1,6,1 = C.Th. 16,6,1 i 2; C.J. 1,6,2 = C.Th. 16,6,6; C.J. 1,6,5 = C.Th. 16,5,65,4.

1.3.1.6. Ustawa zabraniająca rzeźbienia lub malowania krzyża

Ustawa zabraniająca rzeźbienia lub malowania „znaku Chrystusa” została proklamowana w 427 roku przez Walentyniana III i Teodozjusza II. Wypełnia ona zawartość C.J. 1,8 „Nemini licere signum salvatoris Christi vel in silice vel in marmore aut sculpere aut pingere”. Fakt ten wskazuje, że zagadnienie to miało drugorzędny charakter w stosunku do innych problemów religijnych cesarstwa rzymskiego. Nie ulega wątpliwości, że ustawa ta miała charakter karny, a za jej przekroczenie groziła kara śmierci. Zagadnienie to nie będzie przedmiotem dalszych rozważań.

1.3.2. Charakterystyka formalna ustaw karnych w sprawach religijnych

Ustawy religijne, podobnie jak inne zamieszczone w zbiorach ustaw cesarskich, mogły dotyczyć całego imperium, jakiejś prowincji, miasta lub pewnej grupy osób. Ogłaszano je w formie listów, których adresatami byli najczęściej urzędnicy cesarscy w stolicy lub na prowincji¹¹⁵. Większość była adresowana „ad praefectum praetorio”¹¹⁶, „ad praefectum urbi”¹¹⁷, „ad praefectum augustalem”¹¹⁸. Inne zwracały się „ad magistrum officiorum”¹¹⁹, „ad vicarium”¹²⁰, „ad proconsulem”¹²¹, „ad comitem sacrarum largitionum”¹²², „ad comitem Orientis”¹²³, „ad decuriones”¹²⁴, „ad comitem rerum privatorum”¹²⁵. Jeszcze inne kierowano do społeczności, np. mieszkańców określonego miasta („ad populum urbis Constantinopolitanae”¹²⁶, „ad Antiochenses”¹²⁷). Niektóre adresowano do społeczności żydowskiej („ad Iudaeos”¹²⁸) lub ich religijnych

¹¹⁵ Na temat ich stylistyki zob. M. Stachura, *Wrogowie...*, s. 34-35.

¹¹⁶ Np. C.Th. 16,1,4; 16,2,3; 6; 15; 30; 31; 32.

¹¹⁷ Np. C.Th. 16,1,1; 16,4,5; 16,53.

¹¹⁸ Np. C.Th. 16,4,3.

¹¹⁹ Np. C.Th. 16,5,29.

¹²⁰ Np. C.Th. 16,6,2, „vicario Asiae”; 16,2,29; 34; 16,5,35, „vicario Africae”; 6,5,10, „vicario dioeceseos Ponticae”.

¹²¹ Np. C.Th. 16,1,3, „ad proconsulem Asiae”; 16,2,9, „proconsulem Achaiae” 16,2,8; 36; 38; 46; 16,5,41; 54; 55; 63; 16,6,1, „ad proconsulem Africae”.

¹²² Np. C.Th. 16,8,29.

¹²³ Np. C.Th. 16,5,8.

¹²⁴ Np. C.Th. 16,8,3.

¹²⁵ C.Th. 16,5,64.

¹²⁶ C.Th. 16,1,2.

¹²⁷ C.Th. 16,2,16.

¹²⁸ C.Th. 16,8,10.

przywódców („hieis et archisynagogiset patribus synagogarum et ceteris, qui in eodem loco deserviunt”)¹²⁹. Trzy ustawy omawianej księgi skierowano do biskupów¹³⁰, a tylko jedną „ad populum”¹³¹.

Po dokonaniu podziału imperium na dwie części, ustawy religijne wydawane przez cesarzy rzymskich były ogłaszane zarówno przez władców wschodniej, jak i zachodniej części cesarstwa. Każdy z cesarzy miał własną kancelarię, w której redagowane były tego rodzaju dokumenty. Odzwierciedlają to między innymi inskrypcje i subskrypcje konstytucji, zawierające informacje na temat miejsca wydania danego dokumentu. Najczęściej była to jedna ze stolic wschodniej lub zachodniej części państwa¹³², choć niekiedy wymieniane są również inne miasta cesarstwa¹³³.

Ustawy promulgowane po ogłoszeniu Kodeksu Teodozjańskiego w większości są pochodzenia wschodniego. Miejscem ich wydania był zazwyczaj Konstantynopol.

Teksty ustaw religijnych odzwierciedlają metody pracy kompilatorów teodozjańskich. Dotyczy to przede wszystkim podziału tekstów konstytucji. Członkowie komisji kodyfikacyjnej otrzymali uprawnienia, aby dzielić je, po czym włączać wyodrębnione fragmenty do odpowiednich tytułów zbioru. Był to zabieg redakcyjny umożliwiający ułożenie ustaw w zbiorze według planu merytorycznego. Dwie konstytucje wydane przez Honoriusza i Teodozjusza II w 425 roku, jedna 9 września, druga 8 czerwca, zostały podzielone na kilka fragmentów. Pierwsza figuruje w czterech tytułach, tj. dotyczących heretyków, wyznawców judaizmu i religii pogańskiej¹³⁴. Druga została podzielona również na cztery fragmenty, które figurują w trzech różnych tytułach kodeksu¹³⁵.

Skutkiem dzielenia konstytucji na części było odtwarzanie tych samych fragmentów w różnych miejscach kodeksu (*leges geminatae*). W większości przypadków owe powtórzenia figurują w dwu różnych księgach¹³⁶, aczkolwiek

¹²⁹ C.Th. 16,8,4.

¹³⁰ C.Th. 16,2,10, „universis episcopis per diversas provincias”, 16,2,14, „Felici episcopo”, 16,2,23, „Artemio, Euridico, Appio, Gerasimo et ceteris episcopis”.

¹³¹ C.Th. 16,2,4.

¹³² Najczęściej miejscem wydania był Konstantynopol (np. C.Th. 16,1,2; 3), Rawenna (np. 16,2,55; 40; 42), Mediolan (np. C.Th. 16,1,1; 4; 16,2,14; 15), rzadziej Rzym (np. C.Th. 16,2,4; 58).

¹³³ Niektóre ustawy wydawane były w Tessalonikach (np. C.Th. 16,1,2), Antiochii (np. C.Th. 16,2,16), Akwilei (np. C.Th. 16,2,7), Heraklei (np. C.Th. 16,1,5), Sirmium (np. C.Th. 16,2,5), Trewirze (np. C.Th. 16,2,18), Weronie (np. C.Th. 16,2,18) i innych miastach cesarstwa rzymskiego.

¹³⁴ C.Th. 16,5,59; 16,8,26; 16,9,5; 16,10,22.

¹³⁵ C.Th. 16,5,60; 16,8,27; 16,10,23 i 24.

¹³⁶ Mommsen ujawnił w C.Th. 34 przypadki *leges geminatae*. Rzadkie w pierwszych księgach kodeksu, były często zamieszczane w dalszych, począwszy od księgi 6. Najwięcej jest ich

zdarzają się także w ramach tej samej księgi. W księdze szesnastej Th. Mommsen ujawnia 5 przypadków *leges geminatae*, jednakże 4 z nich są powtórzone wewnątrz tej samej księgi¹³⁷; tylko jedna ustawa z C.Th. 16 została powtórzona w innej księdze Kodeksu¹³⁸.

Redaktorzy Kodeksu Justyniańskiego również dokonywali korekt. Przejmując ustawy z C.Th. 16, najczęściej skracali wywód. Zdarzało się i tak, że nie tylko wykorzystywano potrzebne fragmenty ustaw wcześniejszych, ale również zmieniano sens dotychczasowych przepisów poprzez dokonywanie w nich zmian¹³⁹.

Mimo że, począwszy od rządów Walentyniana I i Walensa, nastąpił faktyczny podział cesarstwa na dwie części, co zaowocowało między innymi dwoistością administracji i kancelarii cesarskich, ustawy były wydawane w imieniu wszystkich ówczesnie panujących cesarzy. Było to wyrazem tendencji do traktowania cesarstwa jako całości. Inskrypcje zamieszczane na początku ustaw religijnych wymieniają jako ustawodawców władców wschodniej i zachodniej części cesarstwa¹⁴⁰. Konstytucje wydane w jednej z *partes imperii* były adresowane do urzędników tej samej części cesarstwa, w której też je ogłaszano. Pozwala to wnioskować, że poszczególne ustawy miały charakter lokalny nie tylko ze względu na ustawodawcę, który rządził częścią cesarstwa, ale także ze względu na terytorium, w którym były aplikowane¹⁴¹. Ustawy religijne zawarte w C.Th. 16 obowiązywały w całym imperium na mocy promulgacji Kodeksu Teodozjańskiego w zachodniej części cesarstwa dokonanej przez Walentyniana III w 438 roku w Rzymie.

---

w księdze 12. Można wnioskować, że prace redakcyjne nad drugą częścią kodeksu były prowadzone szybciej lub, że zdaniem kompilatorów, ważność niektórych tekstów wymagała ich powtórzenia. Por. Gaudemet, *Théodosien*, 1222; tenże, *Formation*, s. 63. Szerzej na ten temat zob. tenże, *Un problème de la codification théodosienne: les constitutions geminées*, RIDA 4(1957), s. 253-267.

¹³⁷ C.Th. 16,1,4; C.Th. 16,4,1; C.Th. 16,5,31 = C.Th. 16,5,32; C.Th. 16,5,1; C.Th. 16,5,56; C.Th. 16,5,62; C.Th. 16,5,64; Sirmond. 6.

¹³⁸ C.Th. 16,7,4 = C.Th. 1,39,11.

¹³⁹ Redaktorzy Kodeksu Justyniańskiego, przejmując ustawy z C.Th. 16, wprowadzili pewne zmiany tekstu; por. np. C.Th. 16,5 i C.J. 1,5,5. Umieszczali oni nieraz tylko fragmenty ustaw z C.Th. 16; por. np. C.Th. 16,7,3 i C.J. 1,7,2. Rzadziej, dodając do tekstu z C.Th. 16 jakiś zwrot, zmieniali całkowicie przepis zawarty w ustawie. Por. np. C.J. 1,10,1, gdzie kompilatorzy kodeksu poprzez dodanie słów „vel alio quocumque” rozszerzyli przepis zawarty w C.Th. 16,8,6. Kwestie te zostaną szerzej omówione w trakcie analizy poszczególnych ustaw.

¹⁴⁰ Niektóre ustawy religijne zamieszczone w C.Th. 16 były wydawane przez jedynowładców, przede wszystkim Konstantina (310-337), Konstansa (337-361), a także Jowiana (363-365). Inskrypcje ustaw wydanych po 364 roku jako ustawodawców wymieniają: „imppp. Valentinianus, Valens et Gratianus AAA”; „imppp. Gratianus, Valentinianus et Theodosius AAA”; „imppp. Valentinianus, Theodosius et Arcadius AAA”; „impp. Arcadius et Honorius AA”; „imppp. Arcadius, Honorius et Theodosius AAA”; „impp. Honorius et Theodosius AA”.

¹⁴¹ Gaudemet, *Formation*, s. 24.

Ruiny wczesnochrześcijańskiej bazyliki. Salamina. Cypr Północny (fot. M. Jońca)

USTAWODAWSTWO CESARZY RZYMSKICH PRZECIWKO PRZESTĘPSTWU HEREZJI

2.1. ZNACZENIE SŁOWA „HEREZJA”

Używane w języku religijnym słowo „herezja” pochodzi z języka greckiego¹⁴². W źródłach literackich zwykle opisywano nim dobry lub zły wybór, skłonność, specjalne upodobanie, przyznanie pierwszeństwa najczęściej w porządku doktrynalnym. Stąd słowem tym nazywano także szkoły filozoficzne, literackie i polityczne. W tym znaczeniu używano go w *Septuagincie* i księgach deuteronomicznych¹⁴³. Józef Flawiusz rozszerzył jego znaczenie, oznaczając nim oderwane od głównego nurtu sekty religijne¹⁴⁴. Ugrupowania religijne saduceuszy, faryzeuszy oraz esseńczyków nazwane zostały przez niego herezjami. Pojęcie to nie miało wtedy jednak pejoratywnego znaczenia.

W Nowym Testamencie słowa „herezja” używano zarówno na oznaczenie stronnictwa religijnego, jak też błędnej doktryny. Zaczęto wówczas nadawać temu wyrażeniu odcień pejoratywny¹⁴⁵. W listach apostołskich herezja traktowana była jako zło sprzeczne z ideą jednej i prawdziwej nauki Kościoła¹⁴⁶.

¹⁴² Łacińskie słowo *haeresis* pochodzi od greckiego *hairesis*. Etymologicznie oznaczało jakąś akcję, czynność zaborczą, branie, zdobywanie czegoś. Por. H. Heumann, E. Seckel, *Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*, Graz 1958, s. 234; C.T. Lewis, C. Short, *A Latin Dictionary*, Oxford 1958, s. 838; *Słownik łacińsko-polski*, red. M. Plezia, II, Warszawa 1962, s. 692.

¹⁴³ Kpł 22, 18; 1 Mch 8, 30.

¹⁴⁴ Flav. Antiquit. jud. 15,5,9; Bell. jud. 2,8.

¹⁴⁵ Por. uwagi na temat społecznego problemu heretyków w późnoantycznej Antiochii i stanowiska św. Jana Chryzostoma w tej materii: P. Szczur, *Problematyka społeczna w późnoantycznej Antiochii na podstawie nauczania homiletycznego Jana Chryzostoma*, Lublin 2008, s. 543-551.

¹⁴⁶ 1 Kor. 11,10; 2 P 2,1.

Ojcowie Kościoła przestrzegali często przed herezją jako odłączeniem od chrześcijańskiej prawdy. Tych, którzy odeszli od jedności wiary, traktowano przy powrocie do Kościoła jako publicznych grzeszników, wobec których stosowano bardzo surową dyscyplinę pokutną. Podając początkowo bardziej teologiczne niż jurydyczne definicje herezji, Ojcowie Kościoła nie odróżniali jej precyzyjnie od schizmy. Oba te pojęcia miały bowiem sporo wspólnego. Oba wyrażały podział, odejście, odstąpienie od jedności Kościoła¹⁴⁷.

Fenomen herezji można rozważać na różnych płaszczyznach. W aspekcie dogmatycznym stanowiła ona pewną doktrynę zwalczaną przez Kościół jako błąd. Z punktu widzenia nauki moralnej Kościoła uważano ją za wielki grzech. Według prawa kościelnego była zaś przestępstwem przeciwko jedności wiary¹⁴⁸. Po uznaniu religii chrześcijańskiej, a później ogłoszeniu jej religią państwową, herezja została zakwalifikowana jako przestępstwo prawa rzymskiego (*crimen publicum*).

2.2. USTAWOWE OKREŚLENIE HEREZJI

Występując przeciwko heretykom i nakładając sankcje karne, cesarze wymieniali zazwyczaj nazwy poszczególnych grup. Uderzano w jedną lub kilka z nich. W roku 428 ukazała się ustawa sygnowana imieniem Teodozjusza II i Walentyniana III, w której znalazł się swoisty „katalog” doktryn potępionych przez państwo.

C.Th. 16,5,65 (428): Imppp. Theodosius et Valentinianus aa. Florentio praefecto praetorio.

[...] Post haec, quoniam non omnes eadem austeritate plectendi sunt, arrianis quidem, macedonianis et apollinarianis, [...] novatianis autem et sabbatianis, [...] eunomiani vero, valentiniani, montanistae seu priscillianistae, fryges, marcianistae, borboriani, messaliani, euchitae sive enthusiastae, donatistae,

¹⁴⁷ Por. F. Carbol, *Hérétique*, w: DACL VI, 2, 2251; A. Jougan, *Słownik kościelny łacińsko-polski*, Warszawa – Poznań – Lublin 1958, s. 292; A. Michel, *Hérésie, hérétique*, w: DTC VI, 2, 2208; G. Welter, *Histoire des sectes chrétiennes des origines à nos jours*, Paris 1950, s. 5 i nn.

¹⁴⁸ Obszerny wykaz źródeł i literatury dotyczących herezji podaje A. Michel, op. cit., 2255-2257. Wskazówki bibliograficzne dotyczące tej tematyki zamieszczają: A. Borras, *Lexcommunication dans le nouveau Code de droit canonique, essai de définition*, Paris 1987, s. 39-45; F. Carbol, op. cit., 2251-2258.

audiani, hydroparastatae, tascodrogitae, fotiniani, pauliani, marcelliani et qui ad imam usque scelerum nequitiam pervenerunt manichaei.

Imperatorzy Teodozjusz i Walentynian, Augustowie, do Florencjusza, prefekta pretorium.

[...] Ponadto, ponieważ nie wszystkich trzeba prześladować z taką samą surowością, zatem arianom, macedonianom i apollinarianom, [...] nowacjanom i sabbatianom, [...] eunomianie, walentynianie, montaniści czy pryscyliananie, frygowie, marcjonici, borborianie, mesalianie, euchici, czyli entuzjaści, donatyści, audianie, hydroparastaci, taskodrogici, fotynianie, paulianie, marcelianie i ci, którzy osiągnęli już szczyt niegodziwości zbrodni – manichejczycy.

Kompilatorzy justyniańscy przejęli tę regulację. Zmieniając nieco jej tekst, „uzupełnili” listę herezji.

C.J. 1,5,5 (428): Impp. Theodosius A. et Valentinianus C. Florentio pp. Ariani et macedoniani, pneumatomachi et apollinariani et novatiani sive sabbatiani, eunomiani, tetraditae sive tessaescaedecatitae, valentiniani, papianistae, montanistae seu priscillianistae vel phryges vel pepuzitae, marcianistae, borboriani, messaliani, eutychitae sive enthusiastae, donatistae, audiani, hydroparastatae, tascodrogitae, batrachitae, hermeiciani, photiniani, pauliani, marcelliani, ophitae, encratitae, apotactitae, saccophori et [...] manichaei.

Imperatorzy Teodozjusz, August, i Walentynian, Cezar, do Florencjusza, prefekta pretorium.

Arianie, macedonianie, pneumatomachianie, apolinaryści, nowacjanie lub sabatianie, eunomianie, tetradyci lub tessaeskajdekadyci, walentynianie, papianiści, montanicy lub pryscyliananie, frygianie, pepuzyci, marcjonicy, borboricy, messalianie, euchici, czyli entuzjaści, donatyści, audianie, hydroparasteci, taskodrogici, batrachicy, hermogenianie, fotynianie, paulianie, marcelianie, oficy, enkratyci, apotaktycy, sakkoforycy i [...] manichejczycy.

Niektóre ustawy nie zawierały żadnej nazwy grup heretyckich. Dotyczyły więc każdego heretyka i odnosiły się do każdej herezji. W innych cesarze, wymieniając jedną lub kilka herezji, dodawali zwrot, że sankcje karne są wymierzane również wobec „innych” lub „wszystkich” heretyków.

C.Th. 16,5,12 (385): Idem aaa. Postumiano praefecto praetorio.

[...] eunomiana scilicet, arriana, macedoniana, apollinariana ceterarumque sectarum [...].

Ci sami trzej Imperatorzy, Augustowie, do Postumiana, prefekta pretorium.

[...] a mianowicie: eunomiańska, ariańska, macedoniańska, apolinarystyczna i innych sekt [...].

C.Th. 16,5,14 (388): Idem aaa. Cynegio praefecto praetorio.
Apolinarianos ceterosque diversarum haeresum sectatores.

Ci sami trzej Imperatorzy, Augustowie, do Cynegiusza¹⁴⁹, prefekta pretorium.
Apolinaryści i członkowie różnych innych sekt [...].

C.Th. 16,5,15 (388): Idem aaa. Trifolio praefecto praetorio.
Omnes diversarum perfidarumque sectarum [...].

Ci sami trzej Imperatorzy, Augustowie, do Trifoliusa, prefekta pretorium.
Żadni [członkowie] różnych heretyckich sekt [...].

C.Th. 16,5,41 (407): Idem aaa. Porfyrjo proconsuli Africae.
[...] Quicumque igitur haeticorum, sive donatistae sint sive manichaei
vel cuiuscumque alterius pravae opinionis ac sectae profanis ritibus adgre-
gati [...].

Ci sami trzej Imperatorzy, Augustowie, do Porfirusza, prokonsula Afryki.
[...] Ktokolwiek też z heretyków, czy byliby to donatyści, czy manichejczy-
cy, czy ci, którzy przyłączyli się do bezbożnych obrzędów jakiegokolwiek
innego nikczemnego poglądu i sekty [...].

C.Th. 16,5,46 = Sirmond. 14(409): idem aa. Theodori praefecto praetorio II.
Post alia: Ne donatistae vel ceterorum vanitas haeticorum aliorumque
eorum [...].

Ci sami Imperatorzy, Augustowie, do Teodora, prefekta pretorium po raz
drugi.
Po innych rzeczach: Aby donatyści albo marność pozostałych heretyków
i innych spośród tych [...].

C.Th. 16,5,48 (410): Idem aa. Anthemio praefecto praetorio.
Montanistas et priscillianistas et alia huiuscemodi genera nefariae supersti-
tionis [...].

Ci sami Imperatorzy, Augustowie, do Antemiusza, prefekta pretorium.
[...] montanistów, pryscilian i inni tego typu zwolennicy zbrodniczego
zabobonu [...].

¹⁴⁹ Wskazówki na temat życiorysu tego urzędnika zob. S. Olszaniec, *Kilka uwag na temat życia i kariery Fl. Maternusa Cynegiusza*, „Klio” 7(2005), s. 3-15.

W Kodeksie Teodozjańskim ustawowe określenie herezji zaczerpnięto z ustawy z 395 roku wydanej przez Arkadiusza w Konstantynopolu (była ona sygnowana imieniem Arkadiusza i Honoriusza)¹⁵⁰. Dotyczyła pojedynczego przypadku. Cesarz rozkazał w niej Aurelianowi, prokonsulowi Azji, aby uznać biskupa Eurezjusza za heretyka i jako takiego wykluczyć go z grona „świętych pasterzy” Kościoła. Ustawa ta zawiera definicję, która ma charakter ogólny.

C.Th.16,5,28 (395): Idem aa. Aureliano proconsuli Asiae.

Haereticorum vocabulo continentur et latis adversus eos sanctionibus debent subcumbere, qui vel levi argumento iudicio catholicae religionis et tramite detecti fuerint deviare. Ideoque experientia tua heuresium haereticum nec in numero sanctissimorum antistitum habendum esse cognoscat.

Ci sami Imperatorzy, Augustowie, do Aureliana, Prokonsula Azji.

Powinni być objęci nazwą heretyków i podlegać wydanym przeciwko nim sankcjom ci, co do których odkryto by, że choćby w niewielkim stopniu oddalają się od doktryny i reguły religii katolickiej. Dlatego twoje doświadczenie winno ci wskazać, że heretyka Heurezjusza nie należy uważać za świętego biskupa.

To ciekawe, że za heretyków zostali uznani nawet ci, którzy odchodzili od wiary i dyscypliny katolickiej w sprawach małej wagi (*levis argumentum*)¹⁵¹. Jak widać, herezji mogli dokonać wyznawcy religii prawowiernej. Myśl ta była zbieżna z doktryną kościelną oraz zgodna z systematyką ustaw przyjętą przez redaktorów Kodeksu Teodozjańskiego. Otóż tytuł C.Th. 16,5 „De haereticis”, w którym została zamieszczona omawiana definicja, jest jednorodny, gdyż zawiera ustawy dotyczące wyłącznie heretyków. Ich teksty nie obejmują przepisów dotyczących religii niechrześcijańskich.

Redaktorzy Kodeksu Justyniana odeszli od tego modelu, a nadto przyjęli różne określenia herezji. Pierwsza z nich została zaczerpnięta z Kodeksu Teodozjańskiego.

C.J. 1,5,2 (379) Imppp. Gratianus, Valentinianus et Theodosius AAA.

Omnes vetitae legibus et divinis et imperialibus constitutionibus haereses perpetuo conquiescant et nemo ulterius conetur quae repperit profana praecpta vel docere vel discere: ne antistites eorundem audeant fidem insinuare, quam non habent, et ministros creare, quod non sunt: ne per coniventiam

¹⁵⁰ Konstantyn, którego ustawa C.Th. 16,5,1 została zamieszczona na początku tytułu „De haereticis”, nie podał żadnej definicji herezji.

¹⁵¹ Biondi DRC I, s. 302; Mommsen, Strafrecht, s. 602. Tekst tej ustawy był przedmiotem wielu dyskusji. Jego tłumaczenie z łaciny na języki współczesne dokonane przez wielu autorów przedstawia i omawia Berger, Concezione, s. 357.

iudicantium omniumque, quibus per constitutiones paternas super hoc cura mandata est, eiusmodi audacia neglegatur et crescat.

1. Haereticorum autem vocabulo continentur et latis adversus eos sanctionibus debent succumbere, qui vel levi argumento iudicio catholicae religionis et tramite detecti fuerint deviare.

Imperatorzy Gracjan, Walentynian i Teodozjusz, Augustowie [do Hesperiusza, prefekta pretorium].

Wszelkie herezje na zawsze niech będą zakazane prawem Bożym i cesarskimi konstytucjami. Niech nikt nie waży uczyć się ani nauczać jakichkolwiek błuźnierczych zasad, które odkrył. A ich zwierzchnicy niechaj nie ważą się nauczać wiary, której sami nie wyznają, i niech będzie im zakazane nadawać święcenia kapłańskie, ponieważ sami nie są kapłanami. Zuchwałość tego typu nie może być lekceważona i nie należy pozwolić, by się jeszcze bardziej rozpleniła za sprawą pobłażliwości sędziów i wszystkich tych, którym powierzono kontrolę nad sprawami tego rodzaju na mocy ustaw naszych przodków.

1. Termin „heretycy” niechaj obejmuje również i tych, którym dowiedziono, że zбочyli ze ścieżki religii katolickiej i odeszli od jej doktryny, nawet w nieznacznym stopniu.

Kompilatorzy justyniańscy błędnie uznali fragment rozstrzygnięcia Arkadiusza i Honoriusza za część ustawy Gracjana, Walentyniana i Teodozjusza, ustalając rok 379 jako datę wydania omawianego dokumentu. Według B. Biondiego powyższa ustawa jest tekstem niezręcznie stopionym z trzech konstytucji: C.Th. 16,5,5; 24 i 28. Czynność połączenia fragmentów została dokonana przez kompilatorów mało starannie, co sprawiło, że zniknął adresat z C.Th. 16,5,28: prokonsul Azji, do którego ta ustawa była pierwotnie kierowana¹⁵². Tymczasem inskrypcja w C.J. 1,5,2 jako adresata wymienia Eusperiusza, prefekta pretorium. Jednakże do tego urzędnika była skierowana tylko część ustawy C.J. 1,5,2, mianowicie ta będąca fragmentem ustawy C.Th. 16,5,5.

Omawiany akt został skierowany przeciwko każdej herezji, gdyż nie wskazano w nim żadnej konkretnej grupy¹⁵³. Zawiera on kilka regulacji o charakterze prawnokarnym. W jego części początkowej został zamieszczony nakaz, aby heretycy byli nieustannie ścigani mocą ustaw Bożych i cesarskich („legibus et divinis et imperialibus constitutionibus”). Dalej ustawa zabroniła nauczania doktryny heretyckiej. Zakaz organizowania zgromadzeń i ustanawiania kapłanów stanowi kolejny jej przepis. Część końcowa jest fragmentem konstytucji C.Th.16,5,28. Redaktorzy justyniańscy opuścili jedynie część dotyczącą

¹⁵² Biondi, DRC I, s. 302.

¹⁵³ Por. M. Stachura, *Heretycy...*, s. 188: „nie tylko Kościół, ale i państwo definiuje herezje jako pewną całość, co pozwala na prowadzenie wobec nich jednorodnej polityki”.

heretyckiego biskupa Eurazjusza, co nadało regulacji charakter uniwersalny. Ustawowe określenie herezji nie zostało jednak zmienione. Justynian przejął je *verbatim* z Kodeksu Teodozjańskiego.

W tym samym tytule kodeksu redaktorzy zamieścili jeszcze inne określenie herezji, tym razem pochodzące od Justyna i Justyniana.

C.J. 1,5,12,4 (527): Impp. Iustinus et Iustinianus AA.

De reliquis autem haereticis, cuiuscumque erroris vel nominis sunt (haereticum enim vocamus, quicumque non est addictus catholicae ecclesiae et orthodoxae sanctaeque fidei nostrae), quin etiam de paganis, qui plurium deorum cultum introducere temptant, et de Iudaeis et Samaritis non solum leges iam latas reintegrare in animo est et hac lege validiores reddere [...].

Imperatorzy Justynus i Justynian, Augustowie.

Zamierzamy nie tylko przywrócić i niniejszym ugruntować ustanowione już wcześniej prawa dotyczące pozostałych heretyków, niezależnie od ich błędnych przekonań lub nazwy („heretykami” zwiemy bowiem tych, którzy nie są oddani Kościołowi katolickiemu i naszej świętej wierze prawowiernej), a także i pogan, którzy próbują wprowadzać kult politeistyczny. Co się natomiast tyczy Judejczyków i Samarytan, pragniemy nie tylko wskrziesić ducha już wydanych ustaw, ale i wzmocnić go niniejszym rozstrzygnięciem [...].

Tym razem ustawa nazwała heretykiem każdego, kto nie jest oddany, nie przynależy („non est addictus”) do „Kościoła katolickiego i naszej świętej i prawowiernej wiary”. Jako kryterium rozstrzygające przyjęto więc przynależność do religii i Kościoła katolickiego. Ciekawym i wiele mówiącym zabiegiem redakcyjnym było zestawienie obok heretyków samarytan i żydów. Wszystkie te grupy władca uznał za zagrożenie dla publicznego porządku oraz integralności państwa.

Inna wersja tej definicji została zamieszczona w kolejnej ustawie sygnowanej już tylko imieniem Justyniana.

C.J. 1,5,18,4¹⁵⁴: In reliquis haeresibus cunctis (haereses autem vocamus, quae aliter sentiunt et venerantur atque catholica et apostolica ecclesia et orthodoxa fides) legem olim et a nobis et a divae memoriae patre nostro latam valere volumus, in qua non solum de iis, sed etiam de Samaritis et paganis quae oportuit constituta sunt [...].

W odniesieniu do wszelkich pozostałych herezji (herezją zwiemy zaś inne odczuwanie i oddawanie kultu od tych, które praktykuje apostolski Kościół katolicki oraz prawowierna wiara) jest naszym życzeniem, aby obowiązywała

¹⁵⁴ Inskrypcja i subskrypcja ustawy C.J. 1,5,18 nie zawierają daty jej ogłoszenia.

ustawa wydana niegdyś przez nas i naszego świętej pamięci ojca, w której znalazły się regulacje dotyczące nie tylko heretyków, ale również Samarytan i pogan [...].

Podobnie jak w poprzednim tekście, prawodawca postanowił, że heretykami są ci, „którzy inaczej odczuwają i czczą apostołski i katolicki Kościół i ortodoksyjną wiarę”. Zatem i ta definicja obejmowała jako heretyków ludzi innej religii, którzy w swojej wierze i obyczajach byli obcy Kościołowi. Jednakże odmiennie niż w C.J. 1,5,12,4 obok heretyków wyszczególniono tylko samarytan i pogan. Zabrakło natomiast wzmianki o żydach.

Różnice pomiędzy omawianymi definicjami, tą przejętą z Kodeksu Teodozjańskiego (C.J. 1,5,2) i tą zamieszczoną w dwu ustawach justyniańskich (C.J. 1,5,12 i 18), są istotne. Pierwsza za heretyków uznała tylko chrześcijan, którzy odeszli od prawowiernej religii. Ustawy justyniańskie zestawiły pojęcie herezji z praktykami niechrześcijan: pogan, samarytan i żydów. Zabieg ten znalazł także odbicie w systematyce ustaw przeciwko heretykom zastosowanej przez redaktorów Kodeksu Justyniana. Otóż tytuł C.J. 1,5 „De haereticis, Manichaeis et Samaritis” obejmujący 22 ustawy wymierzone w większości przeciwko heretykom, zawiera także przepisy dotyczące pogan, żydów, samarytan i sekty *Caelicolae*. Jednocześnie ustawy przeciwko niechrześcijanom zostały zgrupowane w oddzielnych tytułach pierwszej księgi kodeksu. Ustawy przeciwko poganom zostały zamieszczone głównie w tytule C.J. 1,11 „De paganis, sacrificiis et templis”, przeciwko żydom zaś głównie w tytule C.J. 1,9 „De Iudaeis et Caelicis”.

Zabieg ten nasuwa pytanie, jak interpretować przyrównanie niechrześcijan do heretyków wyrażone tak przez teksty ustaw wydanych przez Justyniana. Zdaniem H.P. Hitziga w ustawodawstwie justyniańskim da się wyróżnić dwa znaczenia pojęcia herezji: szersze i węższe¹⁵⁵. Herezja w szerokim znaczeniu (*im weiterem Sinne*) obejmuje wyznawców religii niechrześcijańskich, a zatem żydów, pogan i samarytan. Herezja w znaczeniu ścisłym (*im strängerem Sinne*) oznacza chrześcijan wyznających wiarę nieortodoksyjną.

Takie rozróżnienie nie znajduje jednak podstaw w źródłach kanonicznych i literaturze kościelnej. Nadto w przypadku ścigania heretyków przez państwo nie dawało ono żadnej wskazówki funkcjonariuszom państwowym, kto winien być traktowany jako heretyk¹⁵⁶. Taka interpretacja nie wyjaśnia więc również motywów, jakimi ewentualnie miałyby się kierować Justynian, ogłaszając tak

¹⁵⁵ H.F. Hitzig, *Haeresis*, w: RE VII, 2182.

¹⁵⁶ Berger, *Concezione*, s. 362.

szerokie definicje herezji. Wydaje się, że było to podyktowane racjami praktycznymi i szczególną surowością cesarza. Mimo, że od początku IV wieku nietolerancja wobec wyznawców religii niechrześcijańskich ciągle narastała, dopiero Justynian po raz pierwszy postawił niechrześcijan na równi z heretykami celem skuteczniejszego ich zwalczania. Tak skonstruowane „tło” dla definicji herezji stało się instrumentem polityki religijnej Justyniana, który po wstąpieniu na tron do najważniejszych celów, jakie sobie wyznaczył, zaliczał przywrócenie jedności w Kościele¹⁵⁷.

2.3. KWESTIA MANICHEJCZYKÓW

Teksty niektórych ustaw przeciwko heretykom, a nadto systematyka ustaw przyjęta przez redaktorów Kodeksu Justyniana, powodują pewne trudności w zaszeregowaniu manichejczyków, grupy religijnej szczególnie surowo ściganej przez państwo rzymskie.

Manicheizm, będący synkretycznym połączeniem religii wschodnich z elementami gnozy chrześcijańskiej, dotarł do imperium rzymskiego około połowy III wieku¹⁵⁸. Wkrótce zyskał wielu wyznawców. Rozprzestrzenił się na terenach Azji i Afryki, po czym przeniknął do Europy. Nauka Maniego, twórcy tej nowej religii, który głosił, że jego działalność jest wypełnieniem i realizacją misji Zoroastra, Buddy i Chrystusa, była podstawą nowego, uniwersalnego systemu religijnego¹⁵⁹. Z punktu widzenia doktryny chrześ-

¹⁵⁷ Literatura na temat polityki religijnej Justyniana jest bardzo bogata; szerzej o jej założeniach por. R. Browning, *Justynian i Teodora*, tł. M. Boduszyńska-Borowikowa, Warszawa 1977, s. 186 i nn.; J. Jarry, *Hérésies et factions dans l'Empire Byzantin du IV au VII siècle*, Le Caire 1968, s. 346 i nn.; R.A. Markus, *La politica ecclesiastica di Giustiniano e la Chiesa di Occidente*, w: *Mondo del diritto*, s. 113-124; M. Simonetti, *La politica religiosa di Giustiniano*, w: *Mondo del diritto*, s. 91-111; E. Schwartz, *Zur Kirchenpolitik Justinians*, München 1940, s. 32-82.

¹⁵⁸ Na temat genezy i rozprzestrzeniania się manicheizmu w imperium Rzymian zob. P. Brown, *The Diffusion of Manichaeism in the Roman Empire*, „*The Journal of Roman Studies*” 59(1969), s. 92-103.

¹⁵⁹ Por. H. Leclercq, *Manichéisme*, w: *DACL X*, 2, 1391; H.-Ch. Puech, *Le manichéisme*, w: *Histoire de religions*, II, red. H.-Ch. Puech, Paris 1970, s. 323 i nn. Obszerny wykaz literatury dotyczącej manicheizmu podaje J.P. Asmussen, *Xuāstvánif. Studies in manichaeism*, Copenhagen 1965, s. 266-278.

cijańskiej manicheizm uważano jednakże za herezję, a Kościół zwalczał go od początku¹⁶⁰.

Począwszy od cesarza Dioklecjana manichejczycy byli prześladowani także przez państwo. Cesarz ten w edyktie, prawdopodobnie z 297 roku, nałożył bardzo surowe kary na wyznawców nauki Maniego¹⁶¹. Przywódcy ruchu zostali skazani na śmierć przez spalenie na stosie. Władca nakazał także spalić ich pisma, a majątek wyznawców tej religii został skonfiskowany¹⁶².

Podstawą wydania rozporządzenia Dioklecjana przeciw manichejczykom były motywy religijno-polityczne. Poprzez reformy społeczno-polityczne cesarz zmierzał do restauracji potęgi cesarstwa. W ustalonym przez niego systemie politycznym kult władcy i odnowa starej religii rzymskiej odgrywały istotną rolę. Zrozumiałym staje się zatem fakt, że cesarz wydał surową ustawę przeciw manichejczykom, którzy programowo nawoływali do apostazji od przekazywanej tradycją religii rzymskiej¹⁶³. Nadto, manicheizm zawsze zwracał uwagę cesarzy rzymskich swoim pochodzeniem z Persji, która była odwiecznym przeciwnikiem Rzymu¹⁶⁴.

Antymanichejskie ustawodawstwo karne Dioklecjana, o którego realizacji niewiele wiemy, nie zostało rozwinięte przez jego bezpośrednich następców. Cesarz Konstantyn, występując przeciwko donatystom i innym heretykom, nie odniósł się do manichejczyków. Jego ustawodawstwo nie zawiera przepisów dotyczących tej grupy¹⁶⁵. Kolejne prześladowania wszczęli władcy chrześcijańscy począwszy dopiero od Walentyniana.

¹⁶⁰ Por. K. Bihlmeyer, H. Tüchle, *Historia Kościoła*, t. I, *Starożytność chrześcijańska*, tł. J. Klenowski, Warszawa 1971, s. 161 i nn.; J. Daniélou, H.I. Marrou, op. cit., s. 158; B. Kumor, *Historia Kościoła*, cz. I, *Starożytność chrześcijańska*, Lublin 1973, s. 89.

¹⁶¹ Coll. XVI, 3 (= C. Greg. 7,4 wyd. Haenel) w tyt. „De meleficiis et Manichaeis”. Data wydania tej ustawy jest dyskutowana. Przyjmuje się generalnie, że cesarz Dioklecjan ogłosił ją 31 marca 297 roku. Szerzej na ten temat por. W. Seston, *De l'authenticité et de la date de l'édit de Dioclétien contre le manichéens. Mém. A. Ernout*, Paris 1940, s. 345-354.

¹⁶² Kaden, *Edikte*, s. 57. Zob. również: E. Gajda, *Summum supplicium za przestępstwo manicheizmu – dlaczego?*, w: *Kara śmierci w starożytnym Rzymie*, red. H. Kowalski, M. Kuryłowicz, Lublin 1996, s. 95-100.

¹⁶³ N.A. Maszkin, *Historia starożytnego Rzymu*, tł. W. Głuchowski, L. Badzian, S. Ostrowski, Warszawa 1955, s. 670; R. Paribeni, *Da Diocleziano alla caduta dell'Impero d'Occidente*, Bologna 1941, s. 42.

¹⁶⁴ Gaudemet, *L'Eglise*, s. 617; Kaden, *Edikte*, s. 57; L. Piotrowicz, *Dzieje rzymskie*, Warszawa 1934, s. 870.

¹⁶⁵ Ustawodawstwo religijne cesarza Konstantyna, w tym przeciwko heretykom, omawia Gaudemet, *Législation*, s. 25-61.

Niektóre ustawy przez nich wydane zawierają przepisy, w których manichejczycy są wymieniani jako grupa odrębna od heretyków. Taki zabieg redakcyjny został zastosowany w ustawie Teodozjusza II:

C.Th. 16,5,62 (425): Imp. Theodosius, a. et Valentinianus caesaris ad Faustum praefectum Urbi.

Manichaeos haereticos schismaticos sive mathematicos omnemque sectam catholicis inimicam [...].

Imperatorzy Teodozjusz, August, i Walentynian, Cezar, do Faustusa, prefekta Miasta.

Manichejczycy, heretycy, schizmatycy czy też astrologowie i wszelka sekta nieprzyjazna katolikom [...].

Ustawodawca, jak widać, tym razem wyszczególnił kilka grup osób: manichejczyków, heretyków, schizmatyków i astrologów. Wprowadzenie takiej dystynkcji mogłoby zatem sugerować, że prawo rzymskie nie traktowało manichejczyków jako heretyków.

Odróżnienie manichejczyków od innych grup religijnych zostało jeszcze dobitniej podkreślone przez redaktorów Kodeksu Justyniana w samej nazwie tytułu C.J. 1,5 „Ne haereticis et Manichaeis et Samaritis”. Także i tutaj takie sformułowanie tytułu mogłoby sugerować, że w ustawodawstwie justyniańskim manichejczycy, obok samarytan i heretyków, stanowią odrębną kategorię osób. Taką opinię wyraził E.H. Kaden. Jego zdaniem Justynian nie traktował manichejczyków jako heretyków we właściwym znaczeniu tego słowa, lecz tylko z racji pragmatycznych podporządkował ich obostrzonemu przez siebie ustawodawstwu przeciwko heretykom¹⁶⁶.

Z drugiej strony większość rozporządzeń cesarzy chrześcijańskich przeciwko manichejczykom została zgrupowana w tytule „De haereticis” Kodeksu Teodozjańskiego. Niektóre ustawy tam zamieszczone dotyczą tylko manichejczyków¹⁶⁷. W innych zostali oni wskazani obok pozostałych grup heretyckich¹⁶⁸. Dalej teksty ustaw cesarskich, w tym także justyniańskich, określają manichejczyków wprost słowem „heretyk”:

¹⁶⁶ „Justinian hat «gottlosen und gotteslästerlichen Manichäer» nicht als Haeretiker im eigentlichen Sinne betrachtet”, Kaden, Edikte, s. 64.

¹⁶⁷ Np. C.Th. 16,5,3; 7; 18; Valent. 18; C.J. 1,5,11.

¹⁶⁸ Zob. np. C.Th. 16,5,9; 11; 38; 40; 41; 59; 62; 64;65; C.J. 1,5,4.

C. 1,5,12

[...] nostrae constitutiones de poenis paganorum et Manichaeorum [...] ceterorumque haereticorum¹⁶⁹; Haereticos autem reliquos omnes vocamus, velut execrabiles Manichaeos¹⁷⁰.

[...] nasze konstytucje o karach dla pogan i manichejczyków [...] i pozostałych heretyków; wszystkich pozostałych nazywamy bowiem heretykami, podobnie jak przeklętych manichejczyków.

Wydaje się, że można przyjąć, iż późne ustawodawstwo cesarskie kwalifikowało manichejczyków jako heretyków, mimo istnienia pewnych przepisów, które traktowały ich jako odrębną grupę religijną. Z tego powodu ustawodawstwo przeciwko manichejczykom zostanie omówione w rozdziale dotyczącym heretyków.

2.4. HEREZJA I SCHIZMA W USTAWODAWSTWIE CESARSKIM

Ustawy cesarskie dotyczące spraw religijnych, prócz heretyków, odnosiły się także do schizmatyków, innej kategorii osób, które odchodziły od jedności z Kościołem. Niektóre teksty zawierają terminy: *schisma*, *schismaticus*¹⁷¹. Pierwszy, który wymienia tę grupę osób, został wydany przez Konstantyna w 326 roku.

C.Th. 16,5,1(326): Imp. Constantinus a. ad Dracilianum [...].

Privilegia, quae contemplatione religionis indulta sunt, catholicae tantum legis observatoribus prodesse oportet. Haereticos autem atque schismaticos non solum ab his privilegiis alienos esse volumus, sed etiam diversis muneribus constringi et subici.

Imperator Konstantyn, August, do Dracyliana [...].

Trzeba, żeby przywileje, które zostały udzielone ze względu na religię, służyły tylko tym, którzy przestrzegają prawa katolickiego. Co zaś do heretyków

¹⁶⁹ C.J. 1,5,19 (529).

¹⁷⁰ C.J. 1,5,12 (527).

¹⁷¹ Słowo „schizma” pochodzi od greckiego *schisma*. W literaturze łacińskiej pierwszych wieków chrześcijaństwa, mimo wielu równoważników, jak: *scissura*, *discidium*, *divortium*, *discretio*, *discordia*, *dissensio*, *separatio*, termin ten był prostą transkrypcją słowa greckiego. Etymologicznie oznaczał „pęknięcie”. W tym znaczeniu był używany w Nowym Testamencie (Mt 9,16; Mk 2,21; Łk 5,36). W literaturze kościelnej, a także w języku współczesnym nadano mu specyficzny sens, odnoszący się jedynie do zagadnienia jedności w Kościele. Por. M.J. Congar, *Schisme*, w: DTC XIV, 1, 1286; E.M. Sguerzo, op. cit., s. 12 i nn.

i schizmatyków, nie tylko chcemy, żeby byli wykluczeni od tych przywilejów, lecz także żeby byli zmuszeni i zobowiązani do różnych obciążeń publicznych.

Niniejszym prawodawca wyszczególnił dwie kategorie: heretyków i schizmatyków. Wszyscy oni zostali solidarnie pozbawieni przywilejów przyznanych wyznawcom religii ortodoksyjnej. Władca zobowiązał ich także do ponoszenia ciężarów na rzecz państwa (*munera*)¹⁷². Ustawa ta została przejęta przez Kodeks Justyniana. Kompilatorzy dokonali jednak interpolacji tekstu, opuszczając słowa „autem atque schismaticos”¹⁷³, co wskazuje, że przyjęty przez poprzedników podział uznali za bezużyteczny i bezcelowy.

Kolejna ustawa, w której zostali wymienieni schizmatycy, została ogłoszona w 425 roku przez Teodozjusza. Władca zabronił jakichkolwiek działań przeciwko religii katolickiej pod sankcją kary wypędzenia. Konstytucja precyzowała, że przepisy karne w niej zawarte dotyczą wszystkich „nieprzyjaciół religii katolickiej”, czyli między innymi heretyków i schizmatyków.

C.Th. 16,5,63 (425): Idem a. et caesaris Georgio proconsuli Africae.
Omnes haereses omnesque perfidias, omnia schismata superstitionesque gentilium [...].

Ten sam August i Cezar, do Jerzego, prokonsula Afryki.
Wszystkie herezje i wszystkie przejawy łamania wiary, wszystkie schizmy i pogańskie zabobony [...].

W innej ustawie, C.Th. 16,5,64, ogłoszonej w tym samym roku, utrzymano rozróżnienie na heretyków i schizmatyków. Na jej mocy wyznawcy różnych religii heterodoksyjnych mieli być wypędzeni ze wszystkich miast imperium. Prawodawca precyzował, że sankcji tej należy poddać „manichaeos haereticos sive schismaticos”. Rozróżnienie to zachowano również w jednej z ustaw Honoriusza zabraniającej donatystom powtórnego przyjmowania chrztu. Zostali w niej określani jako sekta, która wolała nazywać siebie grupą schizmatyczną niż heretyką.

C.Th. 16,6,4 (405): Idem aaa. Hadriano praefecto praetorio.
[...] Ideoque intercidendam specialiter eam sectam nova constitutione censuimus, quae, ne haeresis vocaretur, appellationem schismatis praeferebat.

¹⁷² Na temat rodzaju tych obciążeń zob. E. Wipszycka, op. cit., s. 141.

¹⁷³ C.J. 1,5,1.

Ci sami Augustowie, do Hadriana, prefekta pretorium.
[...] Dlatego uznaliśmy, że nową konstytucją trzeba wypełnić szczególnie tę sektę, która wolała [przyjąć] nazwę schizmy, by nie nazywać się herezją.

Rozstrzygnięcia cesarskie, które zawierały terminy „schizma”, „schizmatyk”, stanowiły fragmenty ustaw przeciwko heretykom. Ustawodawca i tym razem nie zdefiniował jednak ich prawnego znaczenia. Jest to zrozumiałe, gdyż w pierwszych wiekach chrześcijaństwa oba te pojęcia wyrażały jakiś podział, odejście, odstąpienie od Kościoła. Dopiero w czasie polemiki z donatystami zaczęto je dokładniej definiować w literaturze kościelnej. Herezję traktowano jako odejście od Kościoła na skutek wyznawania innej wiary. Przez schizmę zaś rozumiano zerwanie, odejście od wspólnoty i jedności z Kościołem przy zachowaniu tej samej doktryny. W tym znaczeniu św. Augustyn pisał, że heretycy stanowią sektę złożoną z ludzi o innej nauce, schizma zaś jest pęknięciem, zerwaniem jedności pomiędzy ludźmi tej samej wiary¹⁷⁴. Biskup Hippony podkreślił jednocześnie, że długotrwałe pozostawanie w schizmie prowadzi do herezji¹⁷⁵.

Tylko nieliczne ustawy obok heretyków wymieniają schizmatyków jako odrębną grupę. Ustawodawstwo cesarskie nie podało ustawowego znaczenia terminu „schizma”, a ustawy nie zawierają oddzielnych sankcji karnych przeciwko schizmatykom.

2.5. USTAWOWE OGRANICZENIA DOTYCZĄCE GRUP HERETYCKICH

2.5.1. Zakaz organizowania zgromadzeń

Przywileje i uprawnienia nadane Kościołowi przez cesarzy chrześcijańskich przysługiwały jedynie wyznawcom religii prawowiernej¹⁷⁶, ustawowo określonej

¹⁷⁴ Św. Augustyn, *Contra Gaudent.* 2,9: „cum et schismaticus sis sacrilega discessionem, et haereticus sacrilego dogmate”, PL 43,747. Podobnego rozróżnienia dokonał biskup z Hippony, cytując w *Contra Cresc.* 3,4: „haeresis est diversa sequentium secta: schisma vero, idem sequentium separatio”, PL 43,469.

¹⁷⁵ Tamże, 7,9: „dicitur schisma esse recens congregationis ex aliqua sententiarum diversitate dissensioque enim et schisma fieri potest, nisi diversum aliquid sequantur qui faciunt; haeresis autem, schisma inveteratum”, PL 43,471.

¹⁷⁶ Przywileje przyznane Kościołowi przez chrześcijańskich cesarzy rzymskich omawiają: Biondi, *DRC I*, s. 358-461; A. Knecht, *System des Justinianischen Kirchenvermögensrechtes*, Stuttgart 1905 (repr. Amsterdam 1963), s. 121-141.

jako *fides catholica, fides orthodoxa*¹⁷⁷. Tymczasem wyznawcy nieprawowiernej religii chrześcijańskiej zostali pozbawieni wielu uprawnień. Zdarzało się, że ograniczenia dotyczyły poszczególnych osób, ale przede wszystkim kierowano je przeciwko całym grupom heretyckim. Do najbardziej istotnych należało pozbawienie ich prawa organizowania zgromadzeń celem sprawowania praktyk religijnych. W roku 388 taki zakaz wydał cesarz Teodozjusz I.

C.Th. 16,5,15 (388): Idem aaa. Trifolio praefecto praetorio.

Omnes diversarum perfidarumque sectarum, quos in deum miserae vesania conspirationis exercet, nullum usquam sinantur habere conventum, non ini-re tractatus, non coetus agere secretos, non nefariae praevaricationis altaria manus impiae officiis impudenter adtollere et mysteriorum simulationem ad iniuriam verae religionis aptare [...].

Ci sami Augustowie, do Trifoliusa, prefekta pretorium.

Żadnym członkom różnych heretyckich sekt, którymi powoduje szaleństwo nieszczęsnej zмовy przeciwko Bogu, niech nie pozwala się nigdy mieć żadnych zgromadzeń, organizować dyskusji, dla obrzędów niegodziwej apostazji odbywać bezwstydnie tajnych zebrań, wznosić bezbożną ręką ołtarzy ani udawanych misterii odprawiać ze zniewagą dla prawdziwej religii. [...].

¹⁷⁷ Regulując sprawy religijne w państwie rzymskim, cesarze ustawowo określali, która religia jest prawowierna (*fides catholica orthodoxa*). I tak już w edykcje „Cunctos populos” cesarz Teodozjusz I, nakazując poddanym wyznawanie chrześcijaństwa, wskazał jednocześnie, która jego wersja jest aprobowana przez państwo. Ustawa mówiła bowiem, aby wszyscy wyznawali religię, „quam divinum Petrum Apostolum tradidisse Romanis religio usque ad nunc ab ipso insinuata declarat quamque pontificem Damasum sequi claret et Petrum Alexandriae episcopum virum apostolicae sanctitatis”, („którą Piotr Apostoł przekazał Rzymowi i którą wyznają Damazy w Rzymie i Piotr, biskup Aleksandrii”; C.Th. 16,1,2). W podobny sposób została sformułowana ustawa wydana przez Teodozjusza I po zakończeniu soboru w Konstantynopolu (381). Cesarz, zwracając się do Auskoniusza, prokonsula Azji, nakazał, aby wszyscy respektowali nicejski dogmat wiary i pozostawali we wspólnocie z „prawowiernymi biskupami” Konstantynopola, Aleksandrii i innych diecezji Pontu i Azji (C.Th. 16,1,3). Władca zatem wskazał, która religia jest ortodoksyjna, respektując jednak ustalenia Kościoła. Zupełnie inaczej w kwestiach doktrynalnych postępował Justynian. Rozstrzygał on własnym autorytetem sporne kwestie dotyczące wiary i dyscypliny kościelnej. W pierwszej księdze kodeksu zatytułowanej „De summa trinitate et de fide catholica” Justynian zamieścił cztery bardzo obszerne ustawy swojego autorstwa zredagowane w formie *credo* (C.J. 1,1,5-8). Ustawy, zwane „dogmatycznymi” (Kaden, *L'Eglise*, s. 116) stanowią przykład aktywności legislacyjno-teologicznej Justyniana. Zagadnienia teologiczne zajmowały istotne miejsce w działalności tego władcy, czego efektem, prócz wymienionych ustaw, były pisma teologiczno-kościelne. Zostały one zgromadzone w zbiorach: E. Schwartz, *Drei dogmatische Schriften Iustinians*, red. M. Amelotti, R. Albertella, L. Migliardi, Milano 1973; *Scritti teologici ed ecclesiastici di Giustiniano*, red. M. Amelotti, L.M. Zingale, Milano 1977. Działalność prawno-teologiczną Justyniana w kontekście gwałtownych sporów religijnych na Wschodzie szerzej charakteryzuje M. Amelotti, op. cit., s. 152 i nn.

Tekst ustawy nie precyzował, o jakie grupy heretyków chodzi, nie wskazywał ich nazwy. Należy więc przypuszczać, że ustawa ta miała charakter generalny¹⁷⁸.

W 391 roku przepis w sprawie zgromadzeń heretyckich został ponowiony.

C.Th. 16,5,20 (391)¹⁷⁹: Exemplum sacrarum litterarum.

Haereticorum polluta contagia pelli urbibus [...]. Nulla eorum perversitati vel publica conventicula vel latentiora erroribus secreta tribuantur.

Kopia oficjalnych pism.

Rozkazujemy, żeby występna zaraza heretyków została wygnana z miast [...].

Niech żadne publiczne spotkania ani miejsca ustronne nie będą poświęcone ich herezji czy błędom.

Ustawa, która podobnie jak poprzednia zakazywała heretykom organizowania spotkań publicznych i potajemnych, została wydana przeciwko donatystom¹⁸⁰. Ponieważ nie wymienia ona nazwy jakiejś konkretnej grupy, znowu należy przyjąć, że mogła być zastosowana przeciwko każdej herezji.

Cel przepisów ograniczających prawa do zgromadzeń był oczywisty, ale niekiedy ustawodawca podawał subiektywną rację ich ogłoszenia. Według ustawy Arkadiusza z 394 roku zakaz ten miał udaremnić nauczanie „bezbożnej nauki”.

C.Th. 16,5,24 (394): Idem aaa. Rufino praefecto praetorio.

Haereticorum dementia nec ulterius conetur perpetrare quae repperit nec illicita habere concilia, nusquam profana praecepta vel docere vel discere.

Ci sami trzej Augustowie do Rufina, prefekta pretorium.

Szaleństwo heretyków niech nie usiłuje ani dokonywać więcej niż zyskało, ani odbywać zakazanych zgromadzeń, ani gdziekolwiek bezbożnych zasad nauczać, ani się uczyć.

Prócz ogólnych zakazów zgromadzeń cesarze ogłaszali rozporządzenia dotyczące konkretnych sekt wymienionych z nazwy. W roku 381, po odbytych

¹⁷⁸ Teodozjusz wydał tę ustawę przed wyruszeniem przeciwko Maksymianowi. Jej ogłoszenie oznaczało przejście w swoje ręce inicjatywy w sprawach religijnych, także w zachodniej części cesarstwa. Por. K.L. Noethlichs, op. cit., s. 148-149.

¹⁷⁹ Inskrypcja ustawy nie wskazuje ani osoby ustawodawcy, ani jej adresata. Ustawa została wydana przez Walentyniana II. Por. tamże, s. 124.

¹⁸⁰ Tamże.

soborze w Nicei, cesarz Teodozjusz wydał ustawę zabraniającą arianom, poptynianom i eunomianom publicznego sprawowania kultu.

C.Th. 16,5,6 (381): Idem aaa. Eutropio praefecto praetorio.

Nullus haereticis mysteriorum locus, nulla ad exercendam animi obstinioris dementiam pateat occasio. Sciant omnes etiam si quid speciali quolibet rescripto per fraudem elicitum ab huiusmodi hominum genere impetratum est, non valere. Arceantur cunctorum haereticorum ab illicitis congregationibus turbae. Unius et summi dei nomen ubique celebretur; nicaenae fidei dudum a maioribus traditae et divinae religionis testimonio atque adsertione firmatae observantia semper mansura teneatur; fotinianae labis contaminatio, arriani sacrilegii venenum, eunomianae perfidiae crimen et nefanda monstruosis nominibus auctorum prodigia sectarum ab ipso etiam aboleantur auditu [...].

Ci sami trzej Augustowie do Eutropiusza, prefekta pretorium.

Niech heretycy nie mają żadnego miejsca, w którym odbywaliby [swoje] misteria, ani żadnej okazji do realizowania szaleństwa swej doktryny pełnej zawziętości. Niech wiedzą wszyscy, że nawet jeśli tego typu ludzie uzyskali coś jakimś specjalnym, wyłudzonej podstępnie reskryptem, jest to nieważne. Grupy wszystkich heretyków niech się powstrzymają od zabronionych zgromadzeń. Niech wszędzie będzie uroczyście czczone imię jednego i najwyższego Boga; niech będzie na zawsze zachowana nieprzemijająca cześć wiary nicejskiej dawno przekazanej [nam] przez przodków i potwierdzonej świadectwem i wyznaniem Boskiej religii; niech nawet nie można usłyszeć o zakale zarazy fotyniańskiej, truciznie ariańskiego świętokradztwa, zbrodni eunomiańskiego wiarołomstwa i zbrodniczych okropnościach sekt z potwornymi imionami ich twórców [...].

Ustawodawca zakazał więc heretykom zbierania się w jakimkolwiek miejscu, by odprawiać tajemne obrzędy (*mysterium*). Dalej tekst ustawy mówi, że przywileje na rzecz niektórych sekt uzyskane przez oszustwo (*per fraudem*) są nieważne, a „wszyscy heretycy winni się powstrzymać od niegodziwych zgromadzeń”.

W roku 583 Teodozjusz wydał ustawę dotyczącą tylko jednej grupy heretyckiej, taskodrogitów.

C.Th. 16,5,10 (383): Idem aaa. Constantiano vicario dioeceseos Ponticae.

Tascodrogitae a sedibus quidem suis minime propellantur, ad nullam tamen ecclesiam haereticae superstitionis turba conveniat, aut, si forte convenerit, a conventiculis suis sine aliqua mora propulsetur.

Ci sami trzej Augustowie, do Konstancjana, wikariusza diecezji Pontu. Taskodrogici niech w żadnym razie nie będą wypędzani ze swych siedzib, jednak niech do żadnego kościoła nie schodzi się tłum dla heretyckiego obrzędu, a jeśliby przypadkiem przyszedł, niech zostanie przepędzony bez żadnej zwłoki ze swoich spotkań.

Taskodrogici stanowili sektę dziś bliżej nieznaną¹⁸¹, dlatego trudno wyjaśnić genezę powyższej ustawy. Pewne jest jedno: cesarz zażyczył sobie, aby akurat ci heretycy nie byli niepokojeni. Być może jego decyzję można tłumaczyć ich małą szkodliwością bądź też wpływami na dworze¹⁸². Zwraca uwagę również fakt, że w odniesieniu do sprawowanych przez nich czynności kultowych wykorzystano rzeczownik *ecclesia*. Zakaz zgromadzeń został jednak utrzymany. Ustawa wprost zabroniła tej grupie organizowania spotkań o charakterze religijnym.

Liczba grup heretyckich, którym prawo zabraniało gromadzenia się, została rozszerzona w 383 roku.

C.Th. 16,5,11 (383): Idem aaa. Postumiano praefecto praetorio.

Omnes omnino, quoscumque diversarum haeresum error exagitat, id est eunomiani, arriani, macedoniani, pneumatomachi manichaei, enkratitae, apotactitae, saccofori, hydroparastatae nullis circulis coeant, nullam colligant multitudinem, nullum ad se populum trahant nec ad imaginem ecclesiarum parietes privatos ostendant, nihil vel publice vel privatim, quod catholicae sanctitati officere possit, exercent [...].

Ci sami trzej Augustowie, do Postumiana, prefekta pretorium.

Wszyscy w ogóle, których trawi błąd [fałszywej doktryny] rozmaitych herezji, to znaczy eunomianie, arianie, macedonianie, pneumatomachowie, manichejczycy, enkratyci, apotaktyci, sakkoforowie, hydroparastaci, niech się nie schodzą w żadnych kręgach, niech nie gromadzą żadnego tłumu, nie przyciągają do siebie żadnego ludu, nie przerabiają prywatnych domów na wzór kościołów, ani publicznie, ani prywatnie nie praktykują niczego, co mogłoby zaszkodzić świętości katolickiej [wiary].

Heretycy należący do grup wymienionych przez ustawę nie mogli zatem zbierać się, posiadać swoich kościołów, a nadto „przedsiębrać czegokolwiek przeciwko wierze katolickiej”.

¹⁸¹ Taskodrogici byli zaliczani do montanistów i stanowili tajemniczą sektę. Podczas modlitwy na znak głębokiego milczenia przykładali palec do nosa lub ust. Ich doktryna jest mało znana. Por. A. Piganiol, *L'Empire chrétien*, Paris 1972, s. 221.

¹⁸² K.L. Noethlichs, op. cit., s. 140-141.

W kilka miesięcy później, najprawdopodobniej z racji na małą skuteczność uprzednio wydanych przepisów, zakaz został ponowiony wobec niektórych wyżej wymienionych grup.

C.Th. 16,5,12 (385): Idem aaa. Postumiano praefecto praetorio.

Vitiorum institutio deo atque hominibus exosa, eunomiana scilicet, arriana, macedoniana, apollinariana ceterarumque sectarum, quas verae religionis venerabili cultu catholicae observantiae fides sincera condemnat, neque publicis neque privatis aditionibus intra urbium adque agrorum ac villarum loca aut colligendarum congregationum aut constituendarum ecclesiarum copiam praesumat, nec celebritatem perfidiae suae vel sollemnitate dirae communionis exerceat [...].

Ci sami trzech Augustowie, do Postumiana, prefekta pretorium.

Wadliwa doktryna, nienawistna Bogu i ludziom, mianowicie eunomiańska, ariańska, macedoniańska, apolinarystyczna i innych sekt, które potępia nieskazona wiara prawdziwej religii zgodnie z godnym uwielbienia kultem katolickiej reguły, niech nie przywłaszcza sobie prawa ani do publicznych, ani do prywatnych spotkań w obrębie miast, wsi i wiejskich posiadłości, ani do organizowania zgromadzeń czy urządzania kościołów, ani niech nie praktykuje celebrowania swej fałszywej wiary oraz zgubnych celebracji, ani niech nie uzurpuje sobie prawa do ustanawiania kapłanów [...].

Także ustawa z 428 roku, zawierająca listę sekt potępionych przez prawo, wylicza heretyków, którym zabroniono organizowania zgromadzeń w całym cesarstwie rzymskim.

C.Th. 16,5,65 (428): Impp. Theodosius et Valentinianus aa. Florentio praefecto praetorio.

[...] novatianis autem et sabbatianis omnis innovationis adimatur licentia, si quam forte temptaverint; eunomiani vero, valentiniani, montanistae seu priscillianistae, fryges, marcianistae, borboriani, messaliani, euchitae sive enthusiastae, donatistae, audiani, hydroparastatae, tascodrogitae, fotiniani, pauliani, marcelliani et qui ad imam usque scelerum nequitiam pervenerunt manichaei nusquam in Romano solo conveniendi orandique habeant facultatem.

Imperatorzy Teodozjusz i Walentynian, Augustowie, do Florencjusza, prefekta pretorium.

[...] nowacjanom zaś i sabbatianom niechaj będzie odebrana swoboda wszelkiego odnawiania budynków, jeśliby jakiegoś próbowali. Eunomianie, walentynianie, montaniści czy pryscylianie, frygowie, marcjonici, borborianie, mesalianie, euchici, czyli „entuzjaści”, donatyści, audianie, hydroparastaci, taskodrogici, fotynianie, paulianie, marcelianie i ci, którzy osiągnęli już szczyt niegodziwości zbrodni – manichejczycy, niech nigdzie na ziemi rzymskiej nie mają prawa zbierania się i modlenia.

Ustawy zabraniające zgromadzeń przewidywały kary za ich przekroczenie. Najczęściej była to konfiskata budynku lub posiadłości, w których owe spotkania miały miejsce.

Konstytucja ogłoszona przez Honoriusza w 410 roku w surowości odstaje od dotychczasowych, gdyż nakłada na nieposłusznych karę śmierci.

C.Th. 16,5,51 (410)¹⁸³: Idem aa. Heracliano comiti Africae.

Oraculo penitus remoto, quo ad ritus suos haereticae superstitionis obreperant, sciant omnes sanctae legis inimici plectendos se poena et proscriptiois et sanguinis, si ultra convenire per publicum execranda sceleris sui temeritate temptaverint.

Ci sami Augustowie, do Herakliana, komesa Afryki.

Jako że całkowicie unieważniamy orzeczenie, które wyłudzili [donatyści], aby zyskać prawo do swoich obrzędów heretyckiego zabobonu, niech wiedzą wszyscy nieprzyjaciele świętego prawa, że zostaną dotknięci karą proskrypcji i krwi, jeśli nadal próbowaliby gromadzić się publicznie w przeklętej zuchwałości swojej zbrodni.

Jak wskazuje inskrypcja, ustawa była adresowana do Herakliana, dowódcy wojsk diecezji afrykańskiej (*comes Africae*). Wymierzono ją jednak przeciwko heretykom, których tekst nie wymienia z nazwy. Adresat ustawy, jej data, a także zaskakująca surowość sankcji pozwalają przypuszczać, że mogło chodzić o donatystów. Ustawa zabraniała heretykom gromadzenia się, a na nieposłusznych nałożono karę konfiskaty dóbr na rzecz państwa (*proscriptio*) oraz karę śmierci. Kara najwyższa została nałożona za pomocą zwrotu *poena sanguinis*¹⁸⁴. Sankcje okazały się tym razem szczególnie surowe. Należy to tłumaczyć dużym zagrożeniem, jakie stanowili na początku V wieku donatyści tak dla jedności Kościoła w Afryce Północnej, jak i dla porządku publicznego tej prowincji¹⁸⁵.

Wskazanie adresata ustawy pozwala przyjąć, że obowiązywała ona tylko w Afryce, a jej włączenie do Kodeksu Teodozjańskiego nadało jej charakter ustawy obowiązującej w całym cesarstwie. Nie została jednak przejęta przez Kodeks Justyniański. W zbiorze tym zostały natomiast zamieszczone niektóre przepisy Kodeksu Teodozjańskiego¹⁸⁶, zabraniające heretykom gromadzenia

¹⁸³ Ustawa C.Th. 16,5,51 została powtórzona jako fragment C.Th. 16,5,56.

¹⁸⁴ Wyrażenia *sanguinis poena*, *poena sanguinis* oznaczają karę śmierci. Por. Berger, Dictionary, s. 690; H. Heumann, E. Seckel, op. cit., s. 525.

¹⁸⁵ Zob. S. Józwiak, *Państwo i Kościół w pismach św. Augustyna*, Lublin 2004, s. 148-154.

¹⁸⁶ C.Th. 16,5,6 = C.J. 1,1,2; C.Th. 16,5,24 = C.J. 1,5,2; C.Th. 16,5,65 = C.J. 1,5,5 i C.J. 1,6,3.

się. Obok nich kompilatorzy justyniańscy zamieścili ustawy dotyczące tego zagadnienia wydane przez Marcjana¹⁸⁷ i Justyniana¹⁸⁸.

2.5.2. Pozbawienie własności miejsc kultu

Posiadanie miejsc kultu i możliwość korzystania z nich były ważnymi uprawnieniami przyznanymi Kościołowi po uznaniu religii chrześcijańskiej przez państwo rzymskie. Kwestie dysponowania takimi miejscami oraz ich własności były nie mniej istotne dla grup heretyckich. Na początku IV wieku uprawnienia właścicielskie im przysługujące nie były kwestionowane. Cesarz Konstantyn nader łagodnie rozstrzygnął kwestię własności kościołów i cmentarzy należących do nowacjan¹⁸⁹. Ustawa w tej sprawie została wydana w Spoleto 25 października 326 roku¹⁹⁰.

C.Th. 16,5,2 (326): Idem a. ad Bassum.

Novatianos non adeo comperimus praedamnatos, ut his quae petiverunt crederemus minime largienda. Itaque ecclesiae suae domos et loca sepulcris apta sine inquietudine eos firmiter possidere praecipimus, ea scilicet, quae ex diuturno tempore vel ex empto habuerunt vel qualibet quaesiverunt ratione. Sane providendum erit, ne quid sibi usurpare conentur ex his, quae ante discidium ad ecclesias perpetuae sanctitatis pertinuisse manifestum est.

Ten sam August do Bassusa.

Uznaliśmy, że nowacjanie nie są potępieni aż tak, żebyśmy uważali, iż nie należy im wcale przyznać tego, o co poprosili. Dlatego nakazujemy, żeby bez obawy, w sposób pewny posiadali budynki i miejsca stosowne dla ich cmentarzy, te mianowicie, które albo mieli od dawna tytułem kupna, albo do których rościli sobie prawa z jakiegoś innego powodu. Oczywiście trzeba będzie zadbać, żeby nie usiłowali przywłaszczać sobie niczego z tych rzeczy, co do których jest oczywiste, że przed ich odłączeniem się należały do wiecznie świętego Kościoła.

¹⁸⁷ Marcjan wydał ustawę C.J. 1,5,8, której paragrafy 3 i 8 zabraniają zbierania się zwolennikom Apolinarego i Eutychesa.

¹⁸⁸ C.J. 1,5,14; 20.

¹⁸⁹ Na temat istoty tej herezji: G. Jaśkiewicz, *Doktryna Nowacjana w „Traktacie o Trójcy Świętej”*, „Vox Patrum” 25(2005), s. 55-65.

¹⁹⁰ Zdaniem Gaudemeta (Législation, s. 60) ustalenie dokładnej daty wydania tej ustawy nasuwa trudności. Postuluje on skorygowanie oznaczenia dnia, chociaż nie proponuje konkretnej daty. Jako adresata inskrypcja wymienia Bassusa, nie oznaczając rangi tego urzędnika. Według Gaudemeta (tamże, s. 60) i Noethlichsa (op. cit., s. 13) Bassus był wikariuszem Italii.

Jak widać, cesarz dozwolił, aby zatrzymali oni dla siebie kościoły i cmentarze nabyte w sposób legalny, które posiadali od dłuższego czasu. Ustawa zastrzegła jednak wyraźnie, że nie mogli przejąć tego, co przed schizmą (*ante discidium*) należało do Kościoła.

Cesarze Konstans i Walens nie faworyzowali Kościoła kosztem grup heretyckich. Podobnie, aczkolwiek z innych racji, było za czasów panowania Juliana Apostaty i Walentyniana I. Sytuacja zmieniła się radykalnie pod koniec czwartego stulecia, z chwilą objęcia tronu przez Gracjana i Teodozjusza I. Chrześcijaństwo zostało wówczas ogłoszone religią państwową i otrzymało szczególną ochronę prawną. Grupy heretyckie ściągnęły za to na siebie zainteresowanie państwa. Wtedy właśnie z niespotykaną dotychczas energią poczęto kwestionować przysługujące im prawa majątkowe.

W roku 479 na tle sporów chrystologicznych doszło do znanego konfliktu o bazylikę w Mediolanie, którą chcieli rewindykować arianie. Ich prośba skierowana do cesarza napotkała na opór biskupa Ambrozego, który zamknąwszy się w świątyni wraz wiernymi, odmówił jej zwrotu¹⁹¹. W Afryce podobne problemy generowała dotychczasowa działalność donatystów, chociaż w ich wypadku nie chodziło o oddanie kościołów heretykom, ale o definitywne przejęcie tego, co usiłowali oni zachować dla siebie.

Zainteresowane strony zwracały się do władców świeckich, którzy wydawali swoje postanowienia, najczęściej dotyczące poszczególnych grup. W roku 383 Teodozjusz I, zabraniając spotkań, polecił skonfiskować miejsca, w których je organizowano.

C.Th. 16,5,12 (383): Idem a.a. Postumiano praefecto praetorio.

Vitiorum institutio deo atque hominibus exosa, eunomiana scilicet, arriana, macedoniana, apollinariana ceterarumque sectarum, quas verae religionis venerabili cultu catholicae observantiae fides sincera condemnat, neque publicis neque privatis aditionibus intra urbium adque agrorum ac villarum loca aut colligendarum congregationum aut constituendarum ecclesiarum copiam praesumat, nec celebritatem perfidiae suae vel sollemnitatem dirae communionis exerceat, neque ullas creandorum sacerdotum usurpet adque habeat ordinationes. Eaedem quoque domus, seu in urbibus seu in quibuscumque locis paschae turbae professorum ac ministrorum talium colligentur, fisci nostri dominio iurique subdantur, ita ut ii, qui vel doctrinam vel mysteria conventionum talium exercere consuerunt, perquisiti ab omnibus urbibus ac locis propositae legis vigore constricti expellantur a coetibus et ad proprias,

¹⁹¹ Szerzej na ten temat por. J.R. Palenque, *Saint Ambroise et l'Empire Romain. Contribution a l'histoire des rapports de l'Eglise et de l'Etat a la fin du IV siècle*, Paris 1933, s. 144 i nn.

unde oriundi sunt, terras redire iubeantur, ne quis eorum aut commeandi ad quaelibet alia loca aut evagandi ad urbes habeat potestatem [...].

Ci sami trzech Augustowie, do Postumiana, prefekta pretorium. Wadliwa doktryna, nienawistna Bogu i ludziom, mianowicie eunomiańska, ariańska, macedoniańska, apolinarystyczna i innych sekt, które potępia nieskażona wiara prawdziwej religii zgodnie z godnym uwielbienia kultem katolickiej reguły, niech nie przywłaszcza sobie prawa ani do publicznych, ani do prywatnych spotkań w obrębie miast, wsi i wiejskich posiadłości, ani do organizowania zgromadzeń czy urządzania kościołów, ani niech nie praktykuje celebrowania swej fałszywej wiary oraz zgubnych celebracji, ani niech nie usurpuje sobie prawa do ustanawiania kapłanów. Również te domy, czy w miastach, bądź też w jakichkolwiek miejscach, gdzie gromadzą się na Paschę grupy takich wyznawców i kapłanów [herezji] niech przejdą na własność i pod jurysdykcję naszego Skarbu, tak żeby ci, którzy mieli w zwyczaju praktykować albo doktrynę, albo obrzędy związane z takimi zebraniem, wyszukani po wszystkich miastach i miejscach na mocy opublikowanej ustawy, zostali przepędzeni ze swych zgromadzeń i by rozkazano im powrócić do własnych krajów, skąd pochodzą, i aby nikt z nich nie miał prawa przeprowadzenia się do żadnych innych miejsc ani wałęsania się z miasta do miasta.

Przypadkowi uległy domy i miejsca, w których gromadzili się heretycy celem nauczania swojej nauki lub sprawowania „tajemniczych nabożeństw”. W roku 388, mocą ustawy wysłanej do prefekta pretorium Italii, przepis ten został rozciągnięty także na zachodnią część cesarstwa¹⁹².

Rozporządzenia dotyczące własności grup heretyckich ogłosił również Gracjan. Na początku swego panowania władca okazał tolerancję wobec heretyków, co znalazło wyraz w jego edyktie promulgowanym w Sirmium. Wkrótce jednak cesarz zmienił postępowanie w sprawach religijnych, a edykt z Sirmium został abrogowany¹⁹³.

Następnie, prawdopodobnie pod wpływem Ambrożego, Gracjan nakazał konfiskatę wszystkich miejsc kultu należących do heretyków:

C.Th. 16,5,4 (376/378?): Imppp. Valens, Gratianus et Valentinianus aaa. ad Hesperium praefectum praetorio.

¹⁹² Ustawa C.Th. 16,5,12 została wysłana do Postumiana, prefekta pretorium wschodniego. Natomiast C.Th. 16,5,15 była adresowana do Teofila, prefekta pretorium Italii. Por. K.L. Noethlichs, op. cit., s. 142, 148. Obie ustawy były wydane przez Teodozjusza. Mimo różnic co do sformułowania tekstu, dotyczyły one tego samego przedmiotu.

¹⁹³ Treść owego edyktu jest nieznana, można ją jedynie rekonstruować na podstawie aluzji zawartych w Socr. HE 5,2, Sozm. HE 7,2, a także w oparciu o ustawę C.Th. 16,5,5, która go odwołała. Por. A. Piganiol, op. cit., s. 225; J.R. Palenque, op. cit., s. 64 i nn.

Olim pro religione catholicae sanctitatis, ut coetus haeretici usurpatio conquiesceret, iussimus, sive in oppidis sive in agris extra ecclesias, quas nostra pax obtinet, conventus agerentur, publicari loca omnia, in quibus falso religionis obtentu altaria locarentur. Quod sive dissimulatione iudicum seu profanorum improbitate contigerit, eadem erit ex utroque pernicies.

Imperatorzy Walens, Gracjan i Walentynian, Augustowie, do Hesperiusza, prefekta pretorium.

Niegdyś ze względu na świętą religię katolicką, aby ustała bezprawna działalność zgromadzeń heretyków, rozkazaliśmy, żeby były zabrane na rzecz Skarbu państwa wszystkie miejsca, w których zostały wzniesione ołtarze pod pretekstem celów religijnych, niezależnie od tego, czy te zgromadzenia odbywałyby się w miastach, czy na wsiach poza kościołami chronionymi [przywilejem] naszego pokoju. Czy działałoby się to z powodu zaniedbania dostojników, czy z przewrotności bezbożników, jednakowy przepadek mienia nastąpi w obu przypadkach.

W roku 396 cesarz Arkadiusz nakazał skonfiskować na rzecz fiskusa wszystkie miejsca kultu należące do heretyków w Konstantynopolu.

C.Th. 16,5,30 (396/402): Impp. Arcadius et Honorius aa. Clearcho praefecto Urbi.

Cuncti haeretici procul dubio noverint omnia sibi loca huius urbis adimenda esse, sive sub ecclesiarum nomine teneantur sive quae diaconica appellantur vel etiam decanica, sive in privatis domibus vel locis huiusmodi coetibus copiam praebere videantur, his aedibus vel locis privatis fisco nostro adcorporandis [...].

Imperatorzy Arkadiusz i Honoriusz, Augustowie, do Klearcha, prefekta Miasta [Konstantynopola].

Niech wszyscy heretycy bez wątpliwości wiedzą, że trzeba im odebrać wszystkie miejsca w tym mieście, czy posiadaliby je pod nazwą kościołów, czy też byłyby nazwane *diakonika* albo *dekanika*, czy okazałoby się, że w prywatnych domach lub tego typu miejscach mają możliwość gromadzenia się, a te przybytki czy miejsca prywatne zostaną wcielone do naszego Skarbu.

Ustawa została włączona do Kodeksu Justyniańskiego. Redaktorzy pominieli jednak słowa „huius urbis”, co oznaczało, że miała swoim zasięgiem objąć obszar całego cesarstwa¹⁹⁴.

Niekiedy składniki majątku znajdujące się dotychczas we władaniu grup heretyckich były przekazywane przez cesarzy na ręce oficjalnych przedstawicieli religii prawowiernej. Z początku V wieku pochodzi seria ustaw przeciwko

¹⁹⁴ Por. C.J. 1,5,3.

donatystom¹⁹⁵. Nakazywały one przekazanie świątyń na rzecz Kościoła. Także duchowni tej sekty zostali pozbawieni własności, która zasiliała majątek kościelny¹⁹⁶. Ustawa C.Th. 16,5,65 = C.J. 1,5,5 z 428 roku, wyliczając różne sekty potępione przez państwo, w sposób generalny rozstrzygnęła kwestię własności budynków kościelnych. Mimo, że sankcje karne nakładane na poszczególne grupy heretyckie były różnorodne, nakazała ona wszystkim heretykom przekazanie swych świątyń na rzecz Kościoła¹⁹⁷.

2.5.3. Ograniczenia dotyczące przywódców grup heretyckich

Uznanie jakiegś wspólnoty chrześcijańskiej za prawowierną zakładało oficjalną akceptację jej władz. W przypadku grup heretyckich ich przywódcy nie tylko nie byli uznawani przez prawo, ale doznawali również licznych ograniczeń i spadały na nich sankcje karne. Przede wszystkim cesarze zabraniali przełożonym grup nieprawowiernych nazywania siebie prezbiterami, biskupami i diakonami.

C.Th. 16,5,5 (379): *Imppp. Gratianus, Valentinianus et Theodosius aaa. ad Hesperium praefectum praetorio.*

Omnes vetitae legibus et divinis et imperialibus haereses perpetuo conquiescant. Quisquis opinionem plectibili ausu dei profanus inminuit, sibi tantummodo nocitura sentiat, aliis obfutura non pandat. Quisquis redempta venerabili lavacro corpora reparata morte tabificat, id auferendo quod geminat, sibi solus talia noverit, alios nefaria institutione non perdat. Omnesque perversae istius superstitionis magistri pariter et ministri, seu illi sacerdotali adsumptione episcoporum nomen infamant seu, quod proximum est, presbyterorum vocabulo religionem mentiuntur, seu etiam se diaconos, cum nec Christiani quidem habeantur, appellant [...].

Imperatorzy: Gracjan, Walentynian i Teodozjusz, Augustowie, do Hesperiusza, prefekta pretorium.

Wszystkie herezje, zabronione prawami tak Boskimi, jak cesarskimi, niech na wieki definitywnie ustaną. Każdy bezbożnik, który z karygodną zuchwałością

¹⁹⁵ Z 405 roku: C.Th. 16,5,38; 39. Z 406 roku: C.Th. 16,5,39. Z 407 roku: C.Th. 16,5,41; 43, Sirmond. 12. Z 408 roku: C.Th. 16,5,44. Z 409 roku: C.Th. 16,5,46 = Sirmond. 14. Z 412 roku: C.Th. 16,5,52. Z 414 roku: C.Th. 16,5,54.

¹⁹⁶ C.Th. 16,5,52; 54.

¹⁹⁷ C.Th. 16,5,65 = C.J. 1,5,5 (428): „Haereticorum ita est reprimenda insania, ut ante omnia quas ab orthodoxis abreptas tenent ubicumque ecclesias statim catholicae ecclesiae tradendas esse non ambigant, quia ferri non potest, ut, qui nec proprias habere debuerant, ab orthodoxis possessas aut conditas suaeque temeritate invasas ultra detineant [...]”.

umniejsza chwałę Bożą, niech odczuje, że to jemu tylko szkodzi, a niech nie obejmuje szkodą innych. Ktokolwiek ponowną śmiercią kazi ciała odkupione czcigodnym obmyciem, jako że pozbawia skutków to, co powtarza [chodzi o ponowne przyjęcie chrztu], niech swą wiedzę zachowa sam dla siebie, a innych nie gubi niegodziwym nauczaniem. A wszyscy nauczyciele, jak i słudzy tego przewrotnego zabobonu, czy przybraniem kapłaństwa zniesławiają imię biskupów, czy – co znaczy prawie to samo – zadając kłam religii, używają określenia „prezbiterzy”, lub również nazywają się diakonami, chociaż nie uważa się ich nawet za chrześcijan [...].

C.Th. 16,5,26 (395): Idem aa. Rufino praefecto praetorio.

Ne quis haereticorum, quos iam leges innumerae divi genitoris nostri continent, audeat coetus illicitos congregare profanaque mente omnipotentis dei contaminare mysterium, nec publice nec privatim, nec in secreto nec palam. Nemo audeat episcopi sibi nomen adsciscere vel ecclesiasticum ordinem eorumque sanctissima nomina pollutis mentibus usurpare.

Ci sami Augustowie do Rufina, prefekta pretorium.

Niech nikt z heretyków, którzy już ograniczają niezliczone prawa naszego boskiego ojca, nie waży się organizować bezprawnych spotkań ani bezbożnym umysłem kłaść misterium Wszchemogącego Boga, ani publicznie, ani prywatnie, ani w sekrecie, ani jawnie. Niech nikt nie waży się przyznawać sobie miana biskupa czy święceń kościelnych ani skalanym umysłem przywłaszczać sobie ich najświętszych nazw.

Biskupi heretycy nie mogli również ustanawiać nowych duchownych i biskupów, a także odmówiono im możliwości sprawowania władzy.

C.Th. 16,5,14 (388): Idem aaa. Cynegio praefecto praetorio.

Apollinarianos ceterosque diversarum haeresum sectatores [...]; institutorum clericorum non habeant potestatem [...]. Nulla his episcoporum faciendorum praebetur auctoritas; ipsi quoque episcopi nomine destituti appellationem dignitatis huius amittant [...].

Ci sami trzej Augustowie do Cynegiusza, prefekta pretorium.

Rozkazujemy, żeby apolinaryści i członkowie różnych innych sekt [...]. Niech nie mają władzy ustanawiania duchownych [...]. Niech nie będzie im dana żadna władza powoływania biskupów. Również sami biskupi, pozbawieni tytułu [do urzędu] niech utracą nazwę tej godności [...].

W roku 383 cesarz Teodozjusz wydał taki zakaz wobec eunomian, arian, macedonian, apolinarystów i „innych sekt”.

C.Th. 16,5,12 (383): Idem aaa. Postumiano praefecto praetorio.
 [...] Neque ullas creandorum sacerdotum usurpet adque habeat ordinationes
 [...].

Ci sami trzej Imperatorzy, Augustowie, do Postumiana, prefekta pretorium.
 [...] Ani niech nie uzurpuje sobie prawa do ustanawiania kapłanów [...].

Czyn ten zabroniony był pod sankcją kary grzywny w wysokości dziesięciu funtów złota. Karę nałożono zarówno na heretyków udzielających święceń kapłańskich, jak również na tych, którzy je przyjmowali.

C.Th. 16,5,65,1 (428): Impp. Theodosius et Valentinianus aa. Florentio praefecto praetorio.

[...] si alios sibi adiungant clericos vel, ut ipsi aestimant, sacerdotes, decem librarum auri multa per singulos ab eo, qui fecerit et qui fieri passus sit [...].

Imperatorzy Teodozjusz i Walentynian Augustowie, do Florencjusza, prefekta pretorium.

[...] jeśli przyłączają do siebie innych duchownych – czy, jak sami uważają, kapłanów – niech za każdego do naszego skarbcza zostanie wpłacona grzywna w wysokości dziesięciu funtów złota przez tego, który by to zrobił i który pozwoliłby, aby to się stało [...].

Ustawy zabraniały heretykom zwoływania synodów, nauczania doktryny, gdyż, jak mówił tekst ustawy, ich przełożeni „przypisują sobie wiarę, jakiej nie mają i ustanawiają sług kościelnych, którymi oni nie są”.

C.Th. 16,5,24 (394): Idem aaa. Rufino praefecto praetorio.

Haereticorum dementia nec ulterius conetur perpetrare quae repperit nec illicita habere concilia, nusquam profana praecepta vel docere vel discere: ne antistites eorundem audeant fidem insinuare, quam non habent, et ministros creare, quod non sunt [...].

Ci sami trzej Augustowie do Rufina, prefekta pretorium.

Szaleństwo heretyków niech nie usiłuje ani dokonywać więcej, niż zyskało, ani odbywać zakazanych zgromadzeń, ani gdziekolwiek bezbożnych zasad nauczać, ani się uczyć; ich przełożeni niech nie wąż się głosić wiary, której nie mają, ani powoływać sług kościelnych, bo nimi nie są [...].

Cesarze nakazywali także niszczyć książki i pisma zawierające błędną doktrynę. W roku 398 ukazała się ustawa przeciwko duchownym należącym do grupy eunomian, w której, obok innych sankcji, rozkazano palić ich pisma w obecności sędziów. Przekroczenie tego przepisu było surowo karane.

C.Th. 16,5,34 (398): Idem aa. Eutylichiano praefecto praetorio.
 [...] Codices sane eorum scelerum omnium doctrinam ac materiam continentes summa sagacitate mox quaeri ac prodi exerta auctoritate mandamus sub aspectibus iudicantium incendio mox cremandos. Ex quibus si qui forte aliquid qualibet occasione vel fraude occultasse nec prodidisse convincitur, sciat se velut noxiorum codicum et maleficii crimine conscriptorum retentatorem capite esse plectendum.

Ci sami Augustowie do Eutylichiana, prefekta pretorium.
 [...] Polecamy ponadto, aby księgi zawierające naukę i treść ich wszystkich zbrodni z największą wnikliwością szybko zostały znalezione i wydane, aby po okazaniu władzy wkrótce w obecności sędziów zostały spalone. Jeśli przypadkiem komuś dowiedzie się, że coś z nich z jakiegoś powodu lub z oszustwa ukrył i nie wydał, niech wie, że będzie ukarany śmiercią jako ten, kto przechowuje szkodliwe księgi i pisma dotyczące zbrodni czarów.

Zatem ci, którzy wbrew ustawie przechowywaliby pisma heretyckie, wiele ryzykowali. Ustawodawca postanowił bowiem, że mieli podlegać karze śmierci. Kara najwyższa została nałożona za pomocą wyrażenia „capite esse plectendum”¹⁹⁸.

Także po potępieniu Nestoriusza cesarz Teodozjusz II nakazał spalić jego pisma.

C.Th. 16,5,66 (435): Idem aa. Leontio praefecto Urbi.
 [...] Nec vero impios libros nefandi et sacrilegi nestorii adversus venerabilem orthodoxorum sectam decretaque sanctissimi coetus antistitum Ephesi habiti scriptos habere aut legere aut describere quisquam audeat: quos diligenti studio requiri ac publice conburi decernimus [...].

Ci sami Augustowie do Leoncjusza, prefekta Miasta [Konstantynopola].
 [...] I niech nikt nie ośmieli się mieć, czytać ani przepisywać bezbożnych ksiąg przekłętego świętokradcy Nestoriusza, napisanych przeciwko prawowiernej doktrynie i postanowieniom soboru zwierzchników kościelnych, który odbył się w Efezie. Postanawiamy, aby starannie i gorliwie zostały one wyszukane i publicznie spalone [...].

Ten sam los spotkał pisma manichejczyków. Mocą ustawy Justyniana zostały skazane na stos¹⁹⁹.

¹⁹⁸ Por. Berger, Dictionary, s.634; A. Jougan, op. cit., s. 513.

¹⁹⁹ C.J. 1,5,16,3: „Illud quoque sancimus, ut si quis, cum libros ad manichaeorum ex omni parte impium errorem pertinentes habeat, eos non prodat, ut comburantur et prorsus de medio tollantur, vel etiam sub quovis praetextu tales libri apud eum inventi fuerint, similiter competentem poenam subeat”.

Ustawodawstwo cesarskie nałożyło na heretyków szereg ograniczeń, przede wszystkim odmawiając im prawa do organizowania zgromadzeń i sprawowania kultu. Wspólnoty heretyckie zostały także pozbawione przywilejów przysługujących Kościołowi ortodoksyjnemu. Szczególne znaczenie miało pozbawienie heretyków prawa własności kościołów, cmentarzy i innych dóbr. Przełożeni ich wspólnot religijnych nie byli uznawani przez państwo, ustawodawstwo cesarskie zabroniło im nazywania siebie biskupami, prezbiterami i diakonami. Heretycy nie mogli udzielać ani przyjmować święceń kapłańskich. Cesarze odmówili im prawa głoszenia własnej nauki, rozpowszechniania pism i zwoływania synodów. Wykonanie owych przepisów było obwarowane sankcjami karnymi: konfiskaty dóbr, grzywną, a nawet karą śmierci.

2.6. SANKCJE KARNE

2.6.1. Herezja jako przestępstwo prawa rzymskiego

Herezja, czyn wymierzony przeciwko wierze i jedności Kościoła, w prawie rzymskim została zaliczona do przestępstw publicznych. Rozporządzenie włączające ją do tej kategorii zostało ogłoszone w 407 roku.

C.Th. 16,5,40 (407): Idem aaa. Senatori praefecto Urbi.
[...] volumus esse publicum crimen, quia quod in religionem divinam committitur, in omnium fertur iniuriam.

Ci sami trzech Augustowie, do Senatora, prefekta Miasta [Konstantynopola].
[...] Chcemy, aby było to zbrodnią przeciw publicznemu porządkowi, ponieważ jeśli ktoś się czegoś dopuszcza przeciw Boskiej religii, wyrządza krzywdę wszystkim.

Tekst ustawy nazywa herezję przestępstwem (*crimen*). W prawie rzymskim tym terminem oznaczano wykroczenie, które godziło w bezpieczeństwo i interes państwa rzymskiego²⁰⁰. Herezja zatem nie była już tylko przestępstwem w porządku religijnym, naruszającym dobro Kościoła i wiary katolickiej.

²⁰⁰ Szerzej na temat pojęcia *crimen*, jego rozwoju w rzymskim prawie karnym, por. A. Albertario, *Studi di diritto romano*, III, Milano 1936, s. 175 i nn.; G. Longo, *Delictum e crimen*, Milano 1976, s. 96 i nn.; Mommsen, *Strafrecht*, s. 9.

Herezja była czynem ustawowo zabronionym pod sankcją kary. Z chwilą ogłoszenia przez Teodozjusza I chrześcijaństwa religią państwową, wyznawanie jej w wersji nieuznanej przez państwo zostało zabronione. Zakaz w sposób ogólny został wyrażony w edykcje „Cunctos populos”²⁰¹. Cesarz postanowił, że tylko ci poddani zostaną nazwani chrześcijanami, którzy podporządkują się jego woli. Inni, którzy nie przyjęli religii wskazanej przez władcę, zostali napiętnowani jako heretycy.

Zaliczeni do grupy nieprawowiernych – jak stanowiła ustawa – winni być dotknięci karami najpierw boskimi, a następnie nakładanymi przez cesarza „z Bożego upoważnienia” (*ex caelesti arbitrio*)²⁰².

Rodzaj i wysokość kary za dołączenie do heretyków zostały ustanowione w licznych ustawach karnych, np: „Apollinarianos ceterosque diversarum haeresum sectatores ab omnibus locis iubemus inhiberi” (C.Th. 16,5,14); „Eunomiani spadones nec faciendi nec adipiscendi habeant licentiam testamenti” (C.Th. 16,5,17); „Quicumque sub nomine manichaeorum mundum sollicitant, ex omni quidem orbe terrarum, sed quam maxime de hac urbe pellantur sub interminatione iudicii” (C.Th. 16,5,18); „haeticorum [...] negata est militandi facultas” (C.Th. 16,5,29); „Manichaeos haeticos schismaticos sive mathematicos omnemque sectam catholicis inimicam ab ipso aspectu urbis Romae exterminari praecipimus” (C.Th. 16,5,62); „[...] haeticis [...] omnis legitimus actus interdictus est” (C.J. 1,5,21).

W niektórych ustawach prawodawca podawał opis zachowań, faktów i czynności, których zaistnienie automatycznie pociągało sankcje karne, np.: „Iovinianum sacrilegos agere conventus extra muros urbis sacratissimae episcoporum querella deplorat” (C.Th. 16,5,53); „montanistae [...], si conventus illicitos celebraverint, clerici eorum et episcopi sive presbyteri vel diaconi, qui nefaria conventicula ineunda temptaverint vel creare clericos ausi fuerint vel etiam creari adqueverint, stilum deportationis excipiant” (C.Th. 16,5,57); „[...] ultimo etiam supplicio coerceantur, qui illicita docere temptaverint” (C.J. 1,5,8, 11); „[...] quo ad ritus suos haeticae superstitionis obrepserant, sciant omnes sanctae legis inimici plectendos se poena et proscriptionis et sanguinis” (C.Th. 16,5,51).

Ustawy cesarskie uzależniały zatem odpowiedzialność karną od faktu przyłączenia się do jakiejś grupy nieortodoksyjnej, wskazanej z nazwy przez prawodawcę lub ogólnie określonej jako heretycka. Sankcje karne były rów-

²⁰¹ C.Th. 16,1,2 = C.J. 1,1,1 (380).

²⁰² Tamże.

niez nakładane w przypadku organizowania zgromadzeń, sprawowania kultu, nauczania nieprawowiernej doktryny lub udzielania święceń duchownym. Uwzględniono tu więc tylko obiektywną stronę przestępstwa.

Przepisy uwzględniały także subiektywną stronę przestępstwa herezji²⁰³. Znajduje to potwierdzenie w tekstach wielu ustaw. I tak np. zgodnie z konstytucją z początku V wieku, ogłoszoną przez cesarzy Honoriusza i Teodozjusza przeciwko donatystom, manichejczykom, pryscylianom i sekcje *Caelicolae*, cesarze nakazali karać także tych heretyków, którzy pozorowali, że są prawowiernymi chrześcijanami („quamvis Christianos esse se simulent”)²⁰⁴. Podobnie Justynian w ustawie przeciwko manichejczykom nakazał karać śmiercią także tych, którzy symulowali powrót do wiary chrześcijańskiej („ad salubre orthodoxorum Christianorum dogma transire simulaverint”)²⁰⁵.

Ustawodawca charakteryzował więc przestępstwo herezji jako czyn oznaczający się zewnętrznym przyłączeniem do jakiejś grupy nieortodoksyjnej, a także wewnętrzną intencją odrzucenia pewnych prawd religijnych. Według ustaw za heretyków uważano również tych, którzy zewnętrźnie i wewnątrznie odstąpili od nauki Kościoła, mimo że na zewnątrz zachowywali pozory bycia prawowiernymi chrześcijanami.

Wyróżnienie obiektywnego i subiektywnego elementu przestępstwa herezji odzwierciedlają dyspozycje zamieszczone w ustawie z 455 roku przeciwko eutychem i apolinarystom. Otóż sankcje karne zostały nałożone na tych, którzy przyłączyli się do grupy Eutychesa i Apolinarego („qui Apollinaris vel Eutychetis perversitatem sequuntur”) i odrzucili wiarę („non credunt”)²⁰⁶ w to, co ustanowiły sobory w Nicei i Efezie. Aplikację kary ustawodawca uzależnił przeto od dwóch elementów przestępstwa: zewnętrznego (przyłączenie się do potępionych herezjarchów) i wewnętrznego (odrzucenie prawd ogłoszonych przez sobory i potwierdzonych przez cesarza).

Wymiar odpowiedzialności karnej za przestępstwo herezji był uzależniany od złego zamiaru. Potwierdza to między innymi ustawa C.Th. 16,5,55 wydana przez Honoriusza i Teodozjusza przeciwko zwolennikom Jowiniana. Końcowy fragment zawiera przepis mówiący, że ci, którzy powróciliby z uporczywą nie-

²⁰³ W okresie klasycznym prawa rzymskiego, głównie dzięki twórczej działalności jurystów, zostały wypracowane niektóre zasady dotyczące odpowiedzialności karnej za popełnione przestępstwo. W ocenie przestępstwa jursprudence zwracała uwagę na element subiektywny działania sprawcy. Wymiar kary był uzależniany od takich przesłanek, jak wina i wola przestępcy. Por. G. Gioffredi, *I principi del diritto penale romano*, Torino 1970, s. 95.

²⁰⁴ C.Th. 16,5,43.

²⁰⁵ C.J. 1,5,16,4.

²⁰⁶ C.J. 1,5,8.

prawością („*pertinaci improbitate*”) do zakazanej i potępionej herezji („*vetita et damnata*”) będą surowo karani. W świetle tego przepisu należy stwierdzić, że odpowiedzialność karna z tytułu popełnienia przestępstwa herezji wynikała nie tylko z faktu zewnętrznego przyłączenia się do grupy heterodoksyjnej, ale również z powodu zacieklego, nieugiętego oporu (*pertinacia*).

O ustawowym zakazie przestępstwa herezji można także wnioskować z terminologii stosowanej na jej określenie. I tak wyznawanie religii heterodoksyjnej ustawodawstwo cesarskie nazwało świętokradztwem (*sacrilegium*). Znaczenie tego terminu w prawie rzymskim uległo modyfikacjom, ale zawsze odnosiło się do sfery życia publicznego i religijnego zarazem. Początkowo, w okresie republiki, przestępstwo *sacrilegium* polegało na znieważeniu świątyni poprzez kradzież rzeczy świętych z miejsca świętego. Po uchwaleniu ustawy „*lex Iulia de peculatu et de sacrilegiis*” czyn ten był traktowany jako sprzeniewierzenie majątku państwowego (*peculatus*)²⁰⁷. W okresie cesarstwa chrześcijańskiego pojęcie *sacrilegium* obejmowało wiele zachowań²⁰⁸. Najczęściej były to czyny bezprawne wymierzone przeciwko cesarzowi (*sacrilegium in maiestate*) lub przeciwko Kościołowi i religii katolickiej. W tym znaczeniu *sacrilegium* odnoszono również do herezji, co potwierdza przepis ustawy C.J. 1,5,8 z 455 roku: „*quibus etsi est in appellatione diversitas, tamen in haeresis pravitate coniunctio, et dispar quidem nomen, sed idem sacrilegium*”. Religia heterodoksyjna była także często nazywana „*superstitio haeretica*”²⁰⁹, czyli przesąd, zabobon herety-

²⁰⁷ Przestępstwo *sacrilegium* w okresie republiki było zagrożone takimi samymi sankcjami jak morderstwo (*parricidium*). W okresie cesarstwa groziła za nie kara deportacji i konfiskata majątku lub kara przymusowej pracy w kopalni (*damnatio in metallum*), w zależności od pozycji społecznej winnego. Por. Mommsen, *Strafrecht*, s. 768; W. Rein, *Das Kriminalrecht der Römer von Romulus auf Justinian*, Leipzig 1844 (repr. Aalen 1962), s. 691. Monografię tej formie kary poświęcił: F. Salerno, „*Ad metalla*”. *Aspetti giuridici del lavoro in miniera*, Napoli 2003. Z opracowań mniejszych zob. M. Gustafson, *Condemnation to the Mines in the Later Roman Empire*, „*Harvard Theological Review*” 87(1994), nr 4, s. 421-433; F. Millar, *Condemnation in Hard Labour in the Roman Empire: from the Julio-Claudians to Constantine*, „*Papers of the British School at Rome*” 52(1984), s. 124-147.

²⁰⁸ Kodeks Teodozjański zawiera wiele (56) ustaw przeciwko przestępstwu *sacrilegium*. Większość z nich została ogłoszona po 380 roku, czyli po ogłoszeniu chrześcijaństwa religią państwową. *Sacrilegium* jako czyn bezprawny przeciwko Kościołowi przejawiało się wyznawaniem religii pogańskiej, judaizmu, dokonaniem apostazji od religii państwowej lub przynależnością do grupy heretyckiej. Por. E. Cuq, *Sacrilegium*, w: *DS IV*, 1, 980-987; Mommsen, *Strafrecht*, s. 569. Ustawy władców chrześcijańskich wyjmowały *sacrilegium* spod amnestii. C.Th. 9,38,7 i 8 zamieszczone w tytule „*De indulgentiis criminum*”, pośród pięciu przestępstw nie objętych łaską cesarską z racji świąt wielkanocnych wyliczają *sacrilegium*.

²⁰⁹ Terminem *superstitio* nazywano religie nierzymskie. Cesarze Sewer i Karakalla tym pejoratywnym wyrażeniem określali religię żydowską. Ulp. D. 50,2,3: „*Eis, qui iudaicam superstitionem sequuntur, divi Severus et Antoninus honores adipisci permiserunt, sed et*

cki, gusła. Teksty ustaw odnosiły to pejoratywne wyrażenie do poszczególnych grup, jak np.: „Eunomianae superstitionis”²¹⁰, „Donatistae superstitionis”²¹¹. Na początku V wieku prawodawca rozciągnął tę nazwę na herezję każdego rodzaju: „Montanistas et priscillianistas et alia huiuscemodi genera nefariae superstitionis”²¹². Naukę heretycką ustawy najczęściej nazywały błędem (*error*)²¹³, głupotą (*dementia*)²¹⁴, obłąkaniem, szaleństwem (*vesania*)²¹⁵, przewrotnością, występkiem (*perversio*)²¹⁶. Tymczasem wyznawaną przez heretyków religię teksty ustaw określały jako bezbożną, bezecną (*profana*)²¹⁷. Podobnie w odniesieniu do ich zgromadzeń użyto nacechowanych emocjonalnie określeń, takich jak: niedozwolony (*illicitus*)²¹⁸, odrażający, szkaradny (*exsecrabilis*)²¹⁹, niegodziwy (*impius*)²²⁰, bezecny, zbrodniczy (*nefarius*)²²¹. Wyrażenia te wyraźnie kontrastują z przydomkami nadawanymi religii państwowej: najświętsza (*sacrosancta*)²²², czcigodna (*venerabilis*)²²³. Ją samą zaś kwalifikowano jako świętość (*sanctitas*)²²⁴. Owo przeciwstawienie określeń dodatkowo wyrażało nieprzychylnie nastawienie ustawodawcy do herezji.

---

necessitates eis imposuerunt, qui superstitionem eorum non laederent”. W okresie późnego pryncypatu wyznawanie nowych, nieaprobowanych przez państwo religii było traktowane jako przestępstwo główne, za które osoby z wyższych klas społecznych (*honestiores*) były karane deportacją, zaś osoby z niższych grup społecznych (*humiliores*) – karą główną. Paul. Sent. 5,21,2: „Qui novas sectas vel ratione incognitas religiones inducunt, ex quibus animi hominum moveantur, honestiores deportantur, humiliores capite puniuntur”. Po ogłoszeniu chrześcijaństwa religią państwową każda religia niechrześcijańska była kwalifikowana jako *superstitio* (*haeretica, paganorum, Iudaica*).

²¹⁰ C.Th. 16,5,34.

²¹¹ C.Th. 16,5,39.

²¹² C.Th. 16,5,48.

²¹³ Np. C.Th. 16,5,13; 35; 63.

²¹⁴ Np. C.Th. 16,5,32.

²¹⁵ Np. C.Th. 16,1,2; 16,5,15.

²¹⁶ Np. C.Th. 16,5,5.

²¹⁷ Np. C.Th. 16,5,26.

²¹⁸ Np. C.Th. 16,5,24.

²¹⁹ Np. C.Th. 16,5,60.

²²⁰ Np. C.J. 1,5,15.

²²¹ Np. C.Th. 16,5,48.

²²² Np. Sirmond. II.

²²³ Np. C.Th. 16,5,66.

²²⁴ Np. C.Th. 16,5,4.

2.6.2. Kara śmierci

Prawo rzymskie nakładało wiele kar za przestępstwo herezji, w tym karę śmierci. Kara główna została jednakże ogłoszona tylko przeciwko manichejczykom, grupie religijnej surowo ściganej przez państwo rzymskie jeszcze przed uznaniem chrześcijaństwa przez Konstantyna. Począwszy od cesarza Dioklecjana przestępstwo manicheizmu było zaliczane do grupy *crimina publica*. Przynależność do tej herezji była tak samo kwalifikowana przez ustawodawstwo cesarzy chrześcijańskich²²⁵.

Podejrzanych o manicheizm ścigano z całą bezwzględnością²²⁶. Niekiedy cesarze ustanawiali specjalne trybunały, które miały przeprowadzać dochodzenia i wszczynać procesy z urzędu (postępowanie inkwizycyjne)²²⁷. Ustawodawstwo dopuszczało również możliwość wniesienia oskarżenia publicznego (*accusatio*)²²⁸, a nawet zezwalało na przyjmowanie zeznań niewolników przeciwko ich panom oskarżanym o manicheizm. Skazanym za to przestępstwo odmawiano prawa do godnego pochówku²²⁹. Sędziom zaś ustawa nakazywała uwzględnić donosy, co uzasadniano szczególnie szkodliwymi skutkami działalności manichejczyków²³⁰.

Kara śmierci początkowo dotyczyła jedynie wskazanych wyznawców tej religii. Po raz pierwszy nałożył ją cesarz Teodozjusz I ustawą z roku 382. Dotyczyła ona pewnych grup manichejczyków: mnichów zwanych *solitarii* oraz członków grup ascetycznych. Cesarz, po nałożeniu kar majątkowych na pierwszych, co do wspólnot ascetycznych *Encratites*, *Saccofores* i *Hydroparastates* postanowił:

C.Th. 16,5,9 (382): Idem aaa. Floro praefecto praetorio.
[...] Ceterum quos encratitas prodigiali appellatione cognominant, cum saccoforis sive hydroparastatis refutatos iudicio, proditos crimine, vel in mediocri vestigio facinoris huius inventos summo supplicio et inexpiabili poena iubemus adfligi [...].

²²⁵ Mommsen, Strafrecht, s. 576 i nn.

²²⁶ Por. Sirmond. 12.

²²⁷ C.J. 1,5,16,3.

²²⁸ C.Th. 16,5,9.

²²⁹ C.Th. 16,5,65,2.

²³⁰ C.Th. 16,5,9.

Ci sami trzej Augustowie do Florusa, prefekta pretorium²³¹.

[...] Poza tym rozkazujemy, aby tych, których określają złowróbną nazwą enkratytów, razem z sakkoforami czy hydroparastatami, przekonanych przez sąd [o popełnieniu przestępstwa], zdradzonych [przez donosicieli] jako sprawców zbrodni albo wykrytych na podstawie pewnych śladów tego występku, skazać na najwyższy wymiar nieubłaganej kary [...].

Ustawodawca nałożył zatem karę śmierci na członków wymienionych manichejskich grup ascetycznych. Sankcja ta została określona zwrotem *summum supplicium*. Termin ten w prawie rzymskim oznaczał surową karę, a w szczególności karę śmierci²³².

Zakres stosowania kary głównej rozszerzył cesarz Justynian. Przepis nakładający ją na manichejczyków został zamieszczony w Kodeksie Justyniańskim jako interpolacja tekstu ustawy Teodozjusza II z 428 roku.

C.J. 1,5,5,1 (428): Imp. Theodosius a. et Valentinianus C. Florentio pp.
Manichaeis etiam de civitatibus expellendis et ultimo supplicio tradendis [...].

Imperatorzy Teodozjusz, August i Walentynian, Cezar, do Florencjusza, prefekta pretorium.
Manichejczyków należy zaś wydalić z miast i wydać na okrutną śmierć [...].

Fraza „et ultimo supplicio tradendis” została dodana przez redaktorów Kodeksu Justyniańskiego. Wolą ustawodawcy było zatem nałożenie na manichejczyków jakiejś kwalifikowanej formy kary śmierci. Tekst nie zawiera jednak terminu „summum supplicium”, ale zwrot „ultimum supplicium”, co w tamtej epoce najczęściej oznaczało karę główną w ogólności²³³. Redaktorzy justyniańscy pozostawili jednocześnie pochodzący od Teodozjusza fragment nakazujący wypędzenie manichejczyków z miast: „Manichaeis etiam de civitatibus expellendis”. Wydaje się, że kara śmierci była przewidywana wobec tych z nich, którzy nie podporządkowali się przepisowi o wydaleniu z municypiów. Przy założeniu, że ustawa nakładała karę śmierci na każdego manichejczyka, umieszczenie jej obok kary wygnania byłoby bezużyteczne.

²³¹ Na temat sądowniczych kompetencji prefektów pretorium oraz o ich odpowiedzialności za utrzymanie publicznego porządku zob. S. Olszaniec, *Prefektura praetorio Italii, Illyrikum i Afryki (312-425 n.e.)*, Toruń 2014, s. 114-123.

²³² Szerzej na temat kary śmierci w rzymskim prawie karnym w V wieku por. D. Grodzynski, *Tortures mortelles et catégories sociales*, w: Châtiment, s. 361 i nn.; M. Jońca, *Przestępstwo znieważenia grobu w rzymskim prawie karnym*, Lublin 2013, s. 296-299.

²³³ Termin *ultimum supplicium*, synonim wyrażenia *summum supplicium*, także oznaczał karę śmierci, por. Berger, Dictionary, s. 724, 726.

Wniosek powyższy znajduje potwierdzenie w innym przepisie karnym, zamieszczonym w ustawie z 527 roku, wydanej przez cesarzy Justyna i Justyniana.

C.J. 1,5,12,3 (527): Sed Manichaeos quidem, quemadmodum diximus, ita et expelli oportet neque nomen eorum quemquam tolerare nec praetermittere, si eodem loco cum aliis hac impietate infectus moretur, sed etiam ultimo supplicio subici Manichaeum, ubicumque terrarum inventus fuerit [...].

Ale manichejczycy, jak już wcześniej zaznaczyliśmy, nie tylko powinni zostać wygnani, ale też nikt nie powinien ich znosić we własnym otoczeniu, ani też zatajać informacji o kimkolwiek skazanym tą wielką bezbożnością, kto mieszka w okolicy. Każdy zaś manichejczyk winien zostać stracony, gdziekolwiek zostałby nakryty.

Kara wygnania w ustawie z 428 i 527 roku została nałożona zwrotem *expello*. Ustawa teodozjańska precyzowała jednak rodzaj wygnania, chodziło o wypędzenie z miast. Justyn i Justynian nie określili zakresu tej kary. Należy przyjąć, że chodziło o wygnanie z terenu całego cesarstwa, gdyż kara śmierci miała być nakładana po wykryciu przestępcy „gdziekolwiek na ziemi”²³⁴. *Ultimum supplicium* należy tymczasem rozumieć jako sankcję za powrót na rzymskie terytorium przez manichejczyka²³⁵.

Podobnie surową karę ustanowił Justynian za składanie ofiar i sprawowanie kultu.

C.J. 1,11,10,4: Si quis autem in re publica nostra se occultans sacrificia vel etiam simulacrorum cultum celebrasse deprehendetur, is ultimis suppliciiis percellatur, quae Manichaei et, quod idem est, Borboritae merito subeunt: nam et hos similes illis esse iudicamus.

Co więcej, jeśli ktoś ukrywający się w naszym państwie zostanie zatrzymany podczas składania bałwochwalczych ofiar lub oddawania czci posągom, zostanie uśmiercony w najsurowszych kaźniach, a karom tym podlegają także zasłużenie manichejczycy i borboryci. Uważamy bowiem, że jedni są warcy drugih.

Regulacja ta, zamieszczona w tytule „De paganis sacrificiis et templis”, w pierwszym rzędzie odnosiła się do pogan. Zaznaczono w niej wszakże, iż winni będą podlegać kwalifikowanym rodzajom kary śmierci (*ultima supplicia*),

²³⁴ Na temat uniwersalistycznej ideologii późnoantycznego cesarstwa rzymskiego zob. F. Kolb, op. cit., s. 48-50.

²³⁵ Por. F. Decret, *L'Afrique manichéenne (IVe-Ve siècles). Étude historique et doctrinale*, Paris 1978, s. 215; Kaden, *Edikte*, s. 66; K.L. Noethlichs, op.cit., s. 138.

którym już „zasłużenie” zostali poddani manichejczycy. Powtórzono zatem przepis nakładający karę śmierci wobec wyznawców tej religii.

Ponadto Justynian karą śmierci groził tym, którzy po uprzedniej konwersji na wiarę chrześcijańską powrócili do wspólnoty manichejskiej lub tylko symulowali konwersję.

C.J. 1,5,16, pr.; 4²³⁶: Si quis ex impia Manichaeorum superstitione ad rectam veramque fidem transit et post tantam indulgentiam nostram et multas admonitiones et tempora paenitentiae permissa in futurum deprehensus fuerit priorem errorem sequi vel conversari et commercium quoddam habere cum aliquo ex perniciosi erroris adseclis nec confestim eum vel deprehendens gloriosissimis sive spectabilibus sive clarissimis rectoribus tradiderit vel detulerit, extremo supplicio obnoxius erit, ut neque ad excusationem ullam refugiat neque ullis machinationibus poenas sibi impositas differre possit. [...] Illos vero potissimum ultimo supplicio dignos esse censemus, qui cum se hunc impium errorem deserere et ad salubre orthodoxorum Christianorum dogma transire simulaverint, deinde perditorum hominum conversatione delectari remque eorum fovere atque omnimodo impietates cum ipsis celare videantur.

Jeżeli ktokolwiek odwróci się od zabobonu manichejczyków i zwróci w kierunku prawej oraz prawdziwej wiary, a po okazaniu przez nas tak dalece idącej łaskawości i pobłażliwości, i po otrzymaniu wielu napomnień, oraz po upłynięciu okresu przeznaczonego na odprawienie pokuty, powróci do poprzedniego błędu lub będzie rozmawiać lub mieć kontakt z poplecznikiem tego zgubnego obłądu, wówczas osoba taka zostanie natychmiast stracona, bez konieczności aresztowania jej i doprowadzenia przed oblicze przesławnych, czcigodnych i szacownych sędziów, i pod żadnym pretekstem nie znajdzie nigdzie schronienia, i nie będzie w stanie uniknąć nałożonej kary dzięki jakimkolwiek zabiegom. [...] Uważamy jednak, że najbardziej zasługują na karę śmierci ci, którzy udając, że porzucają to bezbożne zaślepienie i zwracając się ku zbawczej doktrynie prawowiernych chrześcijan, nadal, jak się zdaje, w najlepsze utrzymują kontakty z tymi potępieńcami, wspierają ich i na wszelkie sposoby ukrywają ich bezbożność.

Reasumując, ustawodawstwo cesarskie nakładało karę śmierci na wyznawców manicheizmu. Jako pierwszy władca chrześcijański karę tę nałożył cesarz Teodozjusz I w roku 528. Zakres jej stosowania uległ rozszerzeniu za panowania cesarza Justyniana. W Kodeksie Teodozjańskim na jej oznaczenie posługiwano się terminem *summum supplicium*. Redaktorzy Kodeksu Justyniańskiego prócz tego zwrotu stosowali także inne: *ultimum supplicium*, *extremum supplicium*.

²³⁶ Ustawa nie zawiera inskrypcji ani subskrypcji, dlatego też brak informacji dotyczących jej adresata i roku wydania.

2.6.3. Infamia prawna, pozbawienie prawa występowania w charakterze świadka

W prawie rzymskim infamia (*ignominia iuris*) była karą polegającą na całkowitej utracie praw obywatelskich lub jedynie *ius suffragii* oraz *ius honorum*. Pierwotnie za dotkniętych nią uważano tych, którzy z powodu popełnienia haniebnego czynu zostali napiętnowani notą cenzorską²³⁷. Sankcja ta pociągała skutki w dziedzinie prawa publicznego. Prawo pretorskie natomiast określało jako *infames* tych, którzy dopuścili się czynu zasługującego na dezaprobatę społeczną lub zostali skazani w procesie cywilnym na podstawie *actiones famosae*. W okresie późnej republiki i wczesnego cesarstwa infamia była stosowana jako kara dodatkowa w procesie karnym za niektóre przestępstwa, jak np. rabunek, dezercja czy powtórne małżeństwo w okresie żałoby. Także wykonywanie hańbiącego zawodu powodowało ten sam skutek. Od końca IV wieku, po ogłoszeniu chrześcijaństwa religią państwową, do grupy *infames* zostali zaliczeni heretycy²³⁸.

Osoby dotknięte infamią w sferze prawa publicznego bywały wykluczane ze stanu senatorskiego oraz zakazywano im sprawowania urzędów państwowych. Podlegały także ograniczeniom na gruncie prawa prywatnego (szczególnie w sferze spadkowego). Podobnie zniesławieni doznawali uszczuplenia praw w zakresie prawa rodzinnego i procesowego. Nie mogli między innymi sprawować opieki, występować w charakterze zastępcy procesowego²³⁹.

Po raz pierwszy w historii heretyków obłożył infamią cesarz Teodozjusz I w roku 380 ustawą „Cunctos populos”, przyznającą chrześcijaństwu status religii państwowej. Stanowiła ona, że na wszystkich, którzy nie przyjęli religii wskazanej przez władzę, spada „niesława heretyków”²⁴⁰.

C.Th. 16,1,2 = C.J. 1,1,1 (380): Imppp. Gratianus, Valentinianus et Theodosius aaa. edictum ad populum urbis Constantinopolitanae.

[...] Hanc legem sequentes Christianorum catholicorum nomen iubemus amplecti, reliquos vero dementes vesanosque iudicantes haeretici dogmatis infamiam sustinere [...].

²³⁷ Kompleksowo na temat kompetencji cenzorów zob. A. Tarwacka, *Prawne aspekty urzędu cenzora w starożytnym Rzymie*, Warszawa 2012.

²³⁸ Kaser, RPR II, s. 115.

²³⁹ Szerzej na temat skutków infamii w okresie cesarstwa por. A.H.J. Greenidge, *Infamia. Its Place in Roman Public and Private Law*, Oxford 1894 (repr. 1977), s. 144 i nn.; L. Pommeray, *Etudes sur l'infamie en droit romain*, Paris 1937, s. 205 i nn.

²⁴⁰ Zob. B. Sitek, *Infamia w ustawodawstwie cesarzy rzymskich*, Olsztyn 2003, s. 107-109.

Edykt imperatorów: Gracjana, Walentyniana i Teodozjusza, Augustów, do mieszkańców miasta Konstantynopola.

[...] Zachowujących to prawo rozkazujemy objąć nazwą chrześcijan katolików, a pozostali, jako że uważamy ich za bezrozumnych i szalonych, aby znosili hańbę uznawania ich nauki za herezję [...].

W IV i V wieku kara infamii była nakładana oddzielnymi przepisami w stosunku do konkretnych grup heretyckich. W roku 372 cesarz Walentynian I za *infames* uznał manichejczyków²⁴¹:

C.Th. 16,5,3 (372): Impp. Valentinianus et Valens aa. ad Ampelium praefectum Urbi.

Ubicumque manichaeorum conventus vel turba huiusmodi repperitur, doctoribus gravi censione multatis his quoque qui conveniunt ut infamibus atque probrosis a coetu hominum segregatis [...].

Imperatory Walentynian i Walens, Augustowie, do Ampeliusza, prefekta Miasta.

Gdziekolwiek spotyka się zgromadzenia manichejczyków albo tego typu zbiegowisko, po ukaraniu przywódców ciężką karą i po oddzieleniu ich od społeczności jako pozbawionych czci i niegodziwych [...].

W roku 381 także cesarz Teodozjusz I po raz kolejny zaliczył manichejczyków do grona zniesławionych i pozbawionych czci:

C.Th. 16,5,7 pr. (381): Idem aaa. Eutropio praefecto praetorio.

Si quis manichaeus manichaeave [...] quoniam isdem sub perpetua inustae infamiae nota testandi ac vivendi iure Romano [...].

Ci sami trzej Augustowie, do Eutropiusza, prefekta pretorium.

Jeśli jakiś wyznawca lub wyznawczyni manicheizmu [...], ponieważ tym ludziom pod piętnem wieczystej utraty czci całkowicie odbieramy wszelką swobodę sporządzania testamentu i życia według prawa rzymskiego [...].

W roku 414 do tej kategorii osób zostali włączeni także donatyści²⁴².

C.Th. 16,5,54 (414): Idem aa. Iuliano proconsuli Africae.

Donatistas adque haereticos, quos patientia clementiae nostrae nunc usque servavit, competenti constituimus auctoritate percelli, [...] sed perpetua inustos infamia a coetibus honestis et a conventu publico segregandos.

²⁴¹ Zob. tamże, s. 109-113.

²⁴² Obszernie na temat genezy donatyzmu, jego społecznego odbioru i oddziaływania, a także na temat stanowiska prawa rzymskiego wobec donatystów zob. S. Józwiak, op. cit., s. 141-155.

Ci sami Augustowie do Juliana, prokonsula Afryki.
Postanowiliśmy, żeby donatyści i heretycy, [wobec] których cierpliwość naszej łaskawości zachowała [się] aż do teraz, byli nękanymi przez odpowiednie władze [...], lecz że skalani wieczystą utratą czci powinni być oddzieleni od związków z uczciwymi ludźmi i od publicznych zgromadzeń.

Na uwagę zasługuje ciekawy zabieg redakcyjny. Otóż przepis powyższy odnosił się w pierwszym rzędzie do donatystów, ale obejmował także innych heretyków („*adque haereticos, quos patientia clementiae nostrae nunc usque servavit*”).

Kolejne ustawy cesarskie zawierają dalsze przepisy, które potwierdzały wolę ustawodawcy, aby uważać heretyków za „zniesławionych”. Ustawa z 407 roku stanowiła, aby nie było nic wspólnego tak pod względem obyczajów, jak ze względu na ustawy, między nimi a pozostałymi ludźmi („*Huic itaque hominum generi nihil ex moribus, nihil ex legibus sit commune cum ceteris*”)²⁴³. Dostrzegając w tym fragmencie zakaz sprawowania urzędów i funkcji publicznych²⁴⁴, należy przyjąć, że wolą ustawodawcy było także nałożenie na winnych kary infamii. Wypędzając manichejczyków z Rzymu w 389 roku i ograniczając ich prawa spadkowe, cesarz opatrzył swoje rozporządzenie uwagą, iż pragnie, aby nie było niczego wspólnego między nimi a światem („*Nihil ad summum his sit commune cum mundo*”)²⁴⁵.

Innym rodzajem uszczuplenia czci obywatelskiej było nałożenie *intestabilitas* – kary, która polegała na pozbawieniu prawa występowania w charakterze świadka²⁴⁶. Heretycy podlegali tej sankcji również jako osoby pozbawione prawa testowania i dziedziczenia na podstawie testamentu²⁴⁷. Justynian wydał jednakże również odrębną ustawę, mocą której pozbawił heretyków prawa występowania w charakterze świadka. W roku 531 cesarz udzielił odpowiedzi sędziom, jak winni postępować wobec świadków, którzy byli heretykami.

C.J. 1,5,21 (531): Idem A. Iohanni pp.
[...] Sed et his quidem, id est Manichaeis et Borboritis et paganis nec non Samaritis et Montanistis et Tascodrogis et Ophitis, omne testimonium sicut et alias legitimas conversationes sancimus esse interdictum: aliis vero haereticis tantummodo iudicialia testimonia contra orthodoxos, secundum quod constitutum est, volumus esse inhibita.

²⁴³ C.Th. 16,5,40 pr. (407).

²⁴⁴ Kaden, Edikte, s. 62.

²⁴⁵ C.Th. 16,5,18 (389).

²⁴⁶ E. Cuq, *Manuel des institutions juridiques des romains*, Paris 1928, s. 109.

²⁴⁷ Kaser, RPR II, s. 486.

Ten sam Imperator, August, do Jana, prefekta pretorium.
[...] Dlatego zarządzamy, aby zakazać manichejczykom, borborytom i poganom, a także samarytanom, montanistom, taskodrogitom i ofitom prawa do składania świadectwa w sądzie oraz by uniemożliwić im jakąkolwiek formę udziału w procesie. Jest naszym życzeniem, aby podobnie zakazać innym heretykom składania zeznań w sądzie przeciwko ortodoksom, zgodnie z tym, co już wcześniej postanowiono.

Tak więc pewne grupy heretyków, obok pogan i samarytan, zostały pozbawione prawa występowania w sądzie w charakterze świadka, jednakże w określonych sprawach. Justynian zabronił im składania jakichkolwiek zeznań sądowych przeciwko wyznawcom ortodoksyjnej wiary.

Dalsze przepisy regulujące tę kwestię zostały zamieszczone w noweli Justyniana ogłoszonej w 537 roku.

Nov. 45 (537): *Idem Augustus Iohanni praefecto praetorio iterum, exconsuli et patricio.*

Quoniam enim haereticos testimonium dicere in litibus quas orthodoxi inter se habent vetuimus – qui dedimus illis per nostram constitutionem, ut si quidem inter se misceantur et litigent atque uterque haereticus sit tam actor quam reus, possint testimonium dicere, cum se invicem digni sint et litigandes et testes; rursus si haereticus sit et orthodoxus, contra haereticos quidem utique testimonium dicere possint pro orthodoxis, contra orthodoxos autem non item; orthodoxis vero litigantibus nullus omnino iis aditus sit ad testimonium; iam docuisti nos orthodoxos quosdam negare se curialis esse condicionis, atque necesse esse et testes introducantur qui ex genere iis coniuncti sunt vel etiam alio quomodo compertam habet eorum conditionem; et quoniam lex haereticorum testimonia de orthodoxis prohibeat, propterea indices haesitare ea admittere.

Ten sam Imperator, August, do Jana, prefekta pretorium, byłego konsula i patrycjusza.

Wprawdzie zabroniliśmy heretykom składania zeznań w procesach sądowych, w których strony sporu są wyznania prawowiernego, zezwoliliśmy jednak na to, by w przypadku kłótni i sporów, do których doszłoby między nimi a obiema stronami, i gdyby zarówno powód, jak i pozwany byli heretykami, mieliby wówczas prawo do składania zeznań, ponieważ strony procesowe i świadkowie byłiby [wówczas] w równym stopniu godni; następnie, jeśli jedna strona sporu byłaby heretykiem, a druga osobą wyznania prawowiernego, wówczas mogą składać świadectwo przeciwko heretykom na korzyść ortodoksów, ale nie przeciwko ortodoksom; jeśli prawowierni spierają się między sobą, to heretycy w żadnym wypadku nie mogą zostać dopuszczeni do składania zeznań – a Wy sami nam udowodniliście, że niektórzy ortodoksi wypierają się swojego stanu kurialnego i że konieczne jest, aby świadkowie doprowadzani

przed oblicze sądu w ich sprawach byli sprzymierzeni z nimi więzami krwi lub w inny sposób zaznajomieni byli z ich okolicznościami życiowymi; a ponieważ prawo zabrania, by heretycy składali zeznania przeciwko ortodoksom, sędziowie niechętnie na to przystają.

Zgodnie z ustawami C.J. 1,5,21 oraz Nov. 45 heretycy nie mogli występować w sądzie jako świadkowie przeciwko ortodoksyjnemu chrześcijaninowi, ale mogli składać zeznania sądowe na jego korzyść. W konsekwencji świadectwo heretyka było wykluczone w przypadku, gdy obie strony stanowili prawowierni chrześcijanie, gdyż świadectwo na korzyść jednej byłoby przeciwko drugiej. Żadne ograniczenie w tym względzie nie miało miejsca w przypadku, gdy obie strony procesowe stanowili heretycy. Mogli się oni procesować i występować w takich sprawach jako świadkowie.

Justynian dopuścił tylko jeden wyjątek od powyższych zasad. Świadectwo sądowe heretyka przeciwko ortodoksyjnemu chrześcijaninowi było przyjmowane w przypadku, gdy chrześcijanin poprzez fałszywe deklaracje uchylał się od ciężarów na rzecz gminy miejskiej, do której był przypisany. W dalszej części ustawy władca wyjaśnił, że jest to świadectwo na rzecz państwa, które jest ortodoksyjne. Dlatego, konkludował, składanie takiego świadectwa należy traktować tak, jak gdyby heretyk zeznawał na rzecz strony ortodoksyjnej.

2.6.4. Kara wygnania

Sankcją wygnania obwarowane zostały przepisy zabraniające heretykom pewnych działań, najczęściej propagowania błędnych doktryn lub organizowania zgromadzeń. Julia Hillner pisze, iż wypędzanie tych, których postawa pozostawała w sprzeczności z oficjalnie uznaną religią, stanowiło przejaw konsekwentnego dążenia chrześcijańskich władców do utrzymania „społecznej higieny”²⁴⁸.

Teodozjusz I, zakazując eunomianom, arianom, macedonianom i apolinarystom nauczania swojej religii, zagroził wypędzeniem duchownych tych grup.

C.Th. 16,5,12 (385): Idem aaa. Postumiano praefecto praetorio.
[...] qui vel doctrinam vel mysteria conventionum talium exercere consuerunt, perquisiti ab omnibus urbibus ac locis propositae legis vigore constricti expellantur a coetibus et ad proprias, unde oriundi sunt, terras redire iubeantur [...].

²⁴⁸ J. Hillner, *Prison, Punishment and Penance in Late Antiquity*, Cambridge 2015, s. 213.

Ci sami trzej Augustowie do Postumiana, prefekta pretorium. [...] ci, którzy mieli zwyczaj praktykować albo doktrynę, albo obrzędy związane z takimi zebraniem, wyszukani po wszystkich miastach i miejscach na mocy opublikowanej ustawy, zostali przepędzeni ze swych zgromadzeń i by rozkazano im powrócić do własnych krajów, skąd pochodzą [...].

Sankcja karna została wyrażona przy użyciu czasownika *expello* oznaczającego wygnanie, wypędzenie²⁴⁹. Tym razem jako miejsce, do którego mieli być wypędzeni winni, ustawodawca wskazał regiony, z których pochodzili. Była to więc bardzo łagodna forma tej kary²⁵⁰.

Ustawą z roku 408 Teodozjusz II karał konfiskatą majątku i wygnaniem tych, którzy ośmieliliby się „coś rozstrząsać lub twierdzić przeciwko wierze katolickiej”.

C.Th. 16,5,45 (408) Idem aa. Theodoro praefecto praetorio II. Defensorum curialium omniumque officiorum specula custodiat, ne quis intra aliquam civitatem vel ulla territorii parte secreta, qui ab ecclesiae catholico sacerdote dissidet, illicitae coitionis habeat facultatem. Ipsa etiam loca iuri publico sociari seclusa omni excusatione censemus et proscriptos eos in exilium detrudi, qui audent disputare ea et adserere, quae institutio divina condemnat.

Ci sami Augustowie do Teodora, prefekta pretorium po raz drugi. Troska „obrońców”, kuriałów i wszystkich urzędników niech dotyczy tego, by nikt wewnątrz żadnego miasta albo w części ustronnej poza jego terytorium, kto nie zgadza się z katolickim kapłanem Kościoła, nie miał możliwości urządzania niedozwolonych zgromadzeń. Postanawiamy także same miejsca podporządkować prawu publicznemu, odebrawszy wszelką możliwość usprawiedliwienia, a tych, którzy wazą się dyskutować i twierdzić to, co potępia Boska nauka, proskrybowanych usunąć na wygnanie.

Wydana przez Teodozjusza ustawa nakładała na heretyków karę konfiskaty majątku (*proscriptio*) i karę wygnania (*exilium*). Ustawodawca nie precyzował formy tego wygnania. Tekst nie mówi, czy winni przestępstwa podlegają wygnaniu czasowemu czy dożywotniemu. Ustawa nadto nie wskazała miejsca banicji.

W przywołanym tekście kara wygnania została określona słowem *exilium*. Pierwotnie w prawie rzymskim *exilium* nie było karą w ścisłym znaczeniu tego słowa. W okresie republiki obywatel mógł się uchylić od wyroku w sprawach o przestępstwo prawa publicznego przez dobrowolne opuszczenie Rzymu (tzw.

²⁴⁹ H. Heumann, E. Seckel, op. cit., s. 194.

²⁵⁰ Obszernie na temat wygnania w okresie późnego antyku zob. J. Hillner, op. cit., s. 194-274.

exilium voluntarium)²⁵¹. Nakładano wtedy na niego karę *aquae et ignis interdictio*. Miejszem wygnania były miasta w Lacjum. Wybranie któregoś z nich było połączone z przyjęciem tamtejszego obywatelstwa. Udanie się na dobrowolne wygnanie mogło również pozostawać w związku korzystaniem z prawa azylu, więc w tych warunkach nie miało charakteru sankcji karnej *sensu stricto*. Formalne zniesienie prawa azylu przez Tyberiusza uczyniło z *exilium* karę²⁵².

Inną formą wygnania była rozpowszechniona od początków pryncypatu kara deportacji (*deportatio ad insulam*)²⁵³. Sankcja ta wykazywała pewne podobieństwa do kary banicji (*aquae et ignis interdictio*) oraz *relegatio*. Od poprzednich różniła się tym, że przy jej wykonaniu stosowano środki przymusu. Kara deportacji miała charakter kary głównej i była połączona z utratą praw obywatelskich. Początkowo stosowano ją za przestępstwa o charakterze politycznym, w tym za zbrodnie *crimen laesae maiestatis*. Była także aplikowana za popełnienie innych ciężkich przestępstw, jak np. morderstwo, podpalenie, trucicielstwo, przekupstwo wyborcze, zdrada małżeńska, uprawianie nierządu. Od IV wieku deportowano także za przestępstwo herezji.

W roku 413 cesarz Honoriusz nałożył deportację na grupę heretycką nowacjan.

C.Th. 16,6,6 (413): Imppp. Honorius et Theodosius aa. ad Anthemium praefectum praetorio.

[...] Sed si alio die novatiani, quam quo orthodoxorum antistites, praedicandum ac memorabilem saeculis diem paschae duxerint celebrandum, auctores illius conventionis deportatio pariter ac proscriptio subsequatur [...].

Imperatorzy Honoriusz i Teodozjusz, Augustowie, do Antemiusza, prefekta pretorium.

[...] Lecz jeśli nowacjanie uważaliby, że chwalebny i pamiętny przez wielu dzień Paschy należy obchodzić w innym dniu niż to robią zwierzchnicy pra-

²⁵¹ Na temat genezy *exilium* w republikańskim Rzymie zob. G.P. Kelly, *A History of Exile in the Roman Republic*, Cambridge 2006. O ograniczeniach w swobodnym opuszczaniu miasta oskarżonych o przestępstwa kryminalne: M. Jońca, *The Scope of 'exilium voluntarium' in the Roman Republic*, w: *La repressione criminale nella Roma repubblicana fra norme e persuasione*, red. B. Santalucia, Pavia 2009, s. 77-91.

²⁵² Por. J. Tureček, *Trestní právo římské*, w: tegoż, *Světové dějiny státu a práva ve starověku*, Praha 1963, s. 478-479; E.L. Grasmück, *Exilium. Untersuchungen zur Verbannung in der Antike*, München 1979, s. 64 i nn. wraz z podaną tam literaturą. Szerzej na temat kary wygnania *aquae et igni interdictio* zob. G. Crifo, *Exilica causa, quae adversus exulem agitur*, w: Châtiment, s. 453-497.

²⁵³ Obszernie na temat tej sankcji zob. F. Holtzendorff, *Die Deportationsstrafe im römischen Altertum, hinsichtlich ihrer Entstehung und rechtsgeschichtlichen Entwicklung dargestellt*, Leipzig 1859. Synteza: M. Jońca, *Przestępstwo znieważenia grobu...*, s. 314-321.

wowiernej wspólnoty, twórców tego zgromadzenia niech spotka deportacja oraz proskrypcja [...].

Tak jak w przypadku ustawy poprzedniej, ustawodawca nie sprecyzował potencjalnego okresu trwania ani też miejsca wygnania. Dodatkowo ustawa nałożyła karę konfiskaty majątku (*proscriptio*), co odzwierciedla coraz mocniejszego ducha rzymskiego fiskalizmu na polu ustawodawczym.

Podobną sankcję przewidziano za powtórne udzielenie chrztu.

C.Th. 16,5,58,6 (415): Idem AA. Aureliano praefecto praetorio.
[...] Illo incunctanter exsequendo, ut ubiubi repperti fuerint eunomianorum clerici, qui auctores iterati baptismatis exstiterunt, comprehensi in perpetuum sub poena deportationis ad exilium deducantur.

Ci sami Augustowie, do Aureliana, prefekta pretorium po raz drugi.
[...] Bez zwłoki ma być egzekwowane to, że gdzie tylko znaleźieni zostaliby duchowni eunomiańscy, którzy są sprawcami powtarzania chrztu, mają zostać aresztowani, skazani na deportację i zesłani na dożywotnie wygnanie.

Karze wygnania podlegali zatem duchowni eunomiańscy, którzy wbrew ustawie udzielali powtórnego chrztu. Ustawodawca po raz kolejny posłużył się w odniesieniu do nich terminem *deportatio*. W ich usunięciu ze społeczności prawowiernych chrześcijan miał więc zostać zaangażowany aparat przymusu.

Cesarz Honoriusz nałożył taką samą karę na montanistów. W tekście ustawy wyliczono szereg zakazanych działań, za które groziła zsyłka.

C.Th. 16,5,57 (415/5): Idem aa. Aureliano praefecto praetorio II.
Montanistae conveniendi vel celebrandi coetus ademptam sibi et creandi clericos omnem intellegant facultatem, ita ut, si conventus illicitos celebraverint, clerici eorum et episcopi sive presbyteri vel diaconi, qui nefaria conventicula ineunda temptaverint vel creare clericos ausi fuerint vel etiam creati adquireverint, stilum deportationis excipiant.

Ci sami Augustowie, do Aureliana, prefekta pretorium po raz drugi.
Montaniści niech wiedzą, że odebrana im została wszelka możliwość zbierania się i celebrowania spotkań oraz wybierania duchownych, tak że jeśli obchodziliby zabronione zebrania, ich duchowni i biskupi czy też prezbiterzy lub diakoni, którzy próbowaliby organizować bezbożne spotkania albo ośmieliliby się wybierać duchownych, albo nawet wyrazić zgodę na wybór, niech otrzymają wyrok deportacji.

Karze wygnania podlegali także ci, którzy sprzeciwiali się nauce i postanowieniom soboru chalcedońskiego. Ustawę zabezpieczającą wykonanie postanowień tego soboru ogłosił cesarz Marcjan w 455 roku, żądając, aby nikt nie ośmielił się sprzeciwiać jego uchwałom. Ustawa jednocześnie zakazywała nauczania, wydawania książek i „świętokradzkich” pism wymierzonych przeciwko doktrynie soborowej. Rozporządzenie zostało obwarowane sankcją wygnania.

C.J. 1,5,8,9; 10 (455) : C.J. 1,5,8,9: Imperatores Valentinianus, Marcianus.
Nulli etiam contra venerabilem Chalcedonensem synodum liceat aliquid vel dictare vel scribere vel edere atque emittere aut aliorum scripta super eadem re proferre.

Imperatorzy Walentynian i Marcjanus.

Nikomu nie wolno też głosić, pisać, publikować ani wydawać jakichkolwiek pism skierowanych przeciwko czcigodnemu synodowi chalcedońskiemu, ani rozprowadzać pism innych autorów na ten temat.

C.J.1.5.8.10: Imperatores Valentinianus, Marcianus

Nemo huiusmodi habere libros et sacrilega scriptorum audeat monumenta servare. Quod si qui in his criminibus fuerint deprehensi, perpetua deportatione damnentur.

Imperatorzy Walentynian i Marcjanus.

Nikomu nie wolno posiadać tego rodzaju książek, ani też niechaj nikt się nie wazy zachowywać świętokradzkiej dokumentacji ich autorów. Ci bowiem, których schwyta się na popełnianiu tych przestępstw, zostaną skazani na dożywotnie zesłanie.

Łagodniejszą formą wygnania było wypędzenie z określonego miasta. Heretycy szczególnie niemile widziani byli w stolicach imperium. Zachowane ustawy świadczą o tym, że najczęściej wyrzucano ich z Konstantynopola oraz z Rzymu. W roku 389 Teodozjusz nakazał usunąć ze stolicy wschodniej części imperium wszystkich duchownych głoszących heretyckie nauki.

C.Th. 16,5,19 (389): Idem aaa. Tatiano praefecto praetorio.

Ii, qui scaevi dogmatis retinent principatum, hoc est episcopi presbyteri diacones adque lectores et si qui clericatus velamine religioni maculam conantur infligere, sub cuiuslibet haeresis sive erroris nomine constituti ex funestis conciliabulis, seu intra urbem seu in suburbanis esse videantur, omni modo propellantur.

Ci sami trzej Augustowie, do Tacjana, prefekta pretorium.
Ci, którzy sprawują przywództwo przewrotnej doktryny, czyli biskupi, kapłani, diakoni i lektorzy, i każdy, kto pod przykrywką stanu duchownego usiłuje skalać religię, ustanowiony w jakiegokolwiek herezji lub błędzie, niech wszelkimi sposobami zostaną wypędzeni z miejsc [swoich] zgubnych zgromadzeń, [bez względu na to czy spotyka się ich wewnątrz miasta, czy na przedmieściach.

Zgodnie z tekstem ustawy biskupi, prezbiterzy, diakoni i lektorzy, zwolennicy jakiegokolwiek herezji, zostali wypędzeni z Konstantynopola i okręgu podmiejskiego (*suburbanus*). Ustawodawca, nakładając karę wypędzenia ze stolicy, posłużył się zwrotem *propello*²⁵⁴ oznaczającym przepędzenie, wypędzenie. Nie podał wszakże, dokąd ani na jak długo winni być wypędzani heretycy. Co ciekawe, w tekście wyraźnie zaznaczono, by cesarskie dyspozycje wykonać „wszelkimi możliwymi sposobami” (*omnimodo*), co również sugeruje zaangażowanie państwowego aparatu przymusu. Ustawodawca nie sprecyzował przy tym, o jaki rodzaj i nazwę herezji chodzi. Sankcję można więc było stosować wobec wszystkich uznanych za heretyków.

W roku 402 także cesarz Arkadiusz nakazał wyrzucić duchownych heretyckich ze stolicy wschodniej części imperium (C.Th. 16,5,30). Podobnie ustawodawstwo zabraniało heretykom pobytu w Rzymie. W roku 424 wiele kategorii osób zostało wypędzonych z tego miasta:

Sirmond. 6 (425): Impp. Theodosius A. et Valentinianus Caesar. Amatio v.i. praefecto praetorio Galliarum.

Sane quia religiosos populos nullis decet superstitionibus depravari, manichaeos omnesque haereticos vel schismaticos sive mathematicos omnemque sectam catholicis inimicam ab ipso aspectu urbium diversarum exterminari debere praecipimus [...].

Imperatorzy Teodozjusz, August, i Walentynian, Cezar, do Najwspanialszego Amacjusza, prefekta pretorium Galii.

Skoro słusznie nie przystoi pobożnej wspólnocie ulegać deprawacji jakimiś przesądami, rozkazujemy niniejszym, aby manichejczycy i wszyscy inni heretycy, czy to schizmatycy, czy astrolodzy, wraz z każdą inną sektą wrogo nastawioną wobec katolików, zostali wygnani daleko poza granice miast [...].

Ustawa nakazywała usunięcie z Rzymu manichejczyków, „wszystkich heretyków”, schizmatyków, astrologów i „wszystkich nieprzyjaciół” wiary ka-

²⁵⁴ H. Heumann, E. Seckel, op. cit., s. 470.

tolickiej. Sankcja wypędzenia ze stolicy została nałożona zwrotem *extermino*, który tu oznacza wygnanie, usunięcie, wypędzenie²⁵⁵.

Zdarzało się, że cesarze rzymscy nakładali karę wypędzenia ze wszystkich miast cesarstwa. W roku 372 taką właśnie sankcję zastosował wobec manichejczyków cesarz Walentynian I. Władca nakazał, aby zostali oni „oddzieleni od wspólnoty ludzi” („a coetu hominum segregatis”)²⁵⁶. Przepis ten nie precyzował, z jakiego miejsca i dokąd należało ich usunąć. Wydaje się jednak, że myślą ustawodawcy było właśnie wypędzenie z miast²⁵⁷. Podobną karę nałożono na nich w 381 roku²⁵⁸.

Kolejna ustawa z 389 roku przewidywała szczególnie surową formę wygnania manichejczyków. Napisano bowiem, że należy ich usuwać z całego obszaru ziemi i miasta Rzymu. Tekst zawiera wyrażenie *pellere*, oznaczające wygnanie, wypędzenie, oddalenie, usunięcie.

C.Th. 16,5,18 (589): Idem aaa. Albino praefecto Urbi.

Quicumque sub nomine manichaeorum mundum sollicitant, ex omni quidem orbe terrarum, sed quam maxime de hac urbe pellantur sub interminatione iudicii [...].

Ci sami trzej Augustowie do Albinusa, prefekta Miasta [Konstantynopola]. Wszyscy, którzy pod nazwą manichejczyków powodują niepokoje na świecie, niech zostaną wygnani z wszystkich zakątków ziemi, lecz przede wszystkim z tego miasta, pod groźbą sądu.

Karę usunięcia z miast zastosowano także wobec eunomian. Po raz pierwszy została ona ogłoszona w 396 roku.

C.Th. 16,5,31 (396): Idem aa. Caesario praefecto praetorio.

Auctores doctoresque eunomianorum facinoris investigati clericique maxime, quorum furor tantum suasit errorem, e civitatibus pellantur extorres.

Ci sami Augustowie do Cezariusza, prefekta pretorium.

Wytropieni twórcy i nauczyciele zbrodniczej sekty eunomian, a zwłaszcza duchowni, których szaleństwo spowodowało taki błąd, niech zostaną wypędzeni z miast i wygnani.

²⁵⁵ Tamże, s. 200. Zob. również: M. Jońca, *Prawo rzymskie. Marginalia*, Lublin 2015, s. 315.

²⁵⁶ C.Th. 16,5,3 (372).

²⁵⁷ Por. L. de Giovanni, op. cit., s. 93; F. Decret, op. cit., s. 212; K.L. Noethlichs, op. cit., s. 81.

²⁵⁸ C.Th. 16,5,7 (381).

Rozstrzygnięcie to zostało ponowione przez Arkadiusza wobec tej sekty w dwa lata później²⁵⁹. W roku 425 cesarz Teodozjusz II ogłosił zakaz pobytu w miastach wobec wszystkich grup heretyckich.

Wygnanie były zatem zazwyczaj zagrożone pewne zachowania i działania heretyków: organizowanie zgromadzeń, sprawowanie kultu, nauczanie błędnej wiary, organizowanie dysput, udzielanie powtórnego chrztu, świętowanie Wielkanocy w terminie innym niż to ustalił Kościół. Na oznaczenie sankcji prawodawca posługiwał się terminami: *deportatio*, *exilium*, a także czasownikiem *expellere*. Zachowane teksty ustaw zazwyczaj nie precyzują czasu i miejsca wygnania. Odrębną formą tej kary było usunięcie z miast, najczęściej stolicy wschodniej lub zachodniej części imperium. Nakładając taką karę, ustawodawca wyrażał ją zwrotami: *pellere*, *exterminare*, *propellere*.

2.6.5. Pozbawienie prawa sprawowania urzędów i wybranych profesji

Heretyków regularnie pozbawiano prawa sprawowania urzędów publicznych i wykonywania niektórych zawodów. Pierwsze dyspozycje w tym zakresie pochodzą z końca IV wieku. W roku 389 cesarz Arkadiusz wydał ustawę przeciwko eunomianom, w której – potwierdzając ustawodawstwo swojego ojca przeciwko tej grupie heretyckiej – pozbawił ich prawa sprawowania urzędów.

C.Th. 16,5,25 (395): Imppp. Arcadius et Honorius aa. Rufino praefecto praetorio. [...] ne quis memoratae sectae militandi [...] habeat facultatem.

Imperatorzy Arkadiusz i Honoriusz, Augustowie, do Rufina, prefekta praetorium.

[...] aby nikt ze wspomnianej sekty nie miał możliwości pełnienia służby publicznej [...].

Cesarz pozbawił eunomian *ius militandi*, czyli prawa sprawowania urzędów. Wolą ustawodawcy było pozbawienie ich urzędów tak w administracji, jak i w wojsku cesarskim²⁶⁰.

W kilka lat później cesarz Arkadiusz wydał kolejną ustawę dotyczącą omawianej kwestii.

²⁵⁹ C.Th. 16,5,34 (398).

²⁶⁰ K.L. Noethlichs, op. cit., s. 160-161.

C.Th. 16,5,29 (395): Idem aa. Marcello magistro officiorum. [...] praecipimus, an aliqui haeticorum vel in scriniis vel inter agentes in rebus vel inter palatinos cum legum nostrarum iniuria audeant militare, quibus exemplo divi patris nostri omnis et a nobis negata est militandi facultas.

Ci sami Imperatorzy, Augustowie, do Marcellusa, naczelnika biur cesarskich. [...] Nakazujemy, byś zbażał, czy jacyś heretycy nie ważą się, ze zniewagą dla naszych praw, pełnić służby w kancelariach albo wśród nadzorców administracji prowincjonalnej lub dostojników pałacu, którym za przykładem naszego boskiego ojca także przez nas została zabroniona możliwość służby.

Ustawa dotyczyła wszystkich heretyków. Zakazano im sprawowania funkcji w administracji cesarskiej. Tekst wymienia trzy jej sfery, w których pełnienie urzędów zostało zabronione. Niżej zakazano w niej wstępowania im do służby specjalnej zwanej *agentes in rebus*. W administracji cesarskiej epoki dominatu *agentes in rebus* była to formacja wyposażona w szerokie uprawnienia²⁶¹. Ich zadaniem było zapewnienie sprawnej komunikacji między dworem cesarskim i administracją na prowincji. Nadto wykonywali oni funkcje nadzorczo-policyjne: kontrolowali pracę urzędników państwowych tak w stolicy, jak i na prowincji, a także zbierali informacje dotyczące bezpieczeństwa państwa i cesarza²⁶². Dalej ustawa zakazała heretykom pełnienia służby *inter palatinos*, czyli zajmowania stanowisk na dworze cesarskim.

W kilka lat później zakaz został ponowiony.

C.Th. 16,5,42 (408): Impp. Honorius et Theodosius aa. Olympio magistro officiorum et Valenti comiti domesticorum. Eos, qui catholicae sectae sunt inimici, intra palatium militare prohibemus, ut nullus nobis sit aliqua ratione coniunctus, qui a nobis fide et religione discordat.

Imperatorzy Honoriusz i Teodozjusz, Augustowie, do Olimpiusza, naczelnika kancelarii Cesarskich, i Walensa, dowódcy załogi pałacowej. Zabramiamy, aby ci, którzy są nieprzyjaciółmi katolików, pełnili służbę pałacową, aby na żadnej zasadzie nie był z nami związany nikt, kto różni się od nas wiarą i religią.

²⁶¹ Zakres ich obowiązków oraz specyfikę służby szczegółowo omawiają: A. Pikulska-Robaszkiewicz, *Funkcjonariusze służb specjalnych w późnym Cesarstwie – agentes in rebus*, PK 37(1994), nr 3-4, s. 147-158; A. Świętoń, *Rola agentes in rebus w wykrywaniu i zwalczaniu spisków przeciwko władzy cesarskiej w okresie rządów Konstancjusza II (337-361 n.e.)*, w: *Ochrona bezpieczeństwa i porządku publicznego w prawie rzymskim*, red. K. Amielńczyk, A. Dębiński, D. Słapek, Lublin 2010, s. 263-273.

²⁶² Por. F. De Martino, *Storia della costituzione romana*, V, Napoli 1972, s. 250-251.

Pojawiający się w tekście zwrot *catholicae saectae inimici* można odnieść także do niechrześcijan. Opinię, że ustawa została wymierzona przeciwko heretykom, można jednak wywieść z faktu, że zamieszczono ją w tytule „De haereticis”. Zabraniała ona heretykom służby na dworze cesarskim. Zachowane fragmenty omawianych ustaw Arkadiusza z 395 roku i Honoriusza z 408 roku, nie zawierają żadnych sankcji karnych.

Zakaz służby w administracji państwowej został powtórzony w roku 410:

C.Th. 16,5,48 (410): Idem aa. Anthemio praefecto praetorio.
Montanistas et priscillianistas et alia huiuscemodi genera nefariae superstitionis per multiplicata scita divalia diversa ultionum supplicia contemnentes ad sacramenta quidem militiae, quae nostris obsecundat imperiis, nequaquam admitti censemus [...].

Ci sami Augustowie do Antemiusza, prefekta pretorium.
Uważamy, że montanistów i pryscylian, i innych tego rodzaju zwolenników zbrodniczego zabobonu, lekceważących różne kary pomsty ustanowione przez wielokrotne postanowienia cesarskie, absolutnie nie należy dopuszczać do obowiązków służby, która podlega naszym rozkazom [...].

Tym razem wymieniono z nazwy herezje, które w ocenie ustawodawcy mogły uchodzić za szczególnie niebezpieczne. Rozciągnął on wszakże skutki tej ustawy na wszystkich heretyków za pomocą zwrotu *et alia huiuscemodi genera nefariae superstitionis*. Ustawa, podobnie jak inne wydane wcześniej, nie zawierała sankcji karnych. Zakazywała jedynie heretykom pełnienia urzędów w przyszłości, nie wspominając nic o odwołaniu ich z dotychczas zajmowanych stanowisk.

Ten stan rzeczy uległ jednak zmianie w połowie V wieku. Ustawa Marcjana z 455 roku zawierała postanowienie co do heretyków, którzy w chwili ukazania się rozporządzenia piastowali jakieś urzędy państwowe.

C.J. 1,5,8,6 (445): Imperatores Valentinianus et Marcianus aa. Palladio pp.
Nullum praeterea Apollinaristam vel Eutylianistam ad aliquam iubemus adspirare militiam. Si qui vero in quacumque militia inventi fuerint militare, soluti cingulo honestorum hominum et palatii communione priverentur nec in aliqua nec in qua nati sunt civitate vel vico aut regione versentur.

Imperatorzy Walentynian i Marcjanus, Augustowie, do Palladiusza, prefekta pretorium.

Co więcej, żaden apolinarysta lub eutylianin nie będzie starać się o przyjęcie do służby cesarskiej. A jeśli zostaną nakryci na piastowaniu jakiegokolwiek stanowiska w ramach imperialnej służby, pozbawi się ich rangi oraz wydali ze

wspólnoty dostojników i dworzan. I nie będzie wolno im mieszkać w żadnym mieście, wsi czy krainie, nawet jeżeli się tam urodzili.

Apolinaryści i eutychanie nie mogli zatem pełnić funkcji na dworze ani w armii cesarskiej. Tych, którzy dotychczas piastowali jakieś urzędy, ustawa nakazywała pozbawić pasa (*cingulum* – w późnoantycznej administracji cesarskiej oznaka godności).

Cesarz Justynian, który zamieścił powyższą ustawę w swoim kodeksie, ogłosił także inne, zabraniające heretykom piastowania urzędów publicznych oraz wykonywania zawodów adwokata i nauczyciela.

C.J. 1,5,12,6; 7 (527): Impp. Iustinus et Iustinianus AA.

Supra dictorum igitur quemquam vel dignitatem adipisci vel cingulum aut civile aut militare nancisci vel ad ordinem quemcumque pertinere vetamus nisi cohortalium [...]. Ipsos autem haereticos neque defensoris neque patris civitatis munus suscipere permittimus [...].

Imperatorzy Justynus i Justynian, Augustowie.

Dlatego zabraniamy komukolwiek z wyżej wymienionych uzyskania jakiegokolwiek godności, zdobycia jakiegokolwiek urzędu, czy to cywilnego, czy też wojskowego, lub przynależności do jakiegokolwiek innej formacji z wyjątkiem tzw. rzeczników prowincjonalnych [...]. Nie zezwalamy heretykom na obejmowanie urzędu *defensor civitatis* oraz *pater civitatis* [...].

Justynian pozbawił wszystkich heretyków prawa sprawowania urzędów cywilnych i wojskowych. Dozwolił im jednak na pełnienie najniższego urzędu (*cohortalis*) związanego z ponoszeniem ciężarów na rzecz miasta. Uprawnieniu temu daleko jednak do przywileju²⁶³. Heretycy nie mogli też pełnić urzędu

²⁶³ Cesarze rzymscy, pozbawiając heretyków prawa piastowania urzędów publicznych, nakazywali im jednocześnie pełnienie funkcji dekurionów i innych urzędów municypalnych związanych z ponoszeniem ciężarów. Ustawa dotycząca tego zagadnienia została wydana w 438 roku przez Teodozjusza II; przejął ją do swego zbioru Justynian. Nov. Theod. 3,6 = C.J. 1,5,7 (438): „Curiales omnium civitatum, onerosis quin etiam militiae seu diversis officiis facultatum et personalium munerum obligatos suis ordinibus, cuiuscumque sectae sint, inhaerere censemus, ne videamur hominibus exsecrandis contumelioso ambitu immunitatis beneficium praestitisse, quos volumus huius constitutionis auctoritate damnari”. W cesarstwie rzymskim dekurioni byli odpowiedzialni za stan ekonomiczny municypiów. Ich świadczenia stanowiły znaczną część dochodów gmin miejskich. Pełnienie owych urzędów było nakazane przez władze państwowe. Z zaszczytnych stały się one w późnym cesarstwie uciążliwym obowiązkiem. „Curiales” zostali na stałe przywiązani do kurii. Urzędy dekurionów stały się dziedziczne. Za uchylenie się od powinności lub ucieczkę z kurii groziły surowe kary. Szerzej na ten temat zob. F. De Martino, op. cit., V, s. 460 i nn.; J. Gaudemet, *Constantin et les curies municipales*, Iura 2(1951), s. 44-75; W. Langhammer, *Die Rechtliche und Soziale Stellung der Magistratus*

zwanego *defensor civitatis*²⁶⁴ oraz *pater civitatis*²⁶⁵, co opatrzone sankcjami. Gdyby wbrew rozporządzeniu powołano na jakieś stanowisko osobę nieuprawnioną, akt ten był nieważny. Ustawa nie tylko nakazywała odwołać natychmiast taką decyzję, ale także nakładała karę grzywny trzydziestu funtów złota na tego, kto przekroczył ustawę²⁶⁶. Także nadanie tytułu (*inscribere*) heretykowi zostało zabronione pod sankcją grzywny w wysokości ośmiu funtów złota. Dalej ustawa stanowiła, że gdy wyższy urzędnik municypalny uzna heretyków za członków swojego personelu (*officium*), podlegał będzie wysokiej karze pięćdziesięciu funtów złota²⁶⁷.

Zakaz pełnienia urzędów i funkcji przez heretyków został potwierdzony w kolejnej ustawie Justyniana. Cesarz rozszerzył w niej zakres ograniczeń.

C.J. 1,5,18,10: Plane si eorum quis, qui a nobis prohibiti sunt, [...] militiam forte vel dignitatem vel advocationem vel quamvis curam publicam petat vel docere vel publicam annonam accipere vel denique prohibitorum quid facere conetur nec ab omni officio hic vel in provinciis tam militari quam civili [...].

Mówiąc wprost, jeśli ktokolwiek z osób objętych naszym zakazem [...] będzie przypadkiem starać się o stanowisko w służbie imperialnej lub o inną godność, czy o dopuszczenie do grona adwokatów lub jakkolwiek inny urząd publiczny, czy też o prawo do nauczania, czy o prawo do korzystania z pomocy

Municipales und der Decuriones in der Übergangsphase der Städte von sich Selbstverwaltenden Gemeinden zu Vollzugsorganen des Spätantiken Zwangsstaates (2–4 Jahrhundert der Römischen Kaiserzeit), Wiesbaden 1973, s. 148–157; Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, III, Leipzig 1894 (repr. Darmstadt 1963), s. 90 i nn.

²⁶⁴ *Defensor civitatis* był cesarskim urzędnikiem, od IV wieku powoływany do obrony ubogiej ludności miejskiej przed uciskiem ludzi bogatych. Początkowo na stanowisko mianował go prefekt pretorium, w późniejszym czasie desygnowany był przez dekurionów. *Defensor* wykonywał także sądownictwo mniejszej wagi. W VI wieku urząd stracił na znaczeniu. Por. *Defensor*, w: *Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike in fünf Bänden*, I, red. K. Ziegler, W. Sontheimer, München 1964, s. 1422–1423; A.H.M. Jones, *The Decline of the Ancient World*, London 1966, s. 241–242.

²⁶⁵ Cytowana ustawa cesarza Justyniana, prócz urzędu *defensor civitatis*, wymienia także *pater civitatis*. W prawie justyniańskim oba te urzędy municypalne były zakazane żydom, heretykom i poganom. Zdaniem niektórych autorów, obie nazwy oznaczały ten sam urząd. Por. J. Juster, op. cit., II, s. 262; Mommsen, Ges. Schr. VI, s. 434.

²⁶⁶ C.J. 1,5,13 (527): „Quod si quid contra statuta nostra committetur, eius qui prohibita nactus est non solum inutilem creationem ostendimus et recipi prorsus vetamus, sed etiam XXX auri librarum poena eum coercemus”.

²⁶⁷ C.J. 1,5,12,14–15 (527): „Quorum autem erit tales viros publico inscribere, iis, si certiores facti de perversa eius fide nihilo minus eum admiserint neque contradixerint neque eum reiecerint, VIII auri librarum multam imponimus. Sane ne magistratus quidem impunitos dimittimus, si, quos inter prohibitos a nobis esse cognoverint, eos officiis suis adnumerari sinant (excepta videlicet cohortalium militia), sed et ab iis poenam L auri librarum exigimus”.

publicznej lub wreszcie będzie próbował podejmować jakieś inne zabronione działania, i nie będzie mu wolno pełnić żadnych urzędów na prowincjach zarówno cywilnych, jak i wojskowych [...].

W tej ustawie zabroniono heretykom pełnienia jakichkolwiek urzędów w państwie rzymskim, cywilnych i wojskowych, tak na dworze cesarskim, jak i na prowincji. Nie mogli oni ubiegać się o urzędy honorowe, a także wykonywać zawodu adwokata i nauczyciela. Zostali również wykluczeni z listy uprawnionych do bezpłatnego otrzymywania żywności od państwa.

2.6.6. Konfiskata majątku

Konfiskata majątku najczęściej pojawia się obok zakazów organizowania zgromadzeń heretyckich (zob. podrozdział 2.5.1. niniejszej pracy). Przepadkowi podlegały kościoły i inne miejsca, które znajdowały się w posiadaniu heretyków (zob. podrozdział 2.5.2.). Ponadto karę tę nakładano odrębnymi przepisami wobec niektórych grup wyznawców religii nieprawowiernej.

W roku 407 cesarz Honoriusz objął tą karą majątek donatystów, manichejczyków, montanistów i pryscylianów. „My ich karzemy – mówiła ustawa – konfiskatą wszystkich dóbr” („Quos bonorum etiam publicatione persequimur [...]”)²⁶⁸. Przepis ten został następnie włączony do ustawodawstwa justyniańskiego²⁶⁹.

Konfiskatę majątku nakładano na heretyków także jako karę dodatkową. W 406 roku cesarz Honoriusz ogłosił przeciwko heretykom karę wygnania i konfiskaty majątku²⁷⁰. Teodozjusz II w 425 roku ukarał manichejczyków konfiskatą majątku i wygnaniem: „manichaeos illosque, quos Popyzitas vocant [...] eadem poena multamus, bonorum proscriptione atque exilio”²⁷¹.

Surową formę konfiskaty *post mortem* zastosował Justynian wobec manichejczyków. Majątek dziedziczony po nich na podstawie testamentu i legatu, zgodnie z wolą cesarza, miał zostać skonfiskowany na rzecz państwa. Przymu-

²⁶⁸ C.Th. 16,1,40 (407).

²⁶⁹ C.Th. 16,5,40 = C.J. 1,5,4 (407).

²⁷⁰ C.Th. 16,5,45 (408): „Ipsa etiam loca iuri publico sociari seclusa omni excusatione censemus et proscriptos eos in exilium detrudi, qui audent disputare ea et adserere, quae institutio divina condemnat”.

²⁷¹ C.Th. 16,10,24 (425).

sowemu zajęciu podlegał także majątek przekazywany przez manichejczyków na podstawie darowizny²⁷².

Sankcją konfiskaty majątku było zagrożone udzielanie powtórnego chrztu. Kara została nałożona na schizmatyków²⁷³, donatystów, montanistów²⁷⁴ i eunomian²⁷⁵, którzy wbrew ustawodawstwu cesarskiemu udzielali chrztu po raz drugi.

2.6.7. Pozbawienie zdolności sporządzania testamentu, dziedziczenia, dokonywania i przyjmowania darowizn

Heretycy doznawali licznych ograniczeń w zakresie prawa spadkowego. Najwcześniej wprowadzono je przeciwko manichejczykom.

C.Th. 16,5,7 (381): Idem aaa. Eutropio praefecto praetorio.

Si quis manichaeus manichaeave ex die latae dudum legis ac primitus a nostris parentibus in quamlibet personam condito testamento vel cuiuslibet titulo liberalitatis atque specie donationis transmisit proprias facultates, vel quisquam ex his aditae per quamlibet successionis formam collatione ditatus est, quoniam isdem sub perpetua inustae infamae nota testandi ac vivendi iure Romano omnem protinus eripimus facultatem neque eos aut relinquendae aut capiendae alicuius hereditatis habere sinimus potestatem, totum fisci nostri viribus imminentis indagatione societur. Sive id marito sive propinquo aut cuilibet bene merito sive etiam filiis, quos tamen vitae eiusdem et criminis facinora sociata coniungunt, sive etiam per interpositam quamlibet personam profuturum eidem, qui e tali hominum genere et grege reperitur, illicita liberalitate provenerit, caduci titulo vindicetur.

Ci sami trzej Augustowie do Eutropiusza, prefekta pretorium.

Jeśli jakiś wyznawca lub wyznawczyni manicheizmu, po ukazaniu się ustawy wydanej dawno i na początku przez naszych poprzedników, sporządziwszy testament na korzyść jakiejś osoby albo tytułem jakiegokolwiek szczodrości i w charakterze darowizny przeniósł (czy przeniosła) swoje zasoby, albo też jeśli ktoś z nich wzbogacił się przez jakąś formę dziedziczenia, ponieważ tym ludziom pod piętnem wieczystej utraty czci całkowicie odbieramy wszelką swobodę sporządzania testamentu i życia według prawa rzymskiego oraz nie pozwalamy, aby mieli władzę pozostawiania czy otrzymywania jakiegokolwiek spadku, wszystko po przeprowadzeniu dochodzenia niech zostanie włączone bezpośrednio do zasobów naszego Skarbu. Czy coś w wyniku tej niedozwo-

²⁷² C.J. 1,5,15; Kaden, Edikte, s. 64.

²⁷³ C.Th. 16,6,2 = C.J. 1,6,1 (377).

²⁷⁴ C.Th. 16,6,5 (405).

²⁷⁵ C.Th. 16,6,7 (413).

lonej hojności przypadłoby mężowi, czy krewnemu lub komukolwiek dobrze [wobec spadkodawcy] zasłużonemu, czy nawet dzieciom, których jednak łączy [z nim] wspólne występkę takiego życia i zbrodni, czy nawet za pośrednictwem podstawionej osoby posłużyło temu, który okazuje się pochodzić z ludzi takiego rodzaju i środowiska, niech zostanie zajęte tytułem kaduka.

Majątek przekazany komuś na podstawie testamentu, darowizny lub innego tytułu przechodził na rzecz skarbu państwa (fiskusa). To samo dotyczyło dóbr nabytych przez manichejczyków drogą sukcesji lub jako darowizna. Ta sama ustawa pozbawiła ich prawa przekazywania majątku na rzecz współmałżonka, krewnych, osób, które jakoś przysłużyły się zmarłemu i dzieci. Gdy te osoby należały do wspólnoty heretyckiej, majątek im przekazany przechodził na rzecz państwa „prawem kaduka”²⁷⁶. Państwo przejmowało go nawet w przypadku, gdy dostawał się w ręce heretyków za pośrednictwem osób trzecich.

Oddzielnym przepisem pozbawiono zdolności sporządzania testamentów mnichów manichejskich²⁷⁷.

W roku 389 Teodozjusz I pozbawił eunomian prawa sporządzenia testamentu i dziedziczenia.

C.Th. 16,5,17 (389)²⁷⁸: Imppp. Valentinianus, Theodosius et Arcadius aaa. Tatiano praefecto praetorio.

Eunomiani spadones nec faciendi nec adipiscendi habeant licentiam testamenti. Quod circa omnes, quos vivos lex invenerit, volumus custodiri nec quemquam praeteritae cuiuspiam voluntatis privilegio defensari, cum, seu facta prius testamenta seu infecta doceantur, post hanc nostri oraculi sanctionem non habeant possidendi licentiam, non petendi, non etiam relinquendi heredem nomine principali, non fideicommissario, non legatario, non tacito fideicommisso vel quancumque in huiusmodi negotiis nuncupationem iuris ordo constituit: sed omnia, quae talium esse vel futura esse constiterit, ut caduca fisci nostri viribus vindicentur [...].

²⁷⁶ Terminem *caducum* oznaczano w prawie rzymskim spadek lub część majątku spadkowego przypadającego, w wyniku niemożliwości dziedziczenia, skarbowi państwa. Szerzej na ten temat por. B. Biondi, *Istituti fondamentali di diritto ereditario romano*, Milano 1948, s. 223; tenże, *Successione testamentaria e donazioni*, Milano 1955, s. 142-147; P. Voci, *Diritto ereditario romano*, I, Milano 1963, s. 462-465. Literaturę przedmiotu podaje Kaser, RPR II, s. 446, 467.

²⁷⁷ C.Th. 16,5,9.

²⁷⁸ Inskrypcja ustawy jako jej autorów wymienia trzech współwładców cesarstwa: Walentyniana, Teodozjusza i Arkadiusza. Przyjmuje się jednak, że jej autorem był Teodozjusz I, który przebywając w zachodniej części cesarstwa, promulgował ją w Mediolanie, co wskazuje inskrypcja ustawy. Teodozjusz wydał ją prawdopodobnie pod wpływem Ambrożego. Por. Biondi, DRC I, s. 323; K.L. Noethlichs, op. cit., s. 150.

Imperatorzy Walentynian, Teodozjusz i Arkadiusz, Augustowie, do Tacjana, prefekta pretorium.

Eunomianie, kastraci, niech nie mają możności sporządzania testamentu ani bycia jego beneficjentami, ponieważ chcemy, aby w stosunku do wszystkich, których to prawo zostanie przy życiu, było ono przestrzegane, i by nikt nie bronił się przywilejem jakiejś dawno wyrażonej woli, ponieważ czy by się powoływał na sporządzone wcześniej testamenty, czy nie, po tej sankcji naszego orzeczenia niech nie ma możności posiadania, dochodzenia, a także pozostawiania dziedzica we właściwym znaczeniu, ani jako fideikomisarjusza, ani jako zapisobiorcy, ani w drodze cichego fideikomisu czy jakie tylko oświadczenia woli porządek prawny przyjmuje w tego typu sprawach; lecz wszystko, o czym wiadomo by było, że należy do tych ludzi lub będzie do nich należeć, niech zostanie włączone do zasobów naszego Skarbu jako dobra niepodlegające dziedziczeniu [...].

Eunomianie nie mogli sporządzać testamentu ani dziedziczyć. Ustawa zaznaczała, że nie mogli oni przyjmować fideikomisów, legatów ani powiększać swego majątku w oparciu o jakieś ustne oświadczenia. Dobra już w ten sposób nabyte przez heretyków lub dla nich przeznaczone, miały przejść na rzecz skarbu państwa.

Przepisy regulujące zdolność eunomian do sporządzania testamentu i dziedziczenia uległy wkrótce zmianom. 23 czerwca 394 roku Teodozjusz I zniósł ustawę z 389 roku, a eunomianie odzyskali prawo testowania i dziedziczenia testamentowego²⁷⁹. W roku 399 cesarz Arkadiusz, potwierdzając decyzję ojca, ogłosił przepis stanowiący, że eunomianie mają zdolność sporządzania testamentu²⁸⁰.

Jedenaście lat później, w roku 410, cesarz Teodozjusz II ponownie jednak zmienił prawo²⁸¹.

C.Th. 16,5,49 (410): *Idem aa. Anthemio praefecto praetorio.*

Manentibus his, quae in eunomianos lex divi patris clementiae nostrae iam dudum constituit, nihil deinceps invicem sibi vel donare vel ipsos donatione consequi, nihil item relinquere nec capere testamento decernimus.

Ci sami Augustowie do Antemiusza, prefekta pretorium.

Pozostawiając to, co przeciwko eunomianom już dawno ustanowiło prawo naszego boskiego ojca, postanawiamy, żeby w przyszłości niczego wzajemnie

²⁷⁹ C.Th. 16,5,23 (389): „Eunomianis, ne caperent aliquid vel relinquerent testamento, legem dudum credidimus promulgandam, quam quidem nunc consilio pleniore revocamus [...]”.

²⁸⁰ C.Th. 16,5,36 (389): „Eunomianis poenam adimendae testamenti factionis peregrinorumque mutandae condicionis remittimus. Patimur eos et donandi e suis facultatibus, ut velint, et dono rursus ab aliis accipiendi habere liberam potestatem [...]”.

²⁸¹ A.H.J. Greenidge, op. cit., s. 152.

sobie nie przekazywali ani sami nie otrzymywali jako darowizny, i tak samo nic nie zostawiali ani nie otrzymywali drogą testamentu.

Nowa regulacja przywróciła stan prawny z roku 389. Dalsza część omawianej ustawy zawierała przepisy dziedziczenia *ab intestato* po eunomianach. Ich majątek mogli dziedziczyć spadkobiercy naturalni, a w razie ich braku spadek przechodził na rzecz fiskusa.

W roku 405 do kategorii osób, których pozbawiono zdolności sporządzania testamentu i przyjmowania darowizn, zostali zaliczeni donatyści²⁸². W roku 407 to samo powtórzono odnośnie do manichejczyków, montanistów i pryscylianów. Ustawodawca powtórzył, że spisany akt ich ostatniej woli (*suprema scriptura*) jest nieważny, bez względu na sposób, w jakim został wyrażony: „sive codicillo sive epistula sive quolibet genere”²⁸³. Ustawodawca pozbawił ich także zdolności zawierania kontraktów o charakterze alienacyjnym. Tekst ustawy zawierał przepis: „Praeterea non donandi, non emendi, non vendendi, non postremo contrahendi cuique convicto relinquimus facultatem”²⁸⁴.

W roku 428 Teodozjusz II postanowił, że każdy heretyk, niezależnie od rodzaju wyznawanej herezji, nie ma prawa sporządzania testamentu i dziedziczenia, a także jest pozbawiony zdolności przyjmowania i dokonywania darowizn („testamenti et donationis faciendae utrique deneganda licentia”)²⁸⁵.

Ostateczne ograniczenia wobec heretyków w zakresie prawa spadkowego wprowadził Justynian.

C.J. 1,5,18,3: Idem A.

[...] sancimus [...] neque facultates suas in quemquam vel hereditatis vel fideicommissi iure in testamentis vel ab intestato transmittere possint, sive cognatus sive extraneus ille sit nisi forte orthodoxum fidem amplectatur qui ad eorum successionem vocatur vel ab iis heres scriptus vel aliquo fideicommisso honoratus est.

Ten sam Imperator, August.

[...] niniejszym rozporządzamy, że [...] nie mogą też posiadać zdolności do przekazywania dóbr w formie spadku lub fideikomisu testamentowego lub w drodze dziedziczenia ustawowego, bez względu na to, czy spadkobierca będzie ich krewnym czy obcym, chyba że osoba powołana do spadku przez

²⁸² Po raz pierwszy donatyści zostali pozbawieni prawa dziedziczenia i sporządzania testamentu w roku 405 ustawą C.Th. 15,6,4. Kara ta jednak została nałożona za udzielanie powtórnego chrztu. Sankcja ta została na nich nałożona ponownie mocą ustawy C.Th. 16,5,40 (407).

²⁸³ C.Th. 16,5,40 (407).

²⁸⁴ Tamże.

²⁸⁵ C.Th. 16,5,65,4 (428).

ustawę lub wskazana przez nich jako spadkobierca lub zaszczycona fideikomisem przyjmie wiarę ortodoksyjną.

Heretycy nie mogli zatem przekazać majątku na rzecz swoich kognatów lub obcych na podstawie testamentu lub fideikomisu. Cesarz zabronił także dziedziczenia po nich *ab intestato*. Ustawa dopuściła jednak ciekawy wyjątek. Powołanie do dziedziczenia na podstawie testamentu lub fideikomisu było ważne, jeżeli kognaci lub obcy byli wyznawcami prawowiernej wiary lub zdecydowali się ją przyjąć. Przepis tego rodzaju miał więc w zamierzeniu ustawodawcy pełnić funkcję wychowawczą i dyscyplinującą zarazem.

W roku 529 Justynian wydał ustawę, w której uregulował zasady dziedziczenia w rodzinie różnorodnej religijnie.

C.J. 1,5,19 (529): A. Domestheni pp.

Cognovimus multos esse orthodoxos liberos, quibus nec pater nec mater orthodoxae sunt religionis. Et ideo sancimus, non tantum in casu, ubi alter orthodoxae religionis est, sed etiam in his casibus, in quibus uterque parens alienae sectae sit, id est pater et mater, ii tantummodo liberi ad eorum successionem sive ex testamento sive ab intestato vocentur et donationes seu alias liberalitates ab his accipere possint, qui orthodoxorum venerabili nomine sunt decorati: ceteris liberis eorum, qui non Dei omnipotentis amorem, sed paternam vel maternam impiam adfectionem secuti sunt, ab omni beneficio repellendis. Liberis autem orthodoxis non existentibus ad agnationem vel cognationem eorum, orthodoxas tamen, easdem res vel successiones pervenire. Quod si nec agnatio nec cognatio recta inveniatur, tunc easdem res fisci nostri viribus vindicari.

Ten sam Imperator, August, do Demostena, prefekta pretorium.

Wiemy, że liczna jest grupa nieletnich prawowiernych, u których żaden z rodziców nie wyznaje wiary ortodoksyjnej, dlatego też niniejszym zarządzamy, że nie tylko w przypadku, gdy jedno z rodziców jest wyznania prawowiernego, ale także w przypadkach, w których oboje rodzice, to znaczy i ojciec, i matka, należą do sekty heretyckiej, wówczas tylko dzieci wyznania prawowiernego zostaną powołane do dziedziczenia po swoich rodzicach, albo na podstawie testamentu, albo z ustawy, i będą mogli od nich otrzymać darowizny lub inne przysporzenia. Pozostałemu natomiast potomstwu, które zamiast przyjąć miłość wszechmogącego Boga, zostało opętane bezbożnym obłudem swojego ojca czy matki, zostaną odmówione wszelkie korzyści majątkowe. Jeśli nie ma dzieci wyznania prawowiernego, wówczas spadek zostanie scedowany na agnatów lub kognatów, pod warunkiem, że będą ortodoksami. Jeżeli nie uda się znaleźć ani agnatów, ani kognatów, wówczas majątek zasili zasoby naszego skarbu.

Rostrzygnięcie cesarskie cechuje się sporym radykalizmem, przy czym widać w nim tę samą chęć kształtowania postaw poprzez ingerencje w wewnętrzne majątkowe sprawy rodziny. Gdy oboje rodzice lub jedno z nich byli wyznawcami religii heretyckiej, dziedziczyć po nich mogły tylko dzieci wyznające religię prawowierną. Tylko one mogły również otrzymywać od rodziców darowizny i inne przysporzenia majątkowe. Pozostałe, które podzielały heretycką religię swoich rodziców, zostały tego całkowicie pozbawione. Spadkobierców wyznających prawowierną religię władca nakazał poszukiwać wśród dalszych krewnych również wówczas, kiedy nie było bezpośrednich zstępnych. Gdy i takich nie było, majątek przejmował fiskus.

Dalsza część ustawy zawierała przepisy dotyczące rozporządzeń majątkowych tych wyznawców religii nieprawowiernej, którzy byli rodzicami dzieci wyznających wiarę ortodoksyjną²⁸⁶. Otóż ustawodawca zobowiązał ich, aby jeszcze za swego życia zapewnili potomstwu godziwy byt, to znaczy ustanowili posag dla córki lub wnuczki oraz darowiznę *ante nuptias* dla synów lub wnuków. Przysporzenie to winno zostać oszacowane według miary zamożności rodziców. Ustawodawca wyjaśnił, że jest jego intencją, aby dzieci nie zostały pozbawione dóbr ojcowskich lub matki tylko dlatego, że umiłowały religię chrześcijańską („ne propter divini amoris electionem paterna vel materna fuerint liberi provisione defraudati”)²⁸⁷.

W roku 531 cesarz Justynian wprowadził dalsze obostrzenia.

C.J. 1,5,22 (531): *Divinam nostram sanctionem, per quam iussimus neminem errore constrictum haereticorum hereditatem vel legatum sive fideicommissum accipere, etiam in ultimis militum voluntatibus locum habere praecipimus, sive communi iure sive militari testentur.*

Nakazujemy, aby nasza boska sankcja – na mocy której nakazaliśmy, aby nikt, kto dał się obezwładnić obłądowi herezji, nie otrzymał żadnego spadku, legatu bądź fideikomisu – odnosiła się również do aktów ostatniej woli żołnierzy czy to sporządzonych na zasadach ogólnych, czy w formie testamentów wojskowych.

²⁸⁶ 1 C.J. 1,5,19,3 (529): „Sed ne videamur morientibus quidem genitoribus liberis providere, viventibus autem nullam inferre providentiam, quod etiam ex facto nobis cognitum est, necessitatem imponimus talibus genitoribus orthodoxos liberos secundum sui patrimonii quantitatem alere et omnia eis praestare, quae ad quotidianam vitae conversationem sufficient: sed et dotes pro filiabus vel neptibus dare et ante nuptias donationes pro filiis vel nepotibus perscribere, in omni casu secundum vires patrimonii huiusmodi liberalitatibus aestimandis, ne propter divini amoris electionem paterna vel materna fuerint liberi provisione defraudati”.

²⁸⁷ Tamże.

Ustawodawca postanowił, że zakaz nabywania spadku przez heretyków na podstawie legatu lub fideikomisu zostaje rozciągnięty także na testament wojskowy, sporządzony według prawa powszechnego lub jako testament żołnierski. To kolejne zaskakujące rozstrzygnięcie. Członkowie sił zbrojnych cieszyli się szczególnymi przywilejami. Ich akty ostniej woli (*testamenta militium*) były zwolnione z wielu uciążliwych formalności, których musieli przestrzegać cywile. Warto wszakże przypomnieć o konsekwencji Justyniana w rugowaniu heretyków z armii oraz urzędów publicznych. Zaproponowane rozwiązanie dobrze koresponduje z poprzednimi. Skoro heretycy nie mogli pełnić służby wojskowej lub podejmowali się jej nielegalnie, ich testamenty nie mogły być ważne. Odnośnie do aktów ostatniej woli sporządzonej według prawa powszechnego, cesarz zarządził jak wyżej i koło się zamknęło.

Cesarz Justynian zniósł dotychczasowe ustawy dotyczące prawa spadkowego i zreformował ten dział prawa mocą swoich rewolucyjnych nowel: Nov. 118 z 545 roku i Nov. 127 z 548 roku. Obie dotyczyły dziedziczenia beztestamentowego. Obecnie rzadko zwykło się pamiętać, że na ich mocy prawo testowania i dziedziczenia otrzymali jedynie wyznawcy religii prawowiernej.

Nov. 118,6 (543): Idem Augustus Petro glorissimo praefecto sacro per Orientem praetorio.

Haec autem omnia quaecumque de successibus generis sanximus, de illis valere volumus, quicumque catholice sunt fidei. De haereticis enim leges iam a nobis latas firmas esse iubemus nullam innovationem vel deminutionem ex praesenti lege subituras [...].

Ten sam Imperator, August, do Najwspanialszego Piotra, prefekta pretorium Wschodniej Części Świętego Imperium.

Jednakże wszystkie te postanowienia, które wprowadziliśmy w odniesieniu do klas dziedziców, niechaj mają zastosowanie wyłącznie wobec wyznawców wiary katolickiej. W odniesieniu do heretyków rozporządzamy, aby prawo wcześniej już przez nas uchwalone utrzymało swoją ważność i nie uległo żadnym modyfikacjom ani zawężeniom z tytułu wprowadzenia w życie niniejszej ustawy [...].

2.7. CHARAKTERYSTYKA USTAWOWYCH SANKCJI I OGRANICZEŃ WOBEC HERETYKÓW

Ustawy karne dotyczące heretyków zawierają niewiele przepisów odnoszących się do procedury karnej. Herezja jako błędna nauka była karana przez sądownictwo kościelne, a jako *crimen publicum* była zwalczana przez państwo. W przeciwieństwie do czasów średniowiecznych sądownictwo, zarówno państwowe, jak i kościelne, nie wypracowało odrębnej procedury co do jej ścigania²⁸⁸. Cesarze w swoich ustawach karnych niekiedy zobowiązywali jednak urzędników w administracji państwowej do wykonywania ich postanowień pod groźbą sankcji karnych. Zazwyczaj była to kara grzywny.

Ustawa C.Th. 16,5,40 stanowiła, że namiestnik prowincji zaniedbujący wykonanie przepisów karnych przeciwko heretykom winien być ukarany grzywną w wysokości dwudziestu funtów złota. Podlegli mu urzędnicy mieli zapłacić karę dziesięciu funtów. W Sirmond. 12 za tego rodzaju przewinienie mowa jest o dwudziestu funtach, natomiast w C.Th. 16,5,54 o trzydziestu.

Zagrożenie karą grzywny okazało się niewystarczające, gdyż w C.Th. 16,6,5 postanowiono, że urzędnicy zaniedbujący wykonanie ustaw przeciwko herezji narażają się na taką samą karę, jak za popełnienie tego przestępstwa. Zgodnie z ustawą C.Th. 16,5,46 oraz Sirmond. 14. sędzia, który zaniedbałby jej wykonanie, tracił urząd.

Do nadzorowania aplikacji przepisów zostali zobowiązani biskupi. Możliwość wniesienia oskarżenia o herezję zakreślono szeroko. Przepisy dopuszczały oskarżenie publiczne (*accusatio*), ale ustawy zalecały wręcz denuncjację. Środek ten, wyłączający sprawy związane ze zdradą stanu, w innych okolicznościach bywał surowo karany przez prawo²⁸⁹.

Sędziowie nie mogli czekać pasywnie na wniesienie oskarżenia. Niektóre ustawy przynaglały ich do szukania podejrzanych. Teksty ustaw dotyczące poszczególnych grup heretyckich zawierały terminy wyrażające czynności szukania, odkrywania, śledzenia heretyków: *investigo* (C.Th. 16,5,51 i 32), *quaestio* (C.Th. 16,5,25), *reperio* (C.Th. 16,5,7), *detego* (C.Th. 16,5,28).

Ustawodawstwo cesarskie, inspirowane doktryną kanoniczną, wykorzystywało karę nie tylko jako środek represji, ale także jako instrument mający

²⁸⁸ Por. Gaudemet, L'Eglise, s. 613.

²⁸⁹ Ustawy cesarzy chrześcijańskich zebrane w tytule C.Th. 10,10 „De petitionibus et ultro datis et delatoribus” przewidywały surowe sankcje, w tym karę śmierci, za składanie donosów.

doprowadzić do wyrzeczenia się błędnej doktryny. Surowe sankcje miały – w zamysle ustawodawcy, który zresztą tego nie ukrywał – pełnić również funkcje prewencyjne. W niektórych przypadkach bowiem przepisy nie przewidywały natychmiastowej aplikacji kary. Zwłoka miała umożliwić konwersję, a skrucha zyskanie przebaczenia. Ustawa C.Th. 16,5,7, odejmując manichejczykom zdolność dziedziczenia i sporządzania testamentu, stanowiła, że ich majątek przejdzie na te dzieci, które powrócą do wiary chrześcijańskiej. Podobnie C.Th. 16,6,4 gwarantowała przebaczenie i odpuszczenie wszelkich kar wobec tych, którzy poprzez wyznanie wiary powrócą do Kościoła. Ustawa C.Th. 16,5,52 nakładała karę grzywny na donatystów w wysokości od pięciu do pięćdziesięciu funtów. Nie zapomniano wszakże zaznaczyć, że sumy te nie będą egzekwowane, jeżeli oskarżeni powrócą do Kościoła.

Sankcje karne przeciwko heretykom nie zostały ściśle uporządkowane przez ustawodawcę. Umieszczano je bez większego porządku w poszczególnych ustawach. Nie można również powiedzieć, by tworzyły jakiś zamknięty system z wyraźną ich gradacją lub przyporządkowaniem poszczególnym herezjom. Kompilatorzy teodozjańscy oraz justyniańscy również takiego systemu nie utworzyli, bowiem podczas porządkowania materiału ustawodawczego przyjęli kryterium chronologiczne.

Celem nakładanych kar było przede wszystkim uniemożliwienie propagowania błędnych doktryn, a następnie poddanie represjom winnych. Pierwsze założenie ustawodawca realizował przez szereg ograniczeń wobec grup hereetyckich. Zostały one pozbawione prawa organizowania zgromadzeń i sprawowania kultu. Nie wolno im było również dyskutować o sprawach religijnych, a także rozpowszechniać pism i książek. Cesarze konfiskowali ich świątynie na rzecz skarbu państwa bądź Kościoła, a przy okazji zakazywali budowy nowych. Wykorzystywanie budynków prywatnych dla zgromadzeń religijnych zostało zabronione. Niezależnie ostrze ustaw zwróciło się przeciw duchownym i hierarchom hereetyckim.

Ustawodawstwo cesarskie przewidywało karę główną wobec heretyków; była ona jednak ogłoszona tylko wobec manichejczyków, grupy religijnej surowo prześladowanej, nie tylko z racji religijnych, od momentu pojawienia się jej w cesarstwie rzymskim.

Heretycy zostali zaliczeni do grupy *infames* i jako tacy nie mogli być świadkami w sądzie ani dokonywać czynności prawnych. Nadto karami ogłaszanymi wobec nich była konfiskata majątku i wypędzenie. Kara wygnania miała różnorodną formę, najczęściej polegała na wyrzuceniu z Rzymu lub Konstantynopola, czasami ze wszystkich miast cesarstwa rzymskiego.

Heretycy zostali pozbawieni zdolności sporządzania testamentu i dziedziczenia, tak na podstawie testamentu, jak i *ab intestato*. Nie mogli zawierać kontraktów kupna-sprzedaży ani dokonywać lub przyjmować darowizn. Zakazano im pełnienia urzędów i funkcji publicznych. Zostali kolejno pozbawieni prawa służby na dworze cesarskim, robienia kariery w wojsku, pracy w służbach specjalnych i administracji państwowej.

Ustawy ogłoszone przeciwko heretykom były nader liczne. Tytuł C.Th. 16,5 stanowi największy ilościowo tytuł księgi szesnastej Kodeksu Teodozjańskiego. C.J. 1,5 obejmuje także dużą liczbę praw. Zważywszy, iż niektóre ustawy znalazły swoje miejsce również w innych zbiorach, można przyjąć, że zagadnienie herezji w ustawodawstwie cesarzy rzymskich zajmowało miejsce szczególne. Jednak mnogość praw, surowość nakładanych kar, częste powtarzanie tych samych przepisów, brak regulacji proceduralnych wzbudzają wątpliwość co do skuteczności tych budzących groźbę regulacji.

Gigantyczna głowa cesarza Augusta. Rzym. Muzea Watykańskie (fot. M. Jońca)

APOSTAZJA JAKO PRZESTĘPSTWO PRAWA RZYMSKIEGO

3.1. ZNACZENIE SŁOWA „APOSTAZJA”

Wyrażenie „apostazja”²⁹⁰ najczęściej używane było w dwu zasadniczych znaczeniach: politycznym i religijnym. W sensie politycznym oznaczało bunt, rewoltę, powstanie, rebelię przeciwko przyjętemu porządkowi społeczno-politycznemu. W znaczeniu religijnym oznaczało odejście, odstąpienie od Boga²⁹¹. Od początku chrześcijaństwa określeniem „apostazja” posługiwano się na oznaczenie zjawiska zewnętrznego oraz całkowitego porzucenia wiary chrześcijańskiej przez ochrzczonych²⁹². Czyn ten traktowany był jako jedno z najcięższych przestępstw kościelnych wymierzonych przeciw wierze i jedności

²⁹⁰ Słowo „apostazja” pochodzi od greckiego *apostasia*, które oznacza jakieś porzucenie, niezgodę, skłócenie, odrzucenie własnego stanu. Termin *apostates* oznacza zaś odstępcę, zbiega, buntownika, odszczepieńca, czyli tego, który dokonuje tego odejścia, skłócenia. Od greckiego *apostasis* pochodzi termin łaciński *apostasia*. W języku łacińskim wyrazami bliskoznacznymi do terminu *apostasia* są wyrażenia *defectio* i *desertio*. *Defectio* oznacza odpadnięcie, oderwanie się, bunt, zerwanie, przejście na czyjąś stronę; *desertio* – porzucenie, odstąpienie, opuszczenie. Por. M.P. Baccari, op. cit., s. 538; Berger, Dictionary, s. 364; F. Viguroux, *Apostasie, apostat*, w: *Dictionnaire de la Bible*, I, Paris 1895, s. 761; *Słownik grecko-polski*, red. Z. Abramowiczówna, Warszawa 1958, s. 296; M. Pastuszko, *De apostasia a statu clericali*, Roma 1960, s. 2; E.M. Sguerzo, op. cit., s. 19-22.

²⁹¹ M.P. Baccari, op. cit., s. 536.

²⁹² Dla Kościoła pierwszych wieków termin ten nie miał charakteru prawno-technicznego. Zob. T. Dekert, *Apostazja w „Adversus haereses” Ireneusza z Lyonu*, Kraków 2016, s. 9-10.

wspólnoty chrześcijańskiej²⁹³. Pismo Święte²⁹⁴, a także nauczanie apologetów i Ojców Kościoła bardzo surowo oceniały porzucenie wiary²⁹⁵. Kwestia ta była

²⁹³ W refleksji teologicznej, opartej na Biblii i myśli patrystycznej, apostazja w relacji do Boga traktowana była jako grzech ciężki. Por. A. Borrás, op. cit., s. 36; A. Günthör, *Chiamata e risposta. Una nuova teologia morale*, II, Roma 1981, s. 147-148; D. Tettamanzi, *Fede*, w: *Dizionario enciclopedico di teologia morale*, Roma 1976, s. 432; A. Beugnet, *Apostasie*, w: DTC I, 2, 1604.

²⁹⁴ W Starym Testamencie wyrażeniem „apostazja” określano zjawisko odejścia Izraelitów od Jahwe, porzucenie Przymierza zawartego z Narodem Wybranym, czyli odrzucenie religii judaistycznej. Porzucenie wiary chrześcijańskiej było zjawiskiem, które towarzyszyło Kościołowi od chwili jego założenia. Teksty Nowego Testamentu istoty tego zła upatrywały przede wszystkim w odejściu od Chrystusa i wspólnoty chrześcijan. Św. Jan Apostoł wyraził to słowami: „Wyszli oni z nas, lecz nie byli z nas, bo gdyby byli naszego ducha, pozostaliby z nami” (1 J 2,19). Św. Paweł w swoich listach uprzedzał adresatów, że czasy powtórnego przyjścia Zbawiciela (paruzji) będą się charakteryzowały odstępstwem od Chrystusa. Apostoł przestrzegał, iż niektórzy z wiernych odpadną od prawdziwej wiary pod wpływem fałszywych proroków i nauczycieli i przyłączą się do Antychrysta. Antychryst, w nauce św. Pawła, jak również Jana Ewangelisty, oznacza buntownika, odstępcę (1 Tm 4,1). Por. E.M. Sguerzo, op. cit., s. 20-22; Syryjczyk, *Apostazja*, s. 814; F. Vigouroux, op. cit., s. 781.

²⁹⁵ Problematyka związana z odejściem od wiary chrześcijańskiej była szeroko omawiana w pismach apologetów i Ojców Kościoła. Podejmowali oni te kwestie wobec licznych odstępstw od wspólnoty chrześcijańskiej na skutek prześladowań i w kontekście sporów doktrynalno-dyscyplinarnych. Istotnym zagadnieniem tych sporów była możliwość powtórnego przyjęcia odstępców do wspólnoty z Kościołem. W Kościele pierwszych wieków ukształtowały się dwie tendencje: rygorystyczna i umiarkowana. Zwolennicy pierwszej odmawiali odstępcom możliwości pojednania się z Kościołem. Wyznawcy doktryny umiarkowanej widzieli możliwość powrotu do Kościoła po odbytej pokucie. Przedstawicielem skrajnie rygorystycznego kierunku był Tertulian. Męczeństwo za wiarę było według niego wielką wartością, której należało szukać, a nigdy unikać. W dziele „O ucieczce przed prześladowaniem” (*De fuga in persecutione*) wystąpił przeciwko stanowisku tych chrześcijan, którzy starali się nie narażać na męczeństwo. Wysławiając ideał poświęcenia życia w obronie wiary, ostro potępił tych, którzy ją porzucili. Tertulian uważał, że Kościół nie ma prawa ani mocy odpuszczania niektórych grzechów. W dziele „O wstydlivosti” (*De pudicitia*) wymienił trzy kategorie grzechów, które według niego były *peccata irremissibilia*. Były to: apostazja od wiary chrześcijańskiej, cudzołóstwo i zabójstwo. Również św. Cyprian, biskup Kartaginy, w swojej twórczości pisarskiej wiele miejsca poświęcił apostazji od wiary chrześcijańskiej. Po ustaniu prześladowań za Decjusza, które wyrządziło duże szkody Kościołowi, napisał traktat „O upadłych” (*De lapsis*). Biskup z Kartaginy odróżnił dwa rodzaje odstępstwa od wiary: dobrowolne i wymuszone prześladowaniem. Ci, którzy dokonali apostazji pod wpływem przymusu, zostali nazwani „upadłymi” (*lapsi*). Wśród upadłych wyróżnił kategorie tzw. *sacrificati*, którzy złożyli ofiarę pogańskim bożkom, *libellatici*, którzy wyparli się wiary słowem i otrzymali odpowiednie zaświadczenie – *libellus*, aby mogli uniknąć prześladowań. Inną grupę stanowili ci, którzy spalili kadzidło w świątyni pogańskiej, św. Cyprian nazwał ich *thurificati*. Upadli według nauki biskupa z Kartaginy popełniali ciężki grzech, który został określony jako „gravissimum atque extremum delictum”. Ubolewając nad upadkiem wielu chrześcijan, św. Cyprian nie odmawiał im możliwości powrotu do wspólnoty z Kościołem. Środkiem do tego miała być pokuta. Szerzej na ten temat por. A. Beugnet, op. cit., 1605 i nn.; Syryjczyk, *Apostazja*, s. 14-26.

niezwykle istotna w życiu Kościoła pierwszych wieków, stąd wątek ten często pojawiał się na synodach²⁹⁶.

Rozdźwięk pomiędzy politycznym i religijnym znaczeniem terminu „apostazja” zaczął zanikać na początku IV wieku. Proces ten rozpoczął się w momencie, kiedy edykt tolerancyjny położył kres prześladowaniom chrześcijaństwa²⁹⁷. Zasadnicze znaczenie miała w tym względzie ustawa z 380 roku wydana przez Teodozjusza I, która proklamowała chrześcijaństwo religią państwową. Było to równoznaczne z przyznaniem ochrony prawnej tej religii przez ustawodawcę państwowego²⁹⁸. Od tego czasu każde przestępstwo przeciwko religii chrześcijańskiej było traktowane nie tylko jako czyn wymierzony przeciwko Bogu i Kościołowi, ale również przeciwko państwu. Apostazja stała się więc przestępstwem religijnym i państwowym (politycznym) zarazem. Nie bez znaczenia pozostawał fakt, że kolejni cesarze chrześcijańscy, umacniając pozycję nowej religii, stawali się nie tylko jej obrońcami, ale i protektorami. Zrezygnowali wprawdzie z tytułu *pontifex maximus*, ale przybrali nowy – *princeps christianissimus*²⁹⁹.

Chrześcijańscy imperatorzy w religii upatrywali gwarancję pomyślności państwa. Cesarz Galeriusz, przyznając w edyktie tolerancyjnym z 311 roku wszystkim poddanym wolność wyboru wyznania, napisał, że wdzięczni za łaskę chrześcijanie „powinni błagać Boga swego o pomyślność dla Nas, dla państwa i dla samych siebie, aby i państwo pod każdym względem pomyślnie się rozwijało”³⁰⁰. Podobną nadzieję w tzw. edyktie mediolańskim z 313 roku wyraził cesarz Konstantyn³⁰¹. Zrozumiałe więc było przekonanie, że porzucający

²⁹⁶ Porzucenie wiary przez chrześcijan podczas prześladowań stanowiło bardzo istotne zagadnienie w życiu Kościoła pierwszych wieków, stąd podejmowano je na synodach, które odbyły się w III i IV wieku: w Kartaginie (252), Rzymie (252-254), Elwirze (306), Ancyrze (314). Synody określiły pozycję apostatów w Kościele, warunki powtórnego ich przyjęcia, uwzględniając sytuację tych, którzy dokonali jakichś aktów przeciw wierze na skutek przymusu. Wobec tych, którzy porzucili wiarę chrześcijańską, ale chcieli powrócić do wspólnoty kościelnej, nałożono różne kary i pokuty. Ich wielkość synody uzależniały od tego, czy uczestnictwo w kulcie pogańskim było pod przymusem, czy też dobrowolne. Postanowienia kościelne brały pod uwagę i inne okoliczności, jak wielkość winy porzucającego religię chrześcijańską, czy też stopień udziału w kulcie bałwochwalczym, ceremoniach, widowiskach i ucztach pogańskich. Por. A. Beugnet, op. cit., 1607.

²⁹⁷ M.P. Baccari, op. cit., s. 540.

²⁹⁸ Por. M. Sczaniecki, *Powszechna historia państwa i prawa*, Warszawa 1973, s. 62.

²⁹⁹ Tamże, s. 63.

³⁰⁰ Euzeb. HE, 8,17,10; przekład tekstu według: Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna o męzczyznach palestyńskich*, tł. A. Lisiecki, Poznań 1924, s. 390.

³⁰¹ Euzeb. HE, 10,5,4.

wiarę stanowili dla wspólnoty rzymskiej nawet większe niebezpieczeństwo niż ludzie niewierzący, gdyż „ściągali na wszystkich Boży gniew”³⁰².

Ustawy cesarskie nie stworzyły jednak definicji apostazji. Pojęcie w znaczeniu ogólnym kształtowało się przez dłuższy czas, gdy jeszcze za Konstancjusza i Teodozjusza I prawodawca rozważał różne przypadki szczegółowe, z których nie można było wnioskować co do pojęcia generalnego³⁰³. Proces ten został zakończony w 426 roku wydaniem ustawy podpisanej przez Teodozjusza II i Walentyniana II, gdzie po raz pierwszy został użyty termin „apostazja”.

Analizując zjawisko kształtowania się pojęcia ogólnego przestępstwa apostazji w ustawodawstwie cesarzy rzymskich, należy je rozważyć w dwóch aspektach: jako porzucenie religii chrześcijańskiej i jako przyjęcie religii niechrześcijańskiej.

3.2. USTAWOWE OKREŚLENIE APOSTAZJI

3.2.1. Porzucenie religii chrześcijańskiej

Porzucenie religii określały następujące fragmenty ustaw: „qui ad paganos ritus cultusque migrarunt”³⁰⁴, „venerabili religione neglecta ad aras et templa transierint”³⁰⁵, „Christianorum ad aras et templa migrantium”³⁰⁶, „qui fide devii et mente caecati sacrosanctae religionis cultu et reverentia descivissent ac se sacrificiis mancipassent”³⁰⁷.

Terminologia zastosowana w tekstach ustaw cesarskich jest niejednolita. Odnosi się jednak do tego samego czynu apostazji, podkreślając całkowite porzucenie wiary chrześcijańskiej lub odejście od wspólnoty wierzących chrześcijan. Teksty ustaw, zawierające wyrażenia *venerabilis religio*, *sancta fides*, nie pozostawiają wątpliwości, iż chodzi o wiarę głoszoną przez Kościół³⁰⁸.

³⁰² Por. Biondi, DRC I, s. 253; M.P. Baccari, op. cit., s. 542 i nn.

³⁰³ A. Giandomenici, op. cit., s. 602.

³⁰⁴ C.Th. 16,7,2.

³⁰⁵ C.Th. 16,7,2.

³⁰⁶ C.Th. 16,7,3.

³⁰⁷ C.Th. 16,7,5.

³⁰⁸ Por. Syryjczyk, Apostazja, s. 78.

Porzucenie religii chrześcijańskiej było istotą apostazji. W pierwszych ustawach, zanim ukształtowało się ogólne pojęcie tego przestępstwa, ustawodawca stwierdzał jedynie fakt przyjęcia innej religii niechrześcijańskiej.

Ustawa Konstancjusza z 357 roku dla określenia szczegółowego przypadku apostazji użyła sformułowania: „*ex Christiano Iudaeus effectus sacrilegis coetibus adgregetur*”³⁰⁹. Wyrażenie „*ex Christiano*” wyraźnie akcentuje fakt porzucenia religii chrześcijańskiej. Czyn ten nie został jednak określony inaczej, jak tylko skonstatowaniem przyjęcia judaizmu: „*Iudaeus effectus sacrilegis coetibus adgregetur*”. Podobnie w ustawie z 381 roku czytamy, że wiarę porzucili „*hi, qui ex Christianis pagani facti sunt*”³¹⁰. Znakiem zewnętrznym odejścia od Kościoła było tu przyjęcie pogaństwa. Ustawa wydana przez Arkadiusza i Honoriusza w 396 roku stwierdza, iż porzucili religię chrześcijanie, którzy *cum essent Christiani*, „skalali się bezbożnym przesądem wiary w bożki” („*idolorum se superstitione impia maculaverint*”)³¹¹.

Teksty ustaw posługiwały się niekiedy terminologią zaczerpniętą z Ewangelii i nauki Ojców Kościoła. Miało to przede wszystkim zastosowanie w tych konstytucjach, które w ocenie apostazji odnosiły się do chrztu świętego. Według ustawy C.Th. 16,7,4 = C.J. 1,7,3 porzucenie wiary skutkowało „zbezczeszczeniem chrztu”³¹². Istotą tego przestępstwa była tu więc profanacja sakramentu chrztu, który według nauki Kościoła wyznacza moment przyjęcia wiary i decyduje o przynależności do wspólnoty wierzących³¹³. Kolejny tekst ustawy C.J. 1,7,2 odwołał się do terminologii militarnej i porzucenie wiary przyrównał do dezercji („*desertae Christianae religionis*”)³¹⁴.

W odniesieniu do tych, którzy dokonali odejścia od wiary, ustawodawca posługiwał się wyrażeniami: *ex Christianis*, *essent Christiani*, *ex Christiano*. Warto w tym kontekście odnieść się do konstytucji C.Th. 16,7,2 z 383 roku wydanej przez Teodozjusza I, zamieszczonej jedynie w Kodeksie Teodozjańskim. Napisano w niej, że chrześcijanom, którzy zwrócili się ku religii pogańskiej, odbiera się prawo sporządzenia testamentu. Katechumeni zaś, będący sprawcami tego samego czynu, mieli wprawdzie prawo do sporządzenia testamentu, ale

³⁰⁹ C.J. 1,7,1.

³¹⁰ C.Th. 16,7,1.

³¹¹ C.Th. 16,7,6.

³¹² „*Ii, qui sanctam fidem prodiderint et sanctum baptismum profanaverint*”. C.Th. 16,7,4 = C.J. 1,7,3.

³¹³ Por. M.P. Baccari, op. cit., s. 548.

³¹⁴ Sytuacja chrześcijan broniących wiary w okresie patrystycznym bardzo często była przedstawiana przez podobieństwo do żołnierzy na polu walki. Porzucenie wiary było więc przedstawione za pomocą obrazu ucieczki, dezercji. Por. M.P. Baccari, tamże.

majątkiem mogli rozrządzić jedynie na korzyść potomstwa lub rodzeństwa. Wszelkie inne rozrządzenia były nieważne.

C.Th. 16,7,2 (383): Idem aaa. Postumiano praefecto praetorio.
[...] His vero, qui Christiani et catechumeni tantum venerabili religione neglecta ad aras et templa transierint, si filios vel fratres germanos habebunt, hoc est aut suam aut legitimam successionem, testandi arbitratu proprio in quaslibet alias personas ius adimatur [...].

Ci sami trzej Augustowie do Postumiana, prefekta pretorium.
[...] Tym zaś, którzy będąc chrześcijanami albo tylko katechumenami, wzgardziwszy godną czci religią, przeszliby do pogańskich ołtarzy i świątyń, jeśli będą mieli synów lub rodzonych braci, to znaczy albo własnych, albo ustawowych dziedziców, niech będzie odebrane prawo sporządzania testamentu wedle własnego uznania na rzecz jakichkolwiek innych osób.

Treść tej ustawy nasuwa pytanie, czy według ustawodawstwa rzymskiego apostazji mógł dokonać katechumen, który jeszcze przed przyjęciem chrztu porzucił religię chrześcijańską. Udzielając odpowiedzi twierdzącej, należałoby konsekwentnie przyjąć, że apostazja z punktu widzenia osoby jej dokonującej dzieli się na dwa rodzaje: apostazja ochrzczonych i apostazja katechumenów. Taki podział wydaje się jednak nieuzasadniony.

Komentując powyższy tekst, A. Giandomenici przedstawiła opinię, że apostazji mogli dokonać zarówno chrześcijanie ochrzczeni, jak i katechumeni. Autorka wyraziła jednak wątpliwość, czy to rozporządzenie dotyczące katechumenów było wyrazem tendencji obostrzenia sankcji w dziedzinie ochrony wiary, czy też przejawem złagodzenia kar wobec apostatów katechumenów. Autorka przyjęła bowiem hipotezę istnienia innych sankcji karnych wobec katechumenów dokonujących apostazji³¹⁵.

M.P. Baccari zauważa, że położenie ochrzczonych i katechumenów w Kościele było różne, co nie mogło nie znaleźć odbicia w ustawodawstwie cesarskim. Oto powód, dla którego Teodozjusz wprowadził to rozróżnienie. Poddawanie apostatów katechumenów tym samym sankcjom karnym, jakie przewidziane były dla ochrzczonych, miało być niesprawiedliwe i utrudniałoby powtórne nawrócenie katechumenów³¹⁶.

³¹⁵ A. Giandomenici, op. cit., s. 603.

³¹⁶ Por. M.P. Baccari, op. cit., s. 557 i nn. Syryjczyk (Apostazja, s. 34), podejmując powyższy problem, zwrócił uwagę na kwestie kryterium przynależności do Kościoła. Gdyby przyjąć, pisze Autor, że kryterium tej przynależności stanowi chrzest, apostazji mogliby dokonać tylko ochrzczeni. Według niego Kodeks Justyniański tylko ochrzczonym przyznaje pełną przynależność do Kościoła ze wszystkimi konsekwencjami, dlatego tylko oni mogli dopełnić

J.W. Syryjczyk, rozpatrując to zagadnienie z punktu widzenia teologicznego i prawa kościelnego, zauważa, że należy odrzucić pogląd, iż prawodawca państwowy dążył do zrównania pozycji prawnej katechumenów i ochrzczonych. Zrównanie pozostawałoby w zbyt wielkiej sprzeczności z ówczesnym prawem kościelnym³⁷.

Szukając odpowiedzi na pytanie o to, czy ustawodawstwo rzymskie rozważało możliwość popełnienia apostazji przez katechumena, należy zauważyć, że rozróżnienie, które w ustawie C.Th. 16,7,2 wprowadził Teodozjusz I w 383 roku, nie zostało uwzględnione w kolejnych. Nie przyjął go również Kodeks Justyniański³⁸.

Ustawa C.Th. 16,7,2 miała charakter normy szczegółowej, gdyż w tamtym czasie ustawodawstwo cesarskie nie wypracowało jeszcze pojęcia ogólnego przestępstwa apostazji. Kwestie związane z porzuceniem wiary nie były więc uregulowane w sposób generalny. Fakt zamieszczenia tego rozporządzenia w Kodeksie Teodozjusza nie pozwala na zgodzenie się z tezą, że w sensie ogólnym według ustawodawstwa cesarskiego przestępstwa apostazji mógł dokonać również katechumen.

Terminologia opisująca zjawisko porzucenia wiary zastosowana w ustawach jest różnorodna, często barwna, ale odnosi się ciągle do tej samej postaci apostazji. Konstytucje, określające apostazję poprzez odniesienie do sakramentu chrztu, odniosły się do terminologii obecnej w Ewangeliach i u pisarzy kościelnych. Obraz trwania przy Kościele jako ekwiwalentu służby wojskowej i dezercji, wykorzystany przez ustawodawcę państwowego w tekstach ustaw, również miał długą tradycję i był obecny w myśli patrystycznej.

---

apostazję. Akcentując wyznawanie prawdziwej wiary jako warunku przynależności do Kościoła, z punktu widzenia teologicznego należy przyjąć, że przestępstwo apostazji może być dokonane zarówno przez ochrzczonych, jak i katechumenów. Autor uważa, że w świetle Kodeksu Teodozjańskiego ustawodawca kładł nacisk na wyznawanie wiary, czego potwierdzeniem – konkluduje – jest konstytucja, według której odstępstwo od wiary chrześcijańskiej katechumena stanowi przestępstwo apostazji.

³⁷ Syryjczyk, *Apostazja*, s. 32; por. tegoż, rec.: *A. Giandomenici, Considerazioni sulle costituzioni contenute nella rubrica „De apostatis” nei Codici Giustiniano e Teodosiano, „Apollinaris” 52(1979), 3-4, s. 600-617, PK 25(1982), 3-4, s. 252.*

³⁸ M.P. Baccari, op. cit., s. 557 i nn.

3.2.2. Przyjęcie religii niechrześcijańskiej

Mimo, że apostazja rozumiana jako porzucenie religii chrześcijańskiej była pojęciem jednolitym, to jednak popełnienie tego przestępstwa mogło zostać dokonane w różny sposób, zależnie od rodzaju przyjętej religii niechrześcijańskiej. Ustawa Konstancjusza z 357 roku za apostatów uznała tych, którzy przyjęli judaizm.

C.J. 1,7,1 (357): Si quis lege venerabili constitutus ex Christiano Iudaeus effectus sacrilegis coetibus adgregetur [...].

Jeśli ktokolwiek, kto został chrześcijaninem według kanonów Kościoła, przejdzie na judaizm i przyłączy się do świętokradzkich zgromadzeń [...].

Powołując się na zasadę prawa rzymskiego, która nie dopuszczała możliwości analogicznego stosowania prawa nawet do wypadków podobnych, A. Giandomenici słusznie wnioskuje, że na początku 2. połowy IV wieku ustawodawstwo rzymskie za apostazję uważało jedynie przejście na religię żydowską. Ustawa ta według Autorki nie ściagała tych, którzy porzucali religię chrześcijańską i przyjmowali pogaństwo³¹⁹.

W roku 381, mocą ustawy sygnowanej przez Gracjana, Walentyniana II i Teodozjusza I, pojęcie apostazji zostało rozszerzone. Dopuszczali się jej mianowicie ci, którzy z chrześcijan stali się poganami (*qui ex Christianis pagani facti sunt*)³²⁰.

Przyjęcie religii pogańskiej przez apostatów mogło się objawiać na zewnątrz w różny sposób. Konstytucją z 383 roku ustawodawca ustalił, że apostatami są ci, którzy przeszli do kultu i obrządku pogańskiego (*qui ad paganos ritus cultusque migrarunt*)³²¹. Ustawa C.Th. 16,7,6 z 386 roku wskazała, że apostazji dokonują ci, którzy spełniają czynności kultu bałwochwalczego (*idolorum se superstitione impia maculaverint*)³²². Podobne kryterium przyjęto w tekście ustawy z 426 roku, zgodnie z którą apostatami są ci, którzy pod imieniem chrześcijan sprawują pogańskie ofiary lub nakazują je sprawować (*sacrificia vel fecerint vel facienda mandaverint*)³²³.

³¹⁹ A. Giandomenici, op. cit., s. 602 i nn.

³²⁰ C.Th. 16,7,1.

³²¹ G. Th. 16,7,2.

³²² C.Th. 16,7,6.

³²³ C.Th. 16,7,7; C.J. 1,7,4.

Pierwszym aktem prawnym, który uwzględnił jednocześnie dwa rodzaje apostazji (do judaizmu i do pogaństwa), była ustawa C.Th. 16,7,3 z 385 roku. Zachowano w niej rozróżnienie na dwa rodzaje apostazji, rozpatrywanej z punktu widzenia przyjęcia innej religii.

C.Th. 16,7,3 (383): *Idem aaa. ad Hypatium praefectum praetorio. Christianorum ad aras et templa migrantium negata testandi licentia vindicamus admissum. Eorum quoque flagitia puniantur, qui Christianae religionis et nominis dignitate neglecta iudaicis semet polluere contagiis [...].*

Ci sami trzej Augustowie do Hypacjusza, prefekta pretorium. Bierzemy odwet za postępek chrześcijan odchodzących do ołtarzy i świątyń pogańskich, odmówiwszy im swobody do sporządzania testamentu. Niech będą także ukarane zbrodnie tych, którzy wzgardziwszy dostojnością chrześcijańskiej religii i nazwy chrześcijan, kalają się żydowską zarazą [...].

Zachowanie powyższego rozróżnienia nie okazało się konieczne w konstytucji C.Th. 16,7,4 = C.J. 1,7,3 z 391 roku. Podano tam bardziej ogólne pojęcie przestępstwa apostazji. Jego istota opierała się mianowicie na zdradzie wiary i profanacji chrztu³²⁴. Przyjęcie religii niechrześcijańskiej było tu okolicznością o drugorzędnym znaczeniu. Data wydania konstytucji mogłaby wskazywać, że redakcja tej ustawy stanowiła wyraz tendencji bardziej ogólnego definiowania tego przestępstwa.

Założenie to nie ma jednak uzasadnienia w świetle kolejnej (w porządku chronologicznym) konstytucji, wydanej w 396 roku. Ustawa sygnowana przez Arkadiusza i Honoriusza wymierzona została bowiem przeciw tym, „którzy, będąc chrześcijanami, skalali się oddawaniem zabobonnej czci bożkom” („qui, cum essent Christiani, idolorum se superstitione impia maculaverint”)³²⁵. Winni bałwochwalstwa zostali pozbawieni możliwości sporządzania testamentu, a majątek po nich mogły dziedziczyć tylko wskazane kategorie osób³²⁶. Tym razem prawodawca, ograniczając kary jedynie do apostatów przyjmujących religię pogańską, zachował podział na dwa rodzaje apostazji. Apostaci przyjmujący judaizm mieli być traktowani odmiennie od apostatów przyjmujących pogaństwo³²⁷.

³²⁴ C.Th. 16,7,4 (391): „Ii, qui sanctam fidem prodiderint et sanctum baptisma profanaverint [...]”.

³²⁵ C.Th. 16,7,6.

³²⁶ Tamże.

³²⁷ Por. A. Giandomenici, op. cit., s. 610.

Powyższego rozróżnienia nie utrzymała ustawa C.Th. 16,7,7 = C.J. 1,7,4 wydana w 426 roku przez Teodozjusza II i Walentyniana II. Po raz pierwszy zostało użyte w niej wyrażenie „apostazja”, przez które rozumiano porzucenie wiary chrześcijańskiej. Konstytucja określiła też dokładne kryterium pozwalające ustalić, kto jest apostatą. Kara miała dotknąć tych, którzy, przyjąwszy imię chrześcijan, składali ofiary lub polecali to czynić.

C.Th. 16,7,7 = C.J. 1,7,4 (426): *Impm. Theodosius et Valentinianus aa. Basso praefecto praetorio.*

Post alia: apostatarum sacrilegum nomen singulorum vox continuae accusationis incesset et nullis finita temporibus huiuscemodi criminis arceatur indago. [...] Sed ne huius interpretation criminis latius incerto vagetur errore, eos praesentibus insectamur oraculis, qui nomen Christianitatis induti sacrificia vel fecerint vel facienda mandaverint [...].

Imperatorzy Teodozjusz i Walentynian, Augustowie, do Bassusa, prefekta pretorium.

Po innych rzeczach: Niech głos nieustannego oskarżenia prześladowuje poszczególnych odstępców nazwą świętokradców i niech nigdy nie będzie wstrzymane tropienie tego typu zbrodni. [...] Lecz by określenie tej zbrodni nie rozszerzało się na wątpliwe błędy, tych ścigamy obecnym orzeczeniem, którzy przywłaszczając sobie miano chrześcijaństwa, albo składali ofiary, albo kazali je składać [...].

Tekst powyższego aktu prawnego nie precyzował rodzaju przyjętej religii niechrześcijańskiej. Można więc powiedzieć, że ustawodawca zrównał odrębne do tego czasu rodzaje apostazji (do judaizmu i do pogaństwa). Z chwilą sprecyzowania ogólnego jej pojęcia, poprzednie ustawy zostały rozszerzone na wszystkie przypadki odstąpienia od wiary³²⁸.

Obok judaizmu i religii pogańskiej, których przyjęcie określiło sposób dokonania apostazji, w Kodeksie Teodozjusza został wymieniony jeszcze manicheizm. Kwestię tę normowała ustawa C.Th. 16,7,3 z 383 roku. Nakładając kary na apostatów do judaizmu i religii pogańskiej, konstytucja określiła również sankcje dla tych, „którzy odeszli do niegodnych misteriiw manichejczyków i kiedyś ściągnęli na siebie odszczepieńcze piętno” („*qui manichaeorum nefanda secreta et scelerosos aliquando sectari maluere secessus*”).

To bardzo enigmatyczne stwierdzenie. Warto się zastanowić, czy przystąpienie do tej sekty w myśl ustawodawstwa cesarzy rzymskich było rodzajem apostazji. A. Giandomenici wyraziła opinię, że przystąpienie do sekty

³²⁸ Por. tamże, s. 612.

manichejczyków było kwalifikowane przez ustawodawcę państwowego jako odrębny rodzaj apostazji. Według Autorki, z punktu widzenia przedmiotowego, czyli przyjęcia religii niechrześcijańskiej, rozróżniano trzy rodzaje apostazji: do judaizmu, do religii pogańskiej oraz do sekty manichejczyków. Wskazała przy tym różnice w karaniu poszczególnych kategorii apostatów. Wielkość kary miała być uzależniona właśnie od rodzaju dokonanej apostazji³²⁹.

Inny pogląd przedstawiła M.P. Baccari. Ustawę C.Th. 16,7,3, wydaną w Padwie 21 maja 381 roku, a zamieszczoną w tytule „De apostatis”, zestawiała z konstytucją C.Th. 16,5,7, wydaną w Konstantynopolu, a zamieszczoną w tytule „De haereticis” pod datą 8 maja tego samego roku. Ustawa C.Th. 16,3,7 oskarżała każdego zwolennika manicheizmu, a ustawa padewska C.Th. 16,7,3 była skierowana przeciw chrześcijanom przechodzącym do tej sekty. W takim układzie rzeczy manicheizm został dotknięty „dwoma szeregami sankcji”. Umieszczenie kar za przystąpienie do manicheizmu obok sankcji za apostazję do pogaństwa i judaizmu wysnuto z zamiaru prawodawcy, który miał pragnąć, aby przestępstwo to było dodatkowo karane sankcjami przewidzianymi za apostazję³³⁰. Warto zaznaczyć, że w ustawie stwierdza się, iż utrzymane są w mocy kary nałożone przez wcześniejsze dekryty („ea iugiter atque perpetuo poena comitetur, quam vel divalis arbitrii genitor Valentinianus adscripsit vel nostra nihilo minus saepius decreta iusserunt”)³³¹.

Teza, że prawodawca chciał karać manichejczyków sankcjami wymierzonymi zarówno przeciw herezjom, jak i apostazji, znajduje potwierdzenie w fakcie, iż w cesarstwie rzymskim wyznawcy tej sekty byli zwalczani ze szczególną ostrością³³².

Wątpliwości co do kwalifikacji prawnej manicheizmu nie występują odnośnie do regulacji z Kodeksu Justyniana. W ustawie C.J. 1,7,2, która jest częścią konstytucji C.Th. 16,7,3, redaktorzy justyniańscy pominęli frazę: „vel ad manichaeorum dedecus”. A. Giandomenici zaznaczyła, że nie wiadomo, czy był to zabieg przypadkowy, czy też działanie rozmyślne. Opowiadając się jednak za drugą interpretacją, celowość opuszczenia tego zwrotu wytłumaczyła tym, że w ocenie prawa justyniańskiego kara za przyjęcie manicheizmu została zawarta w karze wygnania oraz *ultimum supplicium*, ustanowionych w konstytucji C.J. 1,5,5 w 428 roku. Bezuzyteczne zatem byłoby aplikowanie kar wymierzonych przeciw apostazji za przystąpienie do sekty manichej-

³²⁹ Por. A. Giandomenici, op. cit., s. 606-615.

³³⁰ M.P. Baccari, op. cit., s. 562.

³³¹ C.Th. 16,7,3.

³³² Por. podrozdział 2.3. niniejszej pracy.

czykó³³³. Zestawienie manicheizmu i apostazji w konstytucji C.Th. 16,7,3 z 383 roku nie pozwala więc wyciągnąć wniosku, że w myśl Kodeksu Teodozjusza przystąpienie do sekty manichejczyków stanowiło pewien rodzaj apostazji. Kwestie związane z herezjami kodeks unormował za pomocą ustaw zebranych w tytule piątym „De haereticis”. Wśród 66 ustaw znajdujących się tam konstytucji, kilkanaście dotyczyło właśnie manichejczyków. W myśl ustaw tam zamieszczonych, byli oni karani surowiej niż apostaci.

Kwestię rozróżnienia apostazji i herezji w ustawodawstwie cesarskim można rozpatrywać również w kontekście ustawy wydanej w 391 roku, zawartej w C.Th. 16,7,4 oraz C.J. 1,7,3. Jej tekst został podany w Kodeksie Justyniana i zawiera zwrot: „sanctum baptismi haeretica superstitione profanaverint”. Konstytucja przyjmuje więc możliwość sprofanowania chrztu świętego przez „zabobon heretycki”. A. Giandomenici nie wyklucza interpolacji, ale bliższa jest jej inna hipoteza. Umieszczenie przez kompilatorów justyniańskich tego zwrotu wiąże z zamieszczeniem w tytule „De apostatis” ustawy szóstej, która mówiła o herezji duchownych i mnichów, zwolenników Apolinarego i Eutychesa³³⁴. J.W. Syryjczyk prezentuje inny punkt widzenia. Nawiązując do założeń teologicznych, podnosi, że każdy apostata jest heretykiem. Apostata, porzucając wiarę chrześcijańską, uderza tym samym w sakrament chrztu, przez który został włączony do wspólnoty chrześcijańskiej. W tym sensie należy więc rozumieć fragment na temat sprofanowania chrztu świętego przez zabobon heretycki³³⁵.

W podobny sposób można tłumaczyć tekst ustawy C.J. 1,7,6, zamieszczony w tytule „De apostatis” Kodeksu Justyniana.

C.J. 1,7,6 (455): Impp. Valentinianus et Marcianus AA. Palladio pp.
Eos, qui catholicarum ecclesiarum clerici vel orthodoxae fidei monachi relicto vero orthodoxae religionis cultu Apollinaris vel Eutychetis haeresin et dogmata abominanda sectati sunt, omnibus poenis, quae prioribus legibus

³³³ Por. A. Giandomenici, op. cit., s. 606, 616. Z opinią A. Giandomenici nie zgadza się J.W. Syryjczyk. Teza, że kara w postaci śmierci i wygnania za przystąpienie do manicheizmu wchłonęła kary ustanowione przeciw manicheizmowi rozumianemu jako jeden z rodzajów apostazji – zdaniem Syryjczyka – wymaga dodatkowej analizy, która uzasadniłaby możliwość takiej kumulacji kar. Autor nie zgadza się z twierdzeniem, że za manicheizm jednocześnie groziła kara wygnania, podając, że wyrażenie: „de civitatibus expellendis et ultimo supplicio tradendis” zamieszczone w C.J. 1,5,5,1 wskazuje, że chodzi o śmierć cywilną. Por. J.W. Syryjczyk, rec. *A. Giandomenici, Considerazioni sulle costituzioni contenute nella rubrica „De apostatis” nei Codici Giustiniano e Teodosiano, „Apollinaris” 52(1979), z. 3-4, s. 600-617, PK 25(1982), z. 3-4, s. 253.*

³³⁴ Por. C.J. 1,7,6; A. Giandomenici, op. cit., s. 607.

³³⁵ Por. Syryjczyk, Apostazja, s. 40.

adversus haereticos constitutae sunt, iubemus teneri et extra ipsum quoque Romani imperii solum repelli, sicut de Manichaeis praecedentium legum statuta sanxerunt.

Imperatorzy Walentynian i Marcjan, Augustowie, do Palladiusza, prefekta pretorium.

Rozkazujemy niniejszym, aby członkowie duchowieństwa kościołów katolickich oraz mnisi wyznania prawowiernego, którzy porzuciwszy kult prawowiernej religii, przestrzegają obecnie herezji plugawych dogmatów apolinarystów lub eutyków, zostali poddani wszystkim karom przewidzianym w poprzednio ustanowionych przez nas prawach przeciw heretykom oraz by zostali również wygnani z ziemi imperium rzymskiego, tak jak to przewidywały powyższe prawa dotyczące manichejczyków.

Władca nie sprecyzował wszakże dokąd należy wyrzucić wiarołomnych mnichów, co dało powód, by Julia Hillner napisała o „wymagowanej ziemi niczyjej” (*imaginary no one's land*)³³⁶.

W Kodeksie Justyniańskim ustawy skierowane przeciwko wyznawcom różnych herezji, w tym także ustanowione za wyznawanie herezji monofizytyzmu, zostały zebrane w rubryce piątej „De haereticis et Manichaeis et Samaritis”. Umieszczanie przez kompilatorów jednej z ustaw wymierzonej przeciw herezji w rubryce „De apostatis” można więc uznać za pewną niekonsekwencję. Fakt ten należy tłumaczyć zamiarem ustawodawcy i okolicznościami, w jakich ten akt prawny został wydany. Ustawa C.J. 1,7,6 wydana przez cesarza Marcjana w 455 roku została skierowana przeciw szczególnej kategorii osób przystępujących do herezji, tj. przeciw duchownym i mnichom. Ustawa ta została opublikowana ponownie w *Codex repetitae praelectionis* w czasie, gdy monofizytyzm w polityce religijno-społecznej Justyniana zajmował naczelne miejsce. Spory z monofizytami były przyczyną wielu niepokojów, również politycznych³³⁷. Zamieszczenie powyższej konstytucji w rubryce „De apostatis” było więc przejawem działania ustawodawczego przeciw herezji szczególnie w danej epoce niebezpiecznej. Jej zwolenników prawodawca chciał karać takimi samymi sankcjami, jak heretyków i apostatów.

Podsumowując, ustawowe znaczenie apostazji kształtowało się od roku 347 do 428, kiedy to zostało ustalone ostatecznie pojęcie ogólne tego przestępstwa³³⁸.

³³⁶ J. Hillner, op. cit., s. 215.

³³⁷ Por. G. Ostrogorski, *Dzieje Bizancjum*, tł. pod red. H. Evert-Kappesowej, Warszawa 1968, s. 87.

³³⁸ Według Giandomenici (op. cit., s. 611) proces kształtowania się pojęcia apostazji trwał od roku 396 do 426, czyli od czasu wydania konstytucji Arkadiusza i Honoriusza (C.Th. 16,7,6) do roku ukazania się ustawy Teodozjusza II i Walentyniana III (C.Th. 16,7,7), która zawiera

W myśl ustawodawstwa cesarzy rzymskich apostazją było porzucenie religii chrześcijańskiej przez ochrzczonego i przyjęcie judaizmu lub religii pogańskiej. Ustawy cesarskie rozpatrywały apostazję w aspekcie przyjęcia innej religii. Było to podyktowane uwarunkowaniami polityczno-historycznymi państwa rzymskiego. Prawodawca podejmował walkę z tym rodzajem apostazji, który w danej sytuacji był szczególnie niebezpieczny. Ponadto uwzględnienie rodzaju przyjmowanej religii miało związek z sankcjami karnymi, które były zróżnicowane do czasu ustalenia ogólnego pojęcia przestępstwa apostazji.

Zamieszczenie w Kodeksie Teodozjańskim sankcji wymierzonych przeciw herezji manichejczyków oraz w Kodeksie Justyniańskim ustawy skierowanej przeciw niektórym wyznawcom herezji monofizytyzmu było z kolei przejawem woli ustawodawcy państwowego, aby te herezje, szczególnie niebezpieczne w danym czasie, były dodatkowo objęte karami przewidzianymi za apostazję.

3.3. APOSTAZJA JAKO CZYN USTAWOWO ZABRONIONY

Ustawy cesarskie, zebrane w tytułach „De apostatis”, nie zawierają przepisów, które wprost zabraniałyby apostazji. Zakaz ten wynika jednak z określeń stosowanych przez ustawodawcę państwowego na oznaczenie tego czynu, jak również z faktu obwarowania sankcjami karnymi odstępstwa od religii państwowej.

Fakt porzucenia religii chrześcijańskiej i przyjęcia innej religii określany był jako *crimen*³³⁹, czyli zbrodnia, przestępstwo prawa publicznego. Innym terminem stosowanym przez teksty ustaw na określenie tego czynu było

---

ogólne pojęcie tego przestępstwa. W tym czasie, zdaniem Autorki, dokonał się proces ujednoczenia pojęcia. Różne przypadki szczegółowe, uważane dotąd za odrębne rodzaje przestępstwa, zostały zrównane ze sobą i objęte terminologią ogólną.

J.W. Syryjczyk natomiast uważa, iż problem pojęcia apostazji pojawił się już w roku 315, kiedy to Konstantyn Wielki zakazał przyjmowania judaizmu mocą konstytucji C.Th. 16,8,1. Ustawa ta została jednak umieszczona przez kompilatorów teodozjańskich w tytule „De Iudaeis coelicolis et Samaritanis”. Por. Syryjczyk, *Apostazja*, s. 30-31; por. także C. Dupont, *Le droit criminel dans les constitutions de Constantin*, I, Lille 1953, s. 115.

³³⁹ C.J. 1,7,4,3 (426): „Sed ne huius interpretatio criminis latius incerto vegetur errore”. Na temat znaczenia słowa *crimen* w rzymskim prawie karnym por. wyżej s. 86; wykaz literatury na s. 85, przyp. 200.

wyrażenie *praevaricatio*³⁴⁰, które można tłumaczyć jako sprzeniewierzenie się, przewinienie, hańba, zdrada.

Porzucenie chrześcijaństwa i przyjęcie innej religii zostało zabronione pod sankcją kary. Prawodawca w poszczególnych ustawach najczęściej podawał opis czynności, faktów i towarzyszących im zachowań, których zaistnienie generowało odpowiedzialność karną. Taka reakcja przepisów została zastosowana w większości ustaw cesarskich przeciw apostatom. Zawierają one m.in. następujące sformułowania dowodzące ich charakteru prawno-karnego: „Si quis lege venerabili constitutus ex Christiano Iudaeus effectus sacrilegis coetibus adgregetur, cum accusatio fuerit comprobata, facultates eiusdem dominio fisci iubemus vindicari”³⁴¹; „Ii, qui sanctam fidem prodiderint et sanctum baptisma haeretica superstitione profanaverint, a consortio omnium segregati sint”³⁴²; „Christianorum ad aras et templa migrantium negata testandi licentia vindicamus admissum”³⁴³; „Si quis splendor conlatus est in eos vel ingenitus dignitatis, qui fide devii et mente caecati sacrosanctae religionis cultu et reverentia descivissent ac se sacrificiis mancipassent, pereat, ut de loco suo statuque deiecti perpetua urantur infamia ac ne in extrema quidem vulgi ignobilis parte numerentur[...]”³⁴⁴; „Eos, qui, cum essent Christiani, idolorum se superstitione impia maculaverint, haec poena persequitur, ut testandi in alienos non habeant facultatem”³⁴⁵.

O charakterze przestępstwa można również wnioskować z terminologii zawartej w tekstach ustaw, które określały zarówno religię porzucaną przez apostata, jak również przez niego przyjmowaną. I tak, religia chrześcijańska była określana jako „godna czci”³⁴⁶, „święta”³⁴⁷, „Boże misterium”³⁴⁸. Wyrażenia odnoszące się do religii przyjmowanych miały zaś wydźwięk pejoratywny; ustawy nazywały je: „świętokradzkimi zebraniem”³⁴⁹, „świętokradzkimi rytami”³⁵⁰,

³⁴⁰ C.Th. 16,7,3 (383): „[...] cuius praevaricatio criminanda est, flagitii huius et sceleris praesens fuisse doceatur publica sub testificatione testatus, probet indicium, neque enim eam superno nomine tacitus praestitisse perfidiam sceleribus adquiescens praevaricationem deinceps tamquam ignarus accuset”.

³⁴¹ C.J. 1,7,3.

³⁴² C.J. 1,7,3.

³⁴³ C.Th. 16,7,3.

³⁴⁴ C.Th. 16,7,5.

³⁴⁵ C.Th. 16,7,6.

³⁴⁶ Por. C.Th. 16,7,2.

³⁴⁷ Por. C.Th. 16,7,4.

³⁴⁸ Por. C.Th. 16,7,5.

³⁴⁹ Por. C.J. 1,7,1.

³⁵⁰ Por. C.J. 1,7,2.

„bezbożnymi rytami”³⁵¹, „bezbożnymi sektami”³⁵², „heretyckimi zabobonami”³⁵³, „niegodziwymi tajemnicami”³⁵⁴.

Apostatów porzucających religię chrześcijańską tekst jednej z ustaw nazywa „ludźmi o przewrotnych i dzikich umysłach” („qui infandis et feralibus mentibus”)³⁵⁵. Ta sama ustawa stan apostatów przyjmujących religię pogańską określiła jako „zaćmienie umysłu” („qui fide devii et mente caecati”)³⁵⁶.

Ustawy cesarskie zwracały uwagę na skutek, czyli obiektywną stronę czynu. Skutkiem apostazji zaś było przyjęcie judaizmu lub religii pogańskiej. Prawodawca uwzględniał jednak również winę sprawcy przestępstwa.

W ustawie C.J. 1,7,3 znalazł się następujący fragment:

C.J. 1,7,3 (391): Imppp. Valentinianus Theodosius et Arcadius AAA. Flaviano pp.

Lapsis etenim et errantibus subvenitur, perditis vero. hoc est sanctum baptismum profanantibus, nullo remedio paenitentiae, quae solet aliis criminibus adesse, succurritur.

Imperatorzy Walentynian, Teodozjusz i Arkadiusz, Augustowie, do Flawiana, prefekta pretorium.

Pomoc udzielana jest upadłym i błędzącym, ale tym zagubionym, którzy sprofanowali sakrament chrztu świętego, nie można dopomóc pokutą, która byłaby pomocna w przypadku innych zbrodni.

Tekst ustawy rozróżnia kategorie osób: *lapsi*, *errantes* i *perditi*. Trudno ustalić podstawy i powód tego rozróżnienia. L. de Giovanni powyższy podział przyjął jako kryterium do wyróżnienia dwu kategorii chrześcijan: tych, którzy zgrzeszyli i wobec których można zastosować środki pokutne, w przeciwieństwie do tych chrześcijan, którzy zdradzili wiarę i sprofanowali chrzest i dla których nie ma możliwości powrotu do wspólnoty³⁵⁷. M.P. Baccari wyraża pogląd, że w wyrazie *lapsi*, a tym bardziej w słowie *errantes*, można odczytać to, co dzisiaj nazywamy okolicznościami łagodzącymi. Natomiast wyraz *perditi* wydaje się wskazywać jakąś przewrotną i rozmyślną intencję sprofanowania chrztu świętego. W tym przypadku sprawcy czynu nie pomagają pokuta³⁵⁸.

³⁵¹ Por. C.J. 1,7,5.

³⁵² Por. C.J. 1,7,4; 5.

³⁵³ Por. C.J. 1,7,3.

³⁵⁴ Por. tamże.

³⁵⁵ C.Th. 16,7,5.

³⁵⁶ Tamże.

³⁵⁷ L. de Giovanni, op. cit., s. 116.

³⁵⁸ M.P. Baccari, op. cit., s. 569.

J.W. Syryjczyk z rozróżnienia ustawowego między *lapsi et errantes* oraz *perditi* wywodzi, że przestępstwo apostazji według prawa rzymskiego można było popełnić tylko w złym zamiarze. Według niego potwierdzeniem tej tezy jest tekst ustawy C.Th. 16,7,5. Stronę podmiotową przestępstwa wyraża sformułowanie: „qui fide devii et mente caecati [...] descivissent”³⁵⁹. Mogłoby się wydawać, że ustawodawca według tego określenia zamierza karać tych, którzy odeszli od wiary „zaślepieni umysłowo”, czyli nieumyślnie. Wniosek ten, pisze J.W. Syryjczyk, należy jednak odrzucić wobec faktu, iż ta sama konstytucja przyrównuje umysły apostatów do wściekłych psów: „feralibus mentibus gratiam communionis exosi ab hominibus recesserint”. Można z tego wysnuć wniosek, że przestępstwo apostazji charakteryzuje się nie tylko zewnętrznym odstąpieniem od wiary, ale także złośliwością woli, czyli złym zamiarem³⁶⁰.

Ustawa C.Th. 16,7,7 = C.J. 1,7,4 (426) podkreśliła element wewnętrznej apostazji. Nakazano w niej ściganie tych, którzy pod imieniem chrześcijan sprawują ofiary lub nakazują je sprawować („qui nomen Christianitatis induti sacrificia vel qui nomen Christianitatis induti sacrificia vel fecerint vel facienda mandaverint”)³⁶¹. Element zewnętrzny czynu nie został tu uznany za istotny. Za apostatę uznano tego, kto potajemnie przyjął nową religię, ale ukrył to i nadal pragnął uchodzić za chrześcijanina. Według Syryjczyka na przykładzie tego fragmentu doskonale widać, że prawo rzymskie w początkowym okresie rozwoju dyscypliny karnej odnośnie do przestępstwa apostazji pozostawało pod wpływem prawa kościelnego³⁶². Opinia ta wydaje się nie całkiem uzasadniona, albowiem rzymskie prawo karne już wcześniej uwzględniało elementy subiektywne oraz obiektywne przestępstwa i trudno stwierdzić, by akurat w przypadku apostazji ich wyróżnienie było wynikiem wpływu prawa kościelnego³⁶³.

Warto wspomnieć jeszcze, że teksty ustaw określały porzucenie wiary chrześcijańskiej jako *crimen* oraz *praevaticatio*. W odniesieniu do tego przestępstwa stosowano również wiele pejoratywnych wyrażen, jak: *superstitio* czy *sacrilegium*. Ustawodawca, określając przestępstwo apostazji, zwracał uwagę na skutek, czyli obiektywną stronę czynu, a także uwzględniał jego subiektywne elementy.

³⁵⁹ C.Th. 16,7,5.

³⁶⁰ Syryjczyk, *Apostazja*, s. 132.

³⁶¹ C.Th. 16,7,7 = C.J. 1,7,4.

³⁶² Syryjczyk, *Apostazja*, s. 132-133.

³⁶³ Por. C. Gioffredi, *op. cit.*, s. 95.

3.4. SANKCJE KARNE

3.4.1. Kwestia kary śmierci

Niektóre z kar stosowanych w epoce dominatu, mocą ustaw cesarskich w tytułach „De apostatis” Kodeksu Teodozjańskiego i Kodeksu Justyniana, zostały nałożone za dokonanie przestępstwa apostazji. Od czasu ogłoszenia ustawy C.Th. 16,7,4 w 381 roku sankcje za dokonanie apostazji miały charakter dożywotni. Ewentualna skrucha nie powodowała ich ustania³⁶⁴.

C.Th. 16,7,4 C.J. 1,7,3 (391): Imppp. Valentinianus Theodosius et Arcadius AAA. Flaviano praefecto praetorio.

[...] Sed nec umquam in statum pristinum revertentur, non flagitium morum obliterabitur paenitentia neque umbra aliqua exquisitae defensionis aut muniminis obducetur, quoniam quidem eos, qui fidem quam deo dicaverant polluerunt et prodentes divinum mysterium in profana migrarunt, tueri ea quae sunt commenticia et concinnata non possunt. Lapsis etenim et errantibus subvenitur, perditis vero, hoc est sanctum baptisma profanantibus, nullo remedio paenitentiae, quae solet aliis criminibus prodesse succurritur.

Imperatorzy Walentynian, Teodozjusz i Arkadiusz, Augustowie, do Flawiana, prefekta pretorium.

[...] Lecz ani nigdy nie odzyskają poprzedniego statusu, ani ich haniebnego zachowanie nie zatrze skrucha, ani nie zakryje żaden cień wymyślnej obrony czy ochrony, ponieważ doprawdy tych, którzy skalali wiarę, którą poświęcili Bogu, i zdradzając Boskie misterium, przeszli do tego, co bezbożne, nie może bronić to, co jest kłamliwe i zmyślane. Zatem upadłym i błędzącym przychodzi się z pomocą, zaś zgubionym, to znaczy tym, którzy bezczeszczą święty chrzest, nie pomoże żadne lekarstwo pokuty, która zwykle jest ratunkiem w innych występkach.

Ustawy cesarzy chrześcijańskich wymierzone przeciw sprawcom apostazji od religii chrześcijańskiej przewidywały karę śmierci dla tych, którzy popełnili tego rodzaju przestępstwo. Teksty ustaw C.Th. 16,7,3 i C.J. 1,7,5 pozwalają

³⁶⁴ M.P. Baccari, op. cit., s. 567; Syryjczyk, Apostazja, s. 159. Przywołana konstytucja Teodozjusza I C.Th. 16,7,4 = C.J. 1,7,3 stanowiła nieodwołalność sankcji karnych nałożonych przez prawo na sprawców apostazji. Z punktu widzenia religijnego i w świetle postanowień kościelnych grzech, choćby to była nawet apostazja, mógł być przebaczony. Sprawca apostazji po odbytej pokucie i okazaniu skruchy mógł być przyjęty do wspólnoty kościelnej. A. Giandomenici, op. cit., s. 608.

jednak przypuszczać, iż prawodawca chciał karać w ten sposób raczej tych, którzy doprowadzili innych chrześcijan do porzucenia wiary.

Ustawa z 383 roku, sygnowana przez cesarzy Gracjana, Teodozjusza I i Walentyniana II, zawiera następujący przepis:

C.Th. 16,7,3 (383): Idem aaa. ad Hypatium praefectum praetorio.
[...] Auctores vero persuasionis huius, qui lubricas mentes in proprium deflexerant consortium, eademque reos erroris huiusmodi poena comitetur, quin etiam graviora plerumque pro motibus iudicum et qualitate commissi extra ordinem promi in nefarios sceleris huius artifices supplicia censemus [...].

Ci sami trzej Imperatorzy, Augustowie, do Hypacjusza, prefekta pretorium. [...] Zaś twórców tych wierzeń, którzy chwiejne umysły zwrócili ku swemu zgromadzeniu, i tym samym winnych tego błędu, niech spotka ta sama kara. Co więcej, na zbrodniczych sprawców tego przestępstwa nakazujemy często nakładać jeszcze cięższe kary, ponad normalny wymiar kary według oceny sędziów i natury czynu [...].

Prawodawca przewiduje więc karę dla sprawców skutecznej manipulacji (*auctores persuasionis*) do apostazji. Jej wymiar był uzależniony od uznania sędziego, możliwe było więc ewentualne orzeczenie nawet kary śmierci. Ustawa cesarska nie wspomina o przynależności religijnej sprawcy, jak również nie rozważa możliwości popełnienia przez niego przestępstwa apostazji³⁶⁵.

W oparciu o tekst tej ustawy nie możemy jednak przyjąć z całą pewnością, że sędzia mógł nałożyć karę śmierci na tych, którzy przyczynili się do apostazji chrześcijanina. Kwestia ta wiąże się ze znaczeniem terminu *ultimum supplicium*, którym posługuje się ustawa na oznaczenie kary. Wyrażenie: *ultimum supplicium*, stosowane w prawie rzymskim na określenie kary śmierci, u schyłku epoki cesarskiej oznaczało ogólnie jakąś karę ciężką. M.P. Baccari wyraziła pogląd, że ustawodawstwo cesarskie tego okresu, ulegając wpływowi nauki chrześcijańskiej, uwzględniało ewangeliczną zasadę przebaczenia³⁶⁶. Jej

³⁶⁵ Por. M.P. Baccari, op. cit., s. 562; Syryjczyk, Apostazja, s. 156-157.

³⁶⁶ Chrześcijaństwo dosyć wcześnie wypracowało doktrynę, że wszystkie sprawy miecza należą do państwa. Ciężkie przestępstwa godzące w życie społeczne – według tej doktryny – karać śmiercią może tylko władza świecka. Z nauki Ewangelii, dzieł pisarzy chrześcijańskich pierwszych wieków: Tertuliana, Orygenesza, św. Cypriana, Laktancjusza, św. Augustyna i innych, wynika przekonanie, że miłość bliźniego jest zasadą najbardziej właściwą człowiekowi, i że bezwzględny odwet w stosunku do przestępców nie jest zgodny z duchem chrześcijańskim. Za przestępstwa natury religijnej – utrzymywali – żadna społeczność nie powinna wymierzać kary śmierci, aczkolwiek Kościół może ustanawiać i wymierzać kary zarówno duchowe, jak i doczesne. Por. T. Pawluk, *Stosunek Kościoła pierwszych wieków do kary śmierci*, PK 20(1977), z. 3-4, s. 209-223.

wpływ na praktykę prawną miał być tak duży, że nawet wyrażenie *poena capitis* w tamtym czasie nie zawsze oznaczało karę śmierci³⁶⁷.

Przeciwko zmuszającym do apostazji została ogłoszona ustawa Teodozjusza II z 438 roku.

C.J. 1,7,5 (438): Impp. Theodosius et Valentinianus AA. Florentino pp.
Eum, quicumque servum seu ingenuum, invitum vel suasionem plectenda, ex cultu Christianae religionis in nefandam sectam ritumve traduxerit, cum dispendio fortunarum capite puniendum censemus.

Imperatorzy Teodozjusz i Walentynian, Augustowie, do Florentyna, prefekta pretorium.

Postanawiamy: ktokolwiek, wolny czy niewolny, kto przez przymus lub namowę odwiódłby kogoś od religii chrześcijańskiej na rzecz bezbożnej sekty lub obrządku, tego należy ukarać konfiskatą majątku i śmiercią.

Powyższa ustawa jest fragmentem 3 Nov. Theod. Jej czwarty paragraf został wyodrębniony przez redaktorów w Kodeksie Justyniana i opatrzony numerem piątym. Nov. Theod. 3 nakładała karę śmierci i konfiskatę całego majątku żyda, który skłonił chrześcijanina ku judaizmowi, niezależnie od tego, czy sprawca był człowiekiem wolnym, czy niewolnikiem. Rozporządzenie to nie było więc skierowane wprost przeciwko apostazji, ale przede wszystkim miało ścigać prozelityzm.

Justynian, usuwając wzmiankę o żydzie, sprawcy apostazji na judaizm, nadał tej regulacji charakter ogólny³⁶⁸. Ustawa przewidywała karę śmierci wraz z konfiskatą całego majątku tego, który skłonił lub przekonał namową ochrzczonego do przyjęcia innej religii³⁶⁹. Kara najwyższa została określona zwrotem *capite puniendum censemus*.

Wydaje się więc, że w myśl ustawodawstwa cesarskiego ogłoszonego przeciwko apostazji, przestępstwo to nie było co do zasady zagrożone karą śmierci. Kara ta mogła być wymierzona natomiast wobec tych, którzy skłonili ochrzczonego do popełnienia tego przestępstwa.

³⁶⁷ Por. M.P. Baccari, op. cit., s. 563.

³⁶⁸ A. Giandomenici, op. cit., s. 613.

³⁶⁹ Tamże, s. 614.

3.4.2. Infamia prawna i pozbawienie prawa występowania w charakterze świadka

Mocą konstytucji cesarskiej z 391 roku, wydanej przez Walentyniana II, Teodozjusza I i Arkadiusza, sprawcy przestępstwa apostazji od religii chrześcijańskiej byli karani sankcją infamii i pozbawienia przywilejów społecznych oraz obywatelskich³⁷⁰.

C.Th. 16,7,5 (391): Idem aaa. Flaviano praefecto praetorio.

[...] ut de loco suo statuque deieci perpetua urantur infamia ac ne in extrema quidem vulgi ignobilis parte numerentur [...].

Ci sami Augustowie, do Flawiana, prefekta pretorium.

[...] aby pozbawionych swej pozycji i statusu paliła wieczysta utrata czci i nie zaliczali się nawet do ostatniej warstwy pospółstwa [...].

Powyższa ustawa cesarska jest jedyną, która mówi o infamii w odniesieniu do przestępstwa apostazji. Nie przejęli jej kompilatorzy justyniańscy.

Po raz pierwszy sankcja karna została ogłoszona przeciwko przestępstwu apostazji dokonanej przez osoby pochodzące z wyższych warstw społecznych, które urodziły się w dostojnej rodzinie lub zrobiły karierę („Si quis splendor conlatus est in eos vel ingenitus dignitatis”)³⁷¹. Tekst ten nie odnosi się więc do wszystkich sprawców apostazji, ale do tych wyłącznie, którzy zajmowali wysoką pozycję społeczną. Ostrość tej sankcji wyraża zwrot, iż apostaci nie mogą zostać zaliczeni nawet do najgorszej grupy pospółstwa („ac ne in extrema quidem vulgi ignobilis parte numerentur”)³⁷². Kara infamii, nałożona mocą konstytucji C.Th. 16,7,5 była więc tym bardziej dotkliwa, im wyższe było położenie tych, których miała dotknąć. Jak wyjaśnia Bronisław Sitek: „w przypadku tych osób odstąpienie od Kościoła niosło za sobą zgorzenie i zachętę dla dokonywania podobnych czynów przez jednostki należące do niższych warstw społecznych”³⁷³.

Niesława była karą dożywotnią. Wynikało to z samego sformułowania zawartego w tekście („perpetua urantur infamia”), jak również z przepisu konstytucji C.Th. 16,7,4, mówiącego, iż kary przeciw apostatom mają taki

³⁷⁰ Na temat kary infamii zob. wyżej, s. 94, literatura na s. 94, przyp. 239.

³⁷¹ C.Th. 16,7,5.

³⁷² Tamże.

³⁷³ B. Sitek, op. cit., s. 117.

właśnie charakter. Podobnie więc i w tym przypadku skrucza oraz konwersja nie uwalniały od tej sankcji³⁷⁴.

Innym rodzajem uszczuplenia czci obywatelskiej, która bywała nakładana na apostatów, była *intestabilitas*, czyli odebranie prawa występowania w charakterze świadka³⁷⁵. Sankcja ta została nałożona w 391 roku na porzucających religię chrześcijańską.

C.Th. 16,7,4 = C.J. 1,7,3 (391): *Ii, qui sanctam fidem prodiderint et sanctum baptisma profanaverint, a consortio omnium segregati sint, a testimoniis alieni [...].*

Ci, którzy zdradzili świętą wiarę i zbezczęścili święty chrzest, niech zostaną odsunięci od wspólnoty ze wszystkimi, pozbawieni prawa do świadectwa drugiej osoby [...].

Uwzględniając datę wydania powyższej ustawy, należy przyjąć, że sankcja karna, określona ustawą jako niezdolność do występowania w charakterze świadka, nie łączy się z tym wszystkim, co zawierało określenie *intestabilitas*. M.P. Baccari oraz A. Giandomenici są zgodne, że w świetle tego przepisu apostata był pozbawiony jedynie prawa do świadczenia³⁷⁶. Giandomenici przyjmuje ponadto, że konsekwencją tej sankcji mogła być również niezdolność sporządzenia testamentu³⁷⁷. Jej pogląd podziela J.W. Syryjczyk³⁷⁸.

3.4.3. Kara wygnania

W roku 391 wydano ustawę nakazującą oddzielenie apostatów od reszty społeczeństwa³⁷⁹.

C.Th. 16,7,4 = C.J. 1,7,3 (391); *Ii, qui sanctam fidem prodiderint et sanctum baptisma profanaverint, a consortio omnium segregati sint [...]. Quos etiam praecepissemus procul abici ac longius amandari, nisi poenae visum fuisset esse maioris versari inter homines et hominum carere suffragiis [...].*

³⁷⁴ Por. L. de Giovanni, op. cit., s. 179; A. Giandomenici, op. cit., s. 617; Syryjczyk, *Apostazja*, s. 162.

³⁷⁵ Literatura dotycząca *intestabilitas* została przedstawiona na s. 96, przyp. 247.

³⁷⁶ Por. A. Giandomenici, op. cit., s. 607; M.P. Baccari, op. cit., s. 568.

³⁷⁷ Por. A. Giandomenici, op. cit., s. 607.

³⁷⁸ Syryjczyk, *Apostazja*, s. 167.

³⁷⁹ Różne formy wygnania stosowane w rzymskim prawie karnym zostały przedstawione na s. 98-105. Literatura przedmiotu została podana na s. 100, przyp. 252.

Ci, którzy zdradzili świętą wiarę i zbezcześcili święty chrzest, niech zostaną odsunięci od wspólnoty ze wszystkimi [...]. Nakazalibyśmy nawet, żeby zostali wydalen i wygnani daleko, gdyby nie wydawało się większą karą przebywanie wśród ludzi i bycie pozbawionym ich praw [...].

Wydaje się, iż zamysłem ustawodawcy było nałożenie kary wygnania lub kary podobnej, polegającej na oddzieleniu apostatów od wspólnoty ludzkiej³⁸⁰.

Duże trudności w interpretacji sprawia sankcja karna nałożona ustawą C.Th. 16,7,2 z 383 roku³⁸¹. Została ona ustanowiona następującymi słowami:

C.Th. 16,7,2 (383): Idem aaa. Postumiano praefecto praetorio.
Christianis ac fidelibus, qui ad paganos ritus cultusque migrarunt, omnem in quamcumque personam testamenti condendi interdicimus potestatem, ut sint absque iure Romano [...].

Ci sami trzej Augustowie do Postumiana, prefekta pretorium.
Chrześcijanom oraz wiernym, którzy przeszli do pogańskich obrzędów i kultów, odbieramy władzę sporządzania testamentu na rzecz jakiegokolwiek osoby, aby byli wykluczeni od prawa rzymskiego [...].

Ustawa umieściła porzucających wiarę chrześcijańską poza prawem rzymskim („absque iure Romano”). Według opinii J. Gothofredusa kara ta miałaby polegać na degradacji apostatów do stanu peregrynów³⁸². Przeciwwstawiając się takiej interpretacji, M.P. Baccari utrzymuje, że wobec faktu zrównania apostatów z peregrynami, wiele kar zawartych w rubryce „De apostatis” nie miałyby racji bytu³⁸³. Twierdzenie to nie wyklucza poglądu J.W. Syryjczyka, jak się wydaje słusznego, że na mocy tej konstytucji apostaci tracili prawa obywatela rzymskiego. W prawie rzymskim utrata tego prawa była skutkiem skazania na karę wygnania lub przyjęcia obywatelstwa innego państwa. Obywatel rzymski – konkluduje J.W. Syryjczyk – w wyniku popełnienia przestępstwa apostazji, chociaż nie zesłany na wygnanie, tracił swój status prawny, jaki wynikał z faktu posiadania obywatelstwa rzymskiego³⁸⁴.

Ustawa C.Th. 16,7,2 nie została zamieszczona w Kodeksie Justyniańskim. Justynian nie zdecydował się skorzystać z tego enigmatycznego rozwiązania.

³⁸⁰ Por. M.P. Baccari, op. cit., s. 567; Syryjczyk, Apostazja, s. 163; L. de Giovanni, op. cit., s. 114-115.

³⁸¹ Por. M.P. Baccari, op. cit., s. 557, 581.

³⁸² Por. Gothofredus, *ad C. Th.* 16,7,4.

³⁸³ M.P. Baccari, op. cit., s. 580-581.

³⁸⁴ Syryjczyk, Apostazja, s. 164.

3.4.4. Konfiskata majątku

Kara konfiskaty majątku za porzucenie religii chrześcijańskiej została ustanowiona ustawą Konstancjusza II z 357 roku.

C.J. 1,7,1 (357): Imp. Constantius A. ad Thallasium pp.

Si quis lege venerabili constitutus ex Christiano Iudaeus effectus sacrilegis coetibus adgregetur, cum accusatio fuerit comprobata, facultates eiusdem dominio fisci iubemus vindicari.

Imperator Konstancyń, August, do Talasjusza, prefekta pretorium.

Jeśli ktokolwiek, kto został chrześcijaninem według kanonów Kościoła, przejdzie na judaizm i przyłączy się do zgromadzeń świętokradzkich, a oskarżenie to zostanie udowodnione, rozkazujemy, by jego majątek został włączony do Skarbu cesarskiego.

Stosownie do tego przepisu, karą konfiskaty dóbr po udowodnieniu przestępstwa („cum accusatio fuerit comprobata”)³⁸⁵ zostało zagrożone jedynie przejście z chrześcijaństwa do judaizmu.

Powyższe rozporządzenie cesarza Konstancjusza II ogłoszone w 357 roku zostało umieszczone jako ustawa C.J. 1,7,1 na czele tytułu „De apostatis” Kodeksu Justyniana. W Kodeksie Teodozjańskim zaś konstytucja ta została umieszczona w tytule „De Iudaeis, caelicolis et Samaritanis” jako C.Th. 16,8,7. Wynika stąd, że Kodeks Teodozjański ścigał karą konfiskaty tych, którzy przyjęli judaizm, mimo że w tytule „De apostatis” nie przewidywał konfiskaty majątku za apostazję³⁸⁶.

Umieszczenie w Kodeksie Justyniana ustawy z 357 roku, zagrażającej konfiskatą dóbr za apostazję do judaizmu, rodzi pytanie, czy w myśl ustawodawstwa justyniańskiego kara ta mogła być wymierzana również za apostazję do religii pogańskiej. Opinie uczonych są w tej materii podzielone³⁸⁷. M.P. Baccari twierdzi, że z faktu umieszczenia tej ustawy na czele tytułu „De apostatis” w Kodeksie Justyniana należy wyciągnąć wniosek, iż norma ta dotyczy wszystkich apostatów, niezależnie od przyjmowanej religii, nie można jej odnosić tylko do tych, którzy z chrześcijaństwa przeszli do judaizmu³⁸⁸. Inni

³⁸⁵ C.J. 1,7,1.

³⁸⁶ Giandomenici niesłusznie twierdzi, że karze konfiskaty majątku, w myśl Kodeksu Teodozjańskiego, nie podlegali apostaci do judaizmu ze względu na pominięcie w tym Kodeksie konstytucji Konstancjusza II z roku 357. Por. A. Giandomenici, op. cit., s. 602; Syryjczyk, *Apostazja*, s. 158-159.

³⁸⁷ Por. Syryjczyk, *Apostazja*, s. 160.

³⁸⁸ Por. M.P. Baccari, op. cit., s. 554.

autorzy wyrażają zdanie przeciwne i twierdzą, że konfiskata majątku mogła być wymierzona jedynie wobec apostatów do judaizmu³⁸⁹. J.W. Syryjczyk, dzieląc pierwszą opinię, słusznie rozważa powyższą kwestię w odniesieniu do historycznego rozwoju pojęcia przestępstwa apostazji w prawie rzymskim³⁹⁰. Istniejące w ustawodawstwie karnym różnice pomiędzy apostazją do pogaństwa a apostazją do judaizmu zostały zatarte w ustawie C.Th. 16,7,7 = C.J. 1,7,4 z 426 roku. Tym bardziej zróżnicowanie to nie mogło mieć miejsca w Kodeksie Justyniańskim promulgowanym w 529 roku.

3.4.5. Pozbawienie prawa sporządzania testamentu i dziedziczenia

W roku 381 apostaci do religii pogańskiej zostali pozbawieni prawa spisania testamentu. Akty ostatniej woli sporządzone przed wydaniem tej ustawy zostały unieważnione.

C.Th. 16,7,1 (381); Imppp. Gratianus, Valentinianus et Theodosius aaa. ad eutropium praefectum praetorio.

His, qui ex Christianis pagani facti sunt, eripiatur facultas iusque testandi et omne defuncti, si quod est testamentum submota conditione rescindatur.

Imperatorzy Gracjan, Walentynian i Teodozjusz, Augustowie, do Eutropiusza, prefekta pretorium.

Tym, którzy z chrześcijan stali się poganami, niech będzie odebrana możliwość i prawo sporządzania aktów prawnych, a jakkolwiek testament zmarłego, jeśli jakiś jest, niech bezwarunkowo zostanie unieważniony.

Prawodawca potwierdził powyższy przepis w roku 383, wydając ustawę C.Th. 16,7,2. Pierwsze jej zdanie zawiera postanowienie o pozbawieniu apostatów do religii pogańskiej prawa sporządzania testamentu.

C.Th. 16,7,2 (383): Idem aaa. Postumiano praefecto praetorio.

Christianis ac fidelibus, qui ad paganos ritus cultusque migrarunt, omnem in quamcumque personam testamenti condendi interdicimus potestatem [...].

Ci sami trzej Augustowie do Postumiana, prefekta pretorium.

Chrześcijanom oraz wiernym, którzy przeszli do pogańskich obrzędów i kultów, odbieramy władzę sporządzania testamentu na rzecz jakiegokolwiek osoby [...].

³⁸⁹ Por. J. Bouché, *Apostasie*, w: DTC I, 645.

³⁹⁰ Por. Syryjczyk, *Apostazja*, s. 160.

Ustawy cesarskie C.Th. 16,7,1 i C.Th. 16,7,2 pozbawiły zdolności sporządzenia testamentu jedynie tych, którzy przyjmowali religię pogańską. Według ustawy C.Th. 16,7,3 z roku 383 niezdolność taką ściągał na siebie sprawca każdego rodzaju apostazji. Słowa rozporządzenia: „karzemy zabranieniem możliwości sporządzania testamentu” („negata testandi licentia vindicamus admissum”) zostały skierowane zarówno do tych, którzy przyjmowali pogaństwo, jak i do tych, którzy przystąpili do judaizmu.

Testament sporządzony przez apostatę mógł zostać wzruszony przed sądem.

C.Th. 16,7,3 (383): Idem aaa. ad Hypatium praefectum praetorio.
[...] intra quinquennium iuge, quod inofficiosis actionibus constitutum est, proprias exerat actiones futurique iudici huiuscemodi sortiatur exordium [...].

Ci sami trzej Augustowie do Hypacjusza, prefekta pretorium.
[...] w ciągu całych pięciu lat, które zostały ustanowione dla spraw o wydziedziczenie, niech ujawni własne działania i złoży później tego typu pozew do sądu [...].

Niezależnie od powyższego prawodawca pozbawił apostatów również zdolności dziedziczenia na podstawie testamentu. Zdolność ta została odebrana porzucającym religię chrześcijańską mocą ustawy wydanej w 391 roku. Potwierdziła ona poprzednie regulacje odnośnie do *testamenti factio* („testamenti, ut ante iam sanximus, non habeant factionem”)³⁹¹, a jednocześnie stwierdziła, iż apostaci nie mają prawa dziedziczenia i nie mogą być przez nikogo powoływani do spadku („nulli in hereditate succedant a nemine scribantur heredes”)³⁹².

Normy dotyczące zdolności do testowania i dziedziczenia testamentowego przez apostatów zostały złagodzone pod koniec IV wieku. Ustawa wydana w 396 roku wprawdzie dalej utrzymała zakaz testowania („haec poena persequitur, ut testandi in alienos non habeant facultatem”), ale określiła pewne kategorie osób dopuszczonych do sukcesji. Dla apostatów dziedzicami mogli być: „ojciec i matka, brat i siostra, syn i córka, wnuk i wnuczka” pod warunkiem prawnego ich pochodzenia („sed certa his generis sui propago succedat, id est pater ac mater, frater ac soror, filius ac filia, nepos ac neptis”)³⁹³. Ustawę kończy ostrzeżenie, aby nikt ze sprawców apostazji nie przypisywał sobie możliwości poszerzenia kategorii osób wyznaczonych przez prawo do suk-

³⁹¹ C.Th. 16,7,4.

³⁹² Tamże.

³⁹³ C.Th. 16,7,6.

cesji („nec ulterius sibi progrediendi quisquam vindicet potestatem”)³⁹⁴. Co ciekawe, konstytucja nie sprecyzowała, czy członkowie najbliższej rodziny mają być chrześcijanami. M.P. Baccari wiąże wydanie tej regulacji z pewnym złagodzeniem państwowego kursu wobec apostatów³⁹⁵.

Odwrotną tendencję w tym względzie przejawia ustawa C.Th. 16,7,7 = C.J. 1,7,4 z 426 roku. Na jej mocy wszyscy apostaci, bez żadnego wyjątku, zostali pozbawieni zdolności sporządzenia testamentu i czynienia darowizn („testandi aut donandi quippiam habeant facultatem”)³⁹⁶. Wskazano na absolutną niezdolność, której nie można było uniknąć przez pozorną sprzedaż albo darowiznę. Wszystkie fikcyjne sprzedaże zostały zakazane i zagrożone karą jako akty, które zmierzają do obejścia ustawy („sed nec venditionis specie facere legi fraudem”)³⁹⁷. Dziedzictwo apostaty miało zaś *ab intestato* przypaść tym krewnym, którzy przyjęli wiarę chrześcijańską („ab intestato Christianitatem sectantibus propinquis potissimum deferatur”)³⁹⁸. Istotą tej normy, zdaniem M.P. Baccari, była szczególnie racja ekonomiczna: przeniesienie majątku apostatów na chrześcijan. Przepis uniemożliwiał apostacie przekazanie dóbr wrogom wiary chrześcijańskiej. W odróżnieniu od ustawy C.Th. 16,5,6, która umożliwiała dziedziczenie prawemu potomstwu, niezależnie od wyznawanej przez nich wiary, ustawa z 426 roku dopuszcza do dziedziczenia *ab intestato* osoby bliskie apostacie, przyznając jednak wyznawcom religii chrześcijańskiej pozycję uprzywilejowaną. Przeznaczenie dóbr na rzecz osób prywatnych, a nie na skarb państwa, zwiększało skuteczność tej normy prawnej i nałożonej przez nią represji³⁹⁹.

Nie tylko testament, ale również inne akty rozporządzające majątkiem dokonane przez apostatę (darowizna czy sprzedaże) mogły być zaskarżone. Konstytucja C.Th. 16,7,7 wprowadziła nowe przepisy w stosunku do ustawy z 383 roku. Prawo do wniesienia skargi o unieważnienie testamentu, darowizny lub sprzedaży nie podlegało przedawnieniu.

C.Th. 16,7,7 = C.J. 1,7,4 (391): Impp. Theodosius et Valentinianus AA. Basso praefecto praetorio.

[...] etiam post mortem comprobata perfidia hac ratione plectenda est, ut donationibus testamentisque rescissis ii, quibus hoc defert legitima successio, huiusmodi personarum hereditate potiantur.

³⁹⁴ Tamże.

³⁹⁵ M.P. Baccari, op. cit., s. 574.

³⁹⁶ C.Th. 16,7,7,1 = C.J. 1,7,4.

³⁹⁷ C.Th. 16,7,7; C.J. 1,7,4.

³⁹⁸ Tamże.

³⁹⁹ Por. M.P. Baccari, op. cit., s. 578-579.

Imperatorzy Teodozjusz i Walentynian, Augustowie, do Bassusa, prefekta pretorium.

[Tych], których stwierdzone wiarołomstwo nawet po śmierci trzeba karać według tej zasady, żeby unieważniwszy darowizny i testamenty, ci, którym to daje ustawowe dziedziczenie, uzyskali spadek po tego typu osobach.

Reasumując, ustawy cesarskie zebrane w tytułach „De apostatis” Kodeksu Teodozjańskiego i Kodeksu Justyniańskiego stworzyły odrębną grupę ustaw karnych wymierzonych przeciwko apostatom. Ogłoszono je w okresie od 357 do 455 roku.

Apostazją według prawa rzymskiego było zaś całkowite porzucenie religii chrześcijańskiej przez ochrzczonego i przyjęcie judaizmu lub religii pogańskiej. Ustawodawca przejął więc pojęcie apostazji ustalone przez doktrynę kościelną.

Zakaz apostazji wynikał przede wszystkim z obwarowania sankcjami karnymi przepisów normujących kwestie związane z porzuceniem religii chrześcijańskiej. Kary nakładane na sprawców tego przestępstwa były dotkliwe. Z analizy tekstów zebranych w tytułach „De apostatis” obu kodeksów nie można jednak wyciągnąć wniosku, że za dokonanie apostazji od religii państwowej przewidziano karę śmierci.

Sankcjami, które dotykały osobę apostaty były: infamia, pozbawienie prawa występowania w charakterze świadka oraz wygnanie. Niezależnie od tego w określonych sytuacjach prawo przewidywało konfiskatę majątku apostaty, pozbawienie prawa sporządzania testamentu i dziedziczenia.

Figurka Demeter. Mediolan. Muzeum Archeologiczne (fot. A. Adamczuk)

USTAWOWE OGRANICZENIA WOBEC RELIGII POGAŃSKIEJ I JEJ WYZNAWCÓW

4.1. USTAWOWE OKREŚLENIE WYZNAWCÓW RELIGII POGAŃSKIEJ

Słowo „pogani” pochodzi od łacińskiego wyrażenia *paganus*, którego używano w dwóch znaczeniach. Zgodnie ze swoją etymologią oznaczało ono pierwotnie człowieka mieszkającego na wsi (*pagus*), „wieśniaka”. W tym sensie termin *paganus* odróżniał mieszkańca wsi od mieszkańca miasta. W późniejszym okresie przydomek ten oznaczał także człowieka „cywilnego”, „świeckiego”, „obywatela”, w odróżnieniu od żołnierza (*miles*).

Przed uznaniem religii chrześcijańskiej przez państwo rzymskie, wyrażenie *paganus* przynależało do sfery języka świeckiego. Po przyznaniu Kościołowi wolności religijnej w cesarstwie, przyjął je także język religii. W czasach konfrontacji pogaństwa z chrześcijaństwem wyznawcy starej rzymskiej religii politeistycznej otrzymali nazwę *pagani*, ponieważ mieszkańcy wsi dłużej opierali się chrystianizacji niż mieszkańcy miast⁴⁰⁰.

W tekstach prawnych słowo *paganus* na oznaczenie niechrześcijan zostało użyte po raz pierwszy w 370 roku w ustawie Walentyniana I⁴⁰¹. Warto dodać, że wyznawcy religii politeistycznej byli także nazywani (choć znacznie rzadziej) terminem *gentiles*⁴⁰². W czasach chrześcijańskich obie nazwy zazwyczaj opatrywano określeniami pejoratywnymi. Religię pogańską zwano przesądem

⁴⁰⁰ Por. Berger, Dictionary, s. 615; H. Heumann, E. Seckel, op. cit., s. 401; H. Leclercq, *Paganus, pagana, paganicum*, w: DACL, XIII, I, 375-376; Mommsen, Strafrecht, s. 606.

⁴⁰¹ C.Th. 16,2,18; por. także: C.Th. 16,10,20 (415); 21 (416); 23 (423); 25 (435); C.J. 1,11,8 (472).

⁴⁰² C.Th. 16,10,12,21.

(*superstitio*⁴⁰³, *superstitio gentilicia*⁴⁰⁴), świętokradztwem (*sacrilegium*)⁴⁰⁵, bezbożnym i błędnym rytym (*ritus profanus*⁴⁰⁶, *pagani ritus error*⁴⁰⁷). Naukę pogan określano jako szaleństwo, głupstwo (*pagatorum insania*)⁴⁰⁸, a składane przez nich ofiary jako obrzydliwe (*abominanda sacrificia*)⁴⁰⁹. Wyznawcy starej religii rzymskiej nazywani byli ludźmi o bezbożnych i zbrodniczych umysłach (*sceleratae mentis paganae; impiorum ac sceleratorum pagatorum error*)⁴¹⁰.

4.2. ZAKAZ SPRAWOWANIA KULTU POGAŃSKIEGO

Na początku IV wieku zwolennicy religii politeistycznej stanowili nadal większość ludności cesarstwa i wciąż zajmowali wysokie stanowiska w administracji i w armii. Dlatego pierwsi władcy chrześcijańscy działali dosyć powściągliwie wobec religii pogańskiej i jej wyznawców. W miarę wzrostu liczby zwolenników religii chrześcijańskiej i umacniania jej statusu, sytuacja pogan stopniowo ulegała pogorszeniu⁴¹¹.

Cesarz Konstantyn, pierwszy władca chrześcijański, wydał prawdopodobnie dwie ustawy dotyczące kultu pogańskiego. Jedna z nich zakazywała oddawania czci bożkom i składania ofiar. Jej tekst nie zachował się do naszych czasów. Wiadomo, że nie został włączony do Kodeksu Teodozjańskiego⁴¹², co nasuwa pytania o jej istnienie (tym bardziej, że ustawy Kodeksu Teodozjańskiego zostały zebrane przez kompilatorów chrześcijańskich w czasie, kiedy nowa religia miała już status religii państwowej)⁴¹³. Regulację tę wspomina jednak tekst ustawy Konstancjusza z 341 roku⁴¹⁴. O jej ogłoszeniu lakonicznie zaświadcza także

⁴⁰³ Por. C.Th. 16,10,2; 20; C.J. 16,11,8.

⁴⁰⁴ C.Th. 16,10,12,2.

⁴⁰⁵ Por. C.Th. 16,10,7.

⁴⁰⁶ Por. C.Th. 16,10,10; 17; C.J. 1,11,4.

⁴⁰⁷ Por. C.Th. 16,10,21; C.J. 1,11,5.

⁴⁰⁸ C.J. 1,11,10,2.

⁴⁰⁹ Por. C.Th. 16,10,12.

⁴¹⁰ Por. C.Th. 16,10,25; C.J. 1,11,10.

⁴¹¹ Por. Gaudemet, L'Eglise, s. 634; Mommsen, Strafrecht, s. 607.

⁴¹² W nauce podnoszono, że jej skuteczność okazała się na tyle dyskusyjna, iż władca musiał powstrzymać się od egzekwowania tych przepisów. Zob. T.D. Barnes, *Constantine's Prohibition of Pagan Sacrifice*, „The American Journal of Philology” 105(1984), s. 69-72.

⁴¹³ Gaudemet, Législation, s. 54; Mommsen, Strafrecht, s. 607.

⁴¹⁴ C.Th. 16,10,2 (341): „[...] Nam quicumque contra legem divi principis parentis nostri et

Euzebiusz, który wspomina, że cesarz polecił swoim urzędnikom powstrzymać się od składania ofiar⁴⁴⁵. Wydaje się, że Konstantyn zakazał składania tylko niektórych ofiar lub też zarządzenie to miało charakter zachęty, wezwania do powstrzymania się od praktyk starej religii. Nie jest bowiem prawdopodobne, aby w tamtejszych okolicznościach cesarz mógł wydać bezwzględny zakaz praktykowania religii pogańskiej. Byłoby to zarządzenie zbyt radykalne, tak w kontekście sytuacji społeczno-politycznej cesarstwa, jak i samej polityki religijnej Konstantyna⁴⁴⁶.

Szereg ustaw przeciwko kultowi pogańskiemu wydał Konstancjusz, syn Konstantyna. W roku 341 ogłosił ustawę zabraniającą składania ofiar pogańskich. Nie została ona jednak opatrzona żadną sankcją karną.

C.Th. 16,10,2 (341): Imp. Constantius a. ad Madalianum agentem vicem praefectorum praetorio.

Cesset superstitio, sacrificiorum aboleatur insania.

Imperator Konstancjusz, August, do Madalianusa, pełniącego obowiązki prefekta pretorium.

Niech ustąpi zabobon, niech zniknie szaleństwo ofiar.

W kilka lat później Konstancjusz nakazał zamknięcie świątyń pogańskich.

C.Th. 16,10,4 (346-354)⁴⁴⁷: Idem aa. ad Taurum praefectum praetorio.

Placuit omnibus locis adque urbibus universis claudi protinus templa et accessu vetito omnibus licentiam delinquendi perditis abnegari. Volumus etiam cunctos sacrificiis abstinere. Quod si quis aliquid forte huiusmodi perpetraverit, gladio ultore sternatur. Facultates etiam perempti fisco decernimus vindicare et similiter adfligi rectores provinciarum, si facinora vindicare neglexerint.

---

hanc nostrae mansuetudinis iussionem ausus fuerit sacrificia celebrare, competens in eum vindicta et praesens sententia exeratur [...]". Gaudemet (Législation, s. 54) nie wyklucza, że powołanie się na ustawę Konstantyna było zamierzoną omyłką kompilatorów Kodeksu Teodozjańskiego. Celem tego zabiegu była chęć tworzenia legendy Konstantyna „pierwszego chrześcijańskiego cesarza”.

⁴⁴⁵ Euzeb. Vita Const. 2,44,45.

⁴⁴⁶ Por. Gaudemet, L'Eglise, s. 646-647; Mommsen, Strafrecht, s. 607. Argumenty popierające zdanie przeciwne przedstawia R.M. Errington, *Constantine and the Pagans*, „Greek, Roman, and Byzantine Studies” 29(1988), nr 3, s. 309-318.

⁴⁴⁷ Rok wydania tej ustawy jest dyskutowany. Autorzy przyjmują różne daty jako prawdopodobne: 342 rok (Jeannou, op. cit., s. 73); 346 rok (P. Petit, *Le Bas-Empire (284-395)*, Paris 1974, s. 94); 344 rok (E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, I, Paris 1959, s. 132).

Ci sami Augustowie do Taurusa, prefekta pretorium.
 Postanawiamy, aby we wszelkich miejscach i wszystkich miastach natychmiast zamknąć świątynie i zabroniwszy wszystkim wejścia, odmówić błędzącym możliwości popełniania występku. Chcemy także, żeby wszyscy powstrzymali się od ofiar. Jeśliby przypadkiem ktoś dopuścił się czegoś tego rodzaju, niech zostanie ścięty mieczem pomsty. Zarządzamy także, żeby dobra zabitego przypadły na rzecz Skarbu i by podobnie byli karani zarządcy prowincji, jeśli zaniedbaliby ukarania zbrodni.

Rozporządzenie cesarskie cechuje się sporym radykalizmem. Władca nakazał zamknięcie świątyń pogańskich w całym cesarstwie i zabronił do nich wstępu. Za złamanie cesarskiej woli winnym groziły surowe kary: śmierć i konfiskata majątku. Podobne sankcje karne przewidywała ustawa wobec tych zarządców prowincji, którzy zaniedbywali wykonanie ogłoszonych przepisów.

Nie znamy skutków ani tej ustawy, ani poprzednich. Były one zapewne niewielkie. Do tego wniosku upoważnia fakt, że Konstancjusz podczas swojego pierwszego pobytu w Rzymie w 357 roku respektował religię pogańską i jej przywileje. Miała ona w tym czasie nadal wielkie znaczenie, szczególnie w starej stolicy, gdzie wyznawało ją wielu obywateli wywodzących się z arystokracji rzymskiej. Można także przypuszczać, że nieskuteczność tych regulacji była uwarunkowana wydarzeniami politycznymi, które miały miejsce w zachodniej części cesarstwa. W latach 350–353 władzę w Galii i Afryce uzurpował Magnencjusz. Celem pozyskania zwolenników w walce z Konstancjuszem usiłował przywrócić religii pogańskiej jej dawną pozycję. Prawdopodobnie odwołał on wszystkie rozporządzenia niekorzystne dla wyznawców starej religii rzymskiej⁴¹⁸.

Gwałtowna zmiana polityki religijnej nastąpiła w 375 roku po śmierci cesarza Walentyniana I, po którym tron objął Gracjan. Cesarz, po ogłoszeniu edyktu tolerancyjnego w Sirmium, potwierdzającego możliwość swobodnego wyznawania własnej religii⁴¹⁹, podjął szereg decyzji, które miały ogromny wpływ na status religii pogańskiej. To on usunął z oficjalnej tytulatury cesarskiej tytuł *pontifex maximus*⁴²⁰, a następnie kazał zabrać posąg bogini Wiktorii

⁴¹⁸ Przypuszczenie to potwierdza tekst ustawy C.Th. 16,10,5 (353): „Idem a. ad Cerealem praefectum Urbi. Abolentur sacrificia nocturna magnentio auctore permissa et nefaria deinceps licentia repellatur”. Ustawa ta została ogłoszona przez Konstancjusza po zwycięstwie nad Magnencjuszem. Cesarz zabronił sprawowania „nocnych ofiar”, które, jak wyjaśnia tekst rozporządzenia, zostały dozwolone przez Magnencjusza.

⁴¹⁹ Źródła i literatura dotyczące edyktu wydanego przez cesarza Gracjana w Sirmium zostały wskazane na s. 79, przyp. 193.

⁴²⁰ Data usunięcia tytułu *pontifex maximus* z tytulatury cesarskiej jest dyskutowana. J.R. Palenque (op. cit., s.117) przyjmuje rok 382, natomiast Piganiol (op. cit., s. 228) – rok 379.

z sali obrad senatu rzymskiego⁴²¹. Zdecydowanie wystąpił również przeciwko dobrom świątyń służącym utrzymaniu kultu i kapłanów. Majątek ten został skonfiskowany na rzecz fiskusa. Także wszelkie darowizny dokonywane odąd na rzecz świątyń lub kolegów pontyfików miały przejść na rzecz państwa. Przywileje i ustawowe uprawnienia pontyfików zostały zniesione. Decyzje te miały doniosłe znaczenie społeczno-polityczne, gdyż oznaczały ustawowe „oddzielenie” starej religii politeistycznej od państwa⁴²².

Dalsze środki, które doprowadziły do zepchnięcia religii pogańskiej w cesarstwie do podziemia, podjął Teodozjusz I. 21 grudnia 381 roku potwierdził on ważność przepisów swoich poprzedników zakazujących składania ofiar pogańskich.

C.Th. 16,10,7 (381): Impppp. Gratianus, Valentinianus et Theodosius aaa. Floro praefecto praetorio.

Si qui vetitis sacrificiis diurnis nocturnisque velut vesanus ac sacrilegus, incertorum consultorem se inmerserit fanumque sibi aut templum ad huiusmodi sceleris executionem adsumendum crediderit vel putaverit adeundum, proscrizione se noverit subiugandum, cum nos iusta institutione moneamus castis deum precibus excolendum, non diris carminibus profanandum.

Imperatorzy Gracjan, Walentynian i Teodozjusz, Augustowie, do Florusa, prefekta pretorium.

Jeśli ktoś, szukając porady w sprawach niepewnych, jak szalony świętokradca uczestniczyłby w zabronionych ofiarach dziennych i nocnych i uznałby, że dla popełnienia tego typu zbrodni musi wykorzystać kaplicę albo świątynię, albo uważałby, że musi się do niej udać, niech wie, że będzie podlegać proskrypcji, ponieważ my słusznym postanowieniem napominamy, że Boga trzeba czcić czystymi modlitwami, a nie znieważać złowieszczymi pieśniami.

Ustawa została opatrzona sankcją karną. Za jej przekroczenie groziła kara wygnania (*proscriptio*). Zakaz przepowiadania przyszłości został wkrótce ponowiony, a ustawa C.Th. 16,10,9 z 385 roku zabroniła dodatkowo wróżenia z wnętrzości zwierząt⁴²³.

Działalność ustawodawcza Teodozjusza I przeciwko religii pogańskiej nasiliła się w 390 roku, kiedy to z rozkazu cesarza dokonano masakry lud-

⁴²¹ Na temat znaczenia tego posągu i okoliczności jego usunięcia zob. L. Małunowiczówna, *De ara Victoriae in Curia Romana quomodo certatum sit*, Wilno 1937.

⁴²² Por. Biondi, DRC I, s. 329 i nn.; A. Chastagnol, *Le Bas-Empire*, Paris 1969, s. 50; A. Piganiol, op. cit., s. 228-229; E. Stein, op. cit., s. 200 i nn.

⁴²³ C.Th. 16,10,9 (385): „Idem aaa. Cynegio praefecto praetorio. Ne quis mortalium ita faciendi sacrificii sumat audaciam, ut inspectione iecoris extorumque praesagio vanae spem promissionis accipiat vel, quod est deterius, futura sub execrabili consultatione cognoscat [...]”.

ności w Tessalonikach. Teodozjusz został obłożony klątwą kościelną przez Ambrożego, biskupa Mediolanu i musiał odbyć publiczną pokutę⁴²⁴. Po tych wydarzeniach władca ogłosił całą serię surowych rozporządzeń przeciwko wyznawcom religii politeistycznej.

Pierwsze z nich zostało wydane w Mediolanie 24 lutego 391 roku:

C.Th. 16,10,10 (391): Idem aaa. ad Albinum praefectum praetorio⁴²⁵.

Nemo se hostiis polluat, nemo insontem victimam caedat, nemo delubra adeat, templa perlustret et mortali opere formata simulacra suspiciat, ne divinis adque humanis sanctionibus reus fiat. Iudices quoque haec forma contineat, ut, si quis profano ritui deditum templum uspiam vel in itinere vel in urbe adoraturus intraverit, quindecim pondo auri ipse protinus inferre cogatur nec non officium eius parem summam simili maturitate dissolvat, si non et obstiterit iudici et confestim publica adtestatione rettulerit. Consulares senas, officia eorum simili modo, correctores et praesides quaternas, apparitiones illorum similem normam aequali sorte dissolvant.

Ci sami trzej Augustowie, do Albinusa, prefekta pretorium.

Nikt niech się nie kala ofiarami ze zwierząt, niech nikt nie zabija niewinnej ofiary, niechaj nikt nie chodzi do pogańskich kaplic, nie nawiedza świątyń i nie czci wizerunków uformowanych kunsztem śmiertelnych, aby nie stał się winnym sankcji Boskich i ludzkich. Niech dostojników także dotyczy ta formuła, że jeśli jakiś [dostojnik] oddający się pogańskiemu rytowi gdzieś albo w drodze, albo w mieście wszedłby do świątyni, aby ją uczcić, niech będzie zmuszony sam wnieść natychmiast karę w wysokości piętnastu funtów złota, a jego urząd w równej mierze i równie spiesznie niech wypłaci taką samą sumę, jeśli nie sprzeciwi się dostojnikowi i natychmiast nie ogłosi tego publicznie. Mężowie konsularni niech płacą po sześć, ich urzędy tyle samo, korektorzy cesarscy i namiestnicy prowincji po cztery, ich urzędnicy, dzieląc ich los, niech płacą podobnie.

Ponawiając zakaz składania ofiar i zabijania „niewinnych” zwierząt, prawodawca dodał przepis zabraniający wchodzenia do świątyni i oddawania czci

⁴²⁴ Szerzej na ten temat por. J.R. Palenque, op. cit., s. 227–250.

⁴²⁵ Ustawa była adresowana do Albinusa, który był prefektem Rzymu, a nie – jak błędnie wskazuje inskrypcja – prefektem pretorium. Jako autorów inskrypcja błędnie wymienia Gracjana, Walentyniana i Teodozjusza. Gracjan zmarł w 383 roku; chodzi więc zatem o Walentyniana II, Teodozjusza I i Arkadiusza. Ten ostatni jako dziecko został wyniesiony do godności Augusta przez swojego ojca w sierpniu 383 roku. Wiek Arkadiusza wyklucza go zatem jako faktycznego współautora tej ustawy. Ustawę tę przypisuje się Teodozjuszowi, który od roku 390 przebywał w Mediolanie, gdzie właśnie była ogłoszona omawiana ustawa. Por. Gaudemet, *Condamnation*, s. 598.

posągom⁴²⁶. Przepis ten praktycznie oznaczał zniesienie swobody sprawowania pogańskiego kultu⁴²⁷. Ustawę opatrzone sankcją karną, która jednak nie została dokładnie określona ani co do rodzaju, ani co do wielkości. Powiedziano bowiem, że winni będą karani sankcjami boskimi i ludzkimi („ne divinis adque humanis sanctionibus”). Tego rodzaju sformułowanie stworzyło szerokie możliwości nakładania różnych kar.

Ta sama ustawa odniosła zakaz wchodzenia do świątyni w sposób szczególny do urzędników administracji cesarskiej (*iudices*) zwanych *consulares*, *correctores* i *praesides*⁴²⁸. Zabroniono im w niej „wstępu do świątyni celem oddania czci bogom tak w czasie podróży, jak i w Rzymie”. Za przekroczenie tego przepisu ustawodawca nałożył karę grzywny piętnastu funtów dla pierwszej kategorii urzędników, sześciu dla drugiej i dwu dla trzeciej. Nadto, zgodnie z praktyką ustawodawczą tamtej epoki, taką samą karę przewidziano wobec współpracowników tych urzędników, gdyby nie sprzeciwiali się oni zakazanym czynom swoich przełożonych.

W kilka miesięcy później Teodozjusz, zmierzając do Konstantynopola, ogłosił w Akwilei ustawę C.Th. 16,10,11, adresowaną do urzędników cesarskich sprawujących władzę w prowincji Egiptu: Ewagriusza, namiestnika tej prowincji (*praefectus augustalis*) oraz Romanusa, dowódcy wojsk cesarskich (*comes*

⁴²⁶ Zabraniając wstępu do świątyni, cesarz Teodozjusz odszedł od idei ograniczonej tolerancji potwierdzonej ustawą C.Th. 16,10,8 z 382 roku. Przepisy tej ustawy dozwalały wstępować do świątyni pod warunkiem powstrzymania się od składania ofiar: „Aedem olim frequentiae dedicatam coetui etiam populo quoque communem, in qua simulacra feruntur posita artis pretio quam divinitate metienda iugiter patere publici consilii auctoritate decernimus neque huic rei obreptivum officere sinimus oraculum. Ut conventu urbis et frequenti coetu videatur, experientia tua omni votorum celebritate servata auctoritate nostri ita patere templum permittat oraculi, ne illic prohibitorum usus sacrificiorum huius occasione aditus permissus esse credatur”.

⁴²⁷ Piganiol (op. cit., s. 258) nazywa tę ustawę „wyrokiem śmierci przeciwko pogaństwu”.

⁴²⁸ *Consulares*, *correctores* i *praesides* były to tytuły nadawane namiestnikom rzymskich prowincji. Za panowania Sewerów prowincjami zarządzali senatorowie jako prokonsulowie lub legaci (*legati Augusti*); niektórzy z nich należeli do stanu rycerskiego (*ordo equester*). Powszechnie byli oni nazywani *consulares*. Począwszy od czasu panowania cesarza Galiena senatorom nie powierzano zarządu prowincjami. Cesarz Dioklecjan, podwajając prawie liczbę prowincji, wykluczył ich zupełnie z zarządu prowincjami z wyjątkiem urzędu prokonsula Afryki, Azji, urzędu gubernatora Sycylii, Achai i prowincji utworzonych w Italii. Gubernatorzy Sycylii nazywani byli *correctores*, inni zaś zarządcy prowincji – *praesides*. Cesarz Konstantyn nadał prokonsulowi Achai tytuł *corrector*, urzędników zaś, zwanych *praesides*, podniósł do rangi *consulares*. Później wszyscy *correctores* zostali podniesieni do rangi *consulares*, a pod koniec IV wieku ostatni *praesides* zostali mianowani senatorami. Por. M. Jaczynowska, *Historia starożytnego Rzymu*, Warszawa 1986, s. 348; A.H.M. Jones, op. cit., s. 142-143; J. Rougé, *Les institutions romaines de la Rome royale à la Rome chrétienne*, Paris 1969, s. 167-168.

Aegypti)⁴²⁹. Jej przedmiot jest taki sam jak poprzedniej. Cesarz zakazał wstępu do świątyń i składania ofiar pod groźbą sankcji, której ustawa nie precyzuje. Dołączył do tego specjalną klauzulę wymierzoną przeciwko urzędnikom (*iudices*), nie precyzując wszakże ich rangi. Gdyby wbrew ustawie weszli do „miejsz splamionych”, mieli być karani grzywną piętnastu funtów złota. Ta sama kara została przewidziana wobec ich podwładnych (*officium*)⁴³⁰, gdyby nie sprzeciwiali się zakazanym działaniom swoich przełożonych.

Fakt wydania obu ustaw przez tego samego cesarza, identyczny przedmiot przepisów tam zamieszczonych, a następnie zastosowanie podobnych zwrotów w obu tekstach, pozwala przypuszczać, że chodzi o tę samą decyzję cesarską, wyrażoną w dwu aktach ustawodawczych. Okoliczność ta prowokuje pytanie dotyczące techniki ustawodawczej kancelarii cesarskiej⁴³¹.

Kolejna, jeszcze bardziej radykalna ustawa została wydana przez Teodorzusza 8 listopada 392 roku.

C.Th. 16,10,12 (392): Impppp. Theodosius, Arcadius et Honorius aaa. ad Rufinum praefectum praetorio.

Nullus omnino ex quolibet genere ordine hominum dignitatum vel in potestate positus vel honore perfunctus, sive potens sorte nascendi seu humilis genere condicione fortuna in nullo penitus loco, in nulla urbe sensu carentibus simulacris vel insontem victimam caedat vel secretiore piaculo larem igne, mero genium, penates odore veneratus accendat lumina, imponat tura, sarta suspendat. Quod si quispiam immolare hostiam sacrificaturus audebit aut spirantia exta consulere, ad exemplum maiestatis reus licita cunctis accusatione delatus excipiat sententiam competentem, etiamsi nihil contra salutem principum aut de salute quaesierit. Sufficit enim ad criminis molem naturae ipsius leges velle rescindere, illicita perscrutari, occulta recludere, interdicta temptare, finem quaerere salutis alienae, spem alieni interitus polliceri [...].

⁴²⁹ C.Th. 16,10,11 (391): „Idem aaa. Evagrio praefecto Augustali et Romano comiti Aegypti. Nulli sacrificandi tribuatur potestas, nemo templa circumeat, nemo delubra suspiciat. Interclusos sibi nostrae legis obstaculo profanos aditus recognoscant adeo, ut, si qui vel de diis aliquid contra vetitum sacrisque molietur, nullis exuendum se indulgentiis recognoscat. Iudex quoque si quis tempore administrationis suae fretus privilegio potestatis polluta loca sacrilegus temerator intraverit, quindecim auri pondo, officium vero eius, nisi collatis viribus obviarit, parem summam aerario nostro inferre cogatur”.

⁴³⁰ W czasach cesarskich terminem *officium* oznaczano personel urzędniczy. Poszczególni urzędnicy zwani byli *officiales*. *Officium* oznaczało także kancelarię, którą miał każdy wyższy urzędnik cesarski. Por. *Prawo rzymskie. Słownik encyklopedyczny*, red. W. Wołodkiewicz, Warszawa 1986, s. 111; P. Petit, op. cit., s. 155.

⁴³¹ Szerzej na ten temat por. Gaudemet, *Condamnation*, s. 599-602.

Imperatorzy Teodozjusz, Arkadiusz i Honoriusz, Augustowie, do Rufina, prefekta pretorium.

Nikt w ogóle z jakiegokolwiek rodu i stanu ludzi sprawujących godności, czy to mających władzę, czy sprawujących urząd honorowy, czy moźny z urodzenia, czy skromnego rodu, pozycji, majątku, w żadnym w ogóle miejscu, w żadnym mieście niech nie zabija niewinnego zwierzęcia ofiarnego dla bezrozumnych bałwanów ani też w tajemnym obrzędzie przebłagalnym nie czci lara ogniem, geniusza czystym winem, penat wonią kadzidła [i] niech nie zapala świateł, nie dokłada kadzideł, nie wiesza wieńców. Jeśli więc ktoś odważy się składać ofiarę z zabitego zwierzęcia albo wróżyć ze świeżych wnętrzności, jako winny obrazy majestatu niech zadenuncjowany dozwolonym dla wszystkich oskarżeniem otrzyma wyrok, nawet jeśli by nie dążył do niczego sprzecznego z dobrem władców ani niczego w związku z czymś dobrem. Wystarczy bowiem dla powagi zbrodni chcieć pogwałcić prawa samej natury, badać to, co zabronione, odsłaniać tajemnice, próbować tego, co zakazane, usiłować pozbawiać kogoś życia, obiecywać nadzieję czyjejś śmierci.

Cesarz jeszcze raz zabronił składania ofiar pogańskich. Zakaz rozszerzono o kult prywatny sprawowany w domach. Oddawanie czci bóstwom domowym zwanym *penates*, *lares* i cieniem przodków *gentes* poprzez palenie ognia, składanie kwiatów, wina i palenie kadzidła zostało ustawowo zabronione⁴³². Składanie krwawych ofiar celem przepowiadania przyszłości przyrównano do zdrady stanu (*crimen laesae maiestatis*) i obłożono tymi samymi karami⁴³³.

Dalej wyliczono inne sposoby oddawania czci bożkom.

C.Th. 16,10,12,2: Si quis vero mortali opere facta et aevum passura simulacra imposito ture venerabitur ac ridiculo exemplo, metuens subito quae ipse

⁴³² Znaczną rolę w religii rzymskiej odgrywały kultury rodowe. Każda rodzina posiadała własne bóstwo opiekuńcze, własny kult, którego ośrodkiem było ognisko rodowe. Za opiekunów domu, którzy troszczyli się o przyszłość i dobrobyt rodziny, uważano bóstwa zwane *penates* i *lares*. Rodziny rzymskie troszczyły się o zmarłych przodków, wierzono bowiem, że ich geniusz wcielał się w ojca rodziny, którego władza (*potestas*) otrzymywała w ten sposób sankcję religijną. Szerzej na ten temat por. J. Le Gall, *Le religion romaine de l'époque de Caton l'Ancien au regne de l'empereur Commode*, Paris 1975, s. 108-109; J. Marquardt, *Le culte chez le Romains*, Paris (b.r.), s. 146-173; G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, München 1912 (repr. 1971), s. 161 i nn.

⁴³³ *Crimen laesae maiestatis* (przestępstwo obrazy majestatu) w okresie republikańskim oznaczało przestępstwo zdrady stanu, pomaganie nieprzyjaciolom państwa, dezercję, organizowanie spisków i rozruchów. W okresie pryncypatu, kiedy osobę władcy zaczęto otaczać specjalną ochroną karnoprawną, przestępstwo to oznaczało obrazę majestatu cesarza. Na sprawców tego przestępstwa nakładano karę wygnania i karę konfiskaty całego majątku, a później także karę śmierci. Szerzej na temat *crimen laesae maiestatis* por. C.H. Brecht, *Perduellio und crimen maiestatis*, ZSS 64(1944), s. 335-359; G. Humbert, C. Lécrivain, *Maiestas*, w: DS III, 2, 1556-1561; Mommsen, Strafrecht, s. 538 i nn.

simulaverit, vel redimita vittis arbore vel erecta effossis ara cespitibus, vanas imagines, humiliore licet muneris praemio, tamen plena religionis iniuria honorare temptaverit, is utpote violatae religionis reus ea domo seu possessione multabitur, in qua eum gentilicia constiterit superstitione famulatum. Namque omnia loca, quae turis constiterit vapore fumasse, si tamen ea in iure fuisse turificantium probabuntur, fisco nostro adsocianda censemus [...].

Jeśli zaś ktoś dokładanym kadzidłem będzie czcił wizerunki wykonane ludzką ręką i trwające do czasu, i w śmieszny sposób, bojąc się nagle tego, co sam wyobraził, czy to opasawszy drzewo wstążkami, czy wzniosłszy ołtarz z wyrwanych darni, będzie usiłował czcić fałszywe wizerunki, wprawdzie darem o nikłej wartości, jednak z pełną zniewagą dla religii, ten jako winny pogwałcenia religii zostanie ukarany pozbawieniem tego domu czy posiadłości, o którym będzie wiadomo, że służył pogańskiemu zabobonowi. Bowiem uważamy, że wszystkie miejsca, o których wiadomo by było, że pachną dymem kadzidła – o ile jednak udowodni się, że posiadali je ci, którzy kadzidła używali – powinny być włączone do naszego Skarbu.

Składanie krwawych ofiar zostało tu zakwalifikowane jako znieważenie religii (*violata religio*)⁴³⁴. Przy czym w tym wypadku rzeczownik *religio* nie nawiązywał do pogańskich idei strachu przed zmarłymi, ale do chrześcijańskich obrzędów umacniających więź człowieka z Bogiem⁴³⁵. Kodeks Teodozjusza nazywa nicejskie wyznanie wiary „Bożą religią” (*divina religio*)⁴³⁶. Nowele teodozjańskie wspominają o „prawdziwej religii” (*vera religio*), której wyznawanie ma przynieść prosperitę państwu⁴³⁷. W oczach ustawodawcy pogańskie ofiary ewidentnie niweczyły starania chrześcijan o pozyskanie przechyłności Jedynego Boga. Wykonanie rozporządzenia cesarz polecił urzędnikom municypalnym. W przypadku zaniedbania podlegali oni karze grzywny w wysokości trzydziestu funtów złota⁴³⁸.

⁴³⁴ Słowo *violatio* oznacza znieważenie, zbezczeszczenie, zgwałcenie, uszkodzenie a także świętokradztwo. W prawie rzymskim terminu tego używano na oznaczenie niektórych przestępstw dotyczących sfery życia religijnego, np. znieważenie grobu (*violatio sepulchri*). Por. Biondi, DRC III, s. 470; Mommsen, Strafrecht, s. 809.

⁴³⁵ Szerzej na ten temat zob. M. Jońca, *Przestępstwo znieważenia grobu...*, s. 53-57.

⁴³⁶ C.Th. 16,5,6.

⁴³⁷ Nov. Theod. 3,1-4.

⁴³⁸ C.Th. 16,10,12: „Sin vero in templis fanisve publicis aut in aedibus agrisve alienis tale quispiam sacrificandi genus exercere temptaverit, si ignorante domino usurpata constiterit, viginti quinque libras auri multae nomine cogetur inferre, coniventem vero huic sceleri par ac sacrificantem poena retinebit. (392 nov. 8). Quod quidem ita per iudices ac defensores et curiales singularum urbium volumus custodiri, ut ilico per hos comperta in iudicium deferantur, per illos delata plectantur. Si quid autem ii tegendum gratia aut incuria praetermittendum esse crediderint, commotioni iudiciariae, subiacebunt; illi vero moniti si vindictam dissimulatione

Śmierć Teodozjusza nie wpłynęła na polepszenie sytuacji prawnej pogan. Jego synowie kontynuowali politykę religijną ojca. Dnia 7 sierpnia 595 roku Arkadiusz, władca Wschodu, podkreślił, że ustawy wydane przeciwko herezykom i poganom winny być przestrzegane.

C.Th. 16,10,13 (395): Impp. Arcadius et Honorius aa. Rufino praefecto praetorio. Statuimus nullum ad fanum vel quodlibet templum habere quempiam licentiam accedendi vel abominanda sacrificia celebrandi quolibet loco vel tempore. Igitur universi, qui a catholicae religionis dogmate deviare contendunt, ea, quae nuper decrevimus, properent custodire et quae olim constituta sunt vel de haereticis vel de paganis, non audeant praeterire, scituri, quidquid divi genitoris nostri legibus est in ipsos vel supplicii vel dispendii constitutum, nunc acrius exsequendum. [...]. Insuper capitali supplicio iudicamus officia coercenda, quae statuta neglexerint.

Imperatorzy Arkadiusz i Honoriusz, Augustowie, do Rufina, prefekta pretorium.

Postanawiamy, że nikt nie ma swobody przychodzenia do żadnej kaplicy ani żadnej świątyni, ani celebrowania ohydnych ofiar w żadnym miejscu ani czasie. Zatem wszyscy, którzy dążą do tego, by zboczyć ze ścieżki nauki religii katolickiej, niech spieszą przestrzegać tego, co ustanowiliśmy niedawno, i nie wazą się przekraczać tego, co dawno zostało ustanowione w sprawie heretyków lub pogan, wiedząc, że jakakolwiek męka lub kara została na nich nałożona prawami naszego boskiego rodzica [Teodozjusza], teraz trzeba ją egzekwować surowiej. [...] Poza tym zasądzamy, że należy karą śmierci powściągać urzędy, które zlekcewałyby postanowienia.

Ustawodawca zabronił wstępu do świątyni celem składania ofiar w „jakimkolwiek miejscu lub czasie”, zaznaczając, że regulacje ogłoszone przez ojca będą przestrzegane z większą surowością. Urzędnicy zostali ponownie zobowiązani do wykonania cesarskiej woli pod sankcją kary głównej (*supplicium capitale*).

Rok później, 7 grudnia 396 roku, Arkadiusz pozbawił kapłanów i wróżbitów ostatnich przywilejów i uprawnień:

C.Th. 16,10,14 (396): Idem aa. Caesario praefecto praetorio. Privilegia si qua concessa sunt antiquo iure sacerdotibus ministris praefectis hierofantis sacrorum sive quolibet alio nomine nuncupantur, penitus aboleantur nec gratulentur se privilegio esse munitos, quorum professio per legem cognoscitur esse damnata.

---

distulerint, triginta librarum auri dispendio multabuntur, officiis quoque eorum damno parili subiugandis”.

Ci sami Augustowie do Cezariusza, prefekta pretorium. Przywileje, jeśli starożytnym prawem zostały jakieś przyznane kapłanom, sługom, przełożonym, hierofantom świątyni obrzędów czy jakąkolwiek inną nazwą się posługują, całkowicie niech zostaną unieważnione i niech nie cieszą się, że mają zagwarantowany przywilej ci, o których wierze słyhać, że została potępiona przez prawo.

Istotne znaczenie dla wyznawców religii pogańskiej miały świątynie, w których sprawowano publiczne obrzędy religijne. Cesarze chrześcijańscy, występując przeciwko starej religii, ogłosili szereg przepisów dotyczących świątyni pogańskich⁴³⁹.

Konstantyn nie nakazywał niszczenia świątyni (z wyjątkiem kilku, w których były sprawowane niemoralne rytury pogańskie)⁴⁴⁰. Niemniej dla dodania splendoru nowej stolicy imperium bez skrupułów rabował majątek świątynny (zabierał złoczone dachy, drzwi z brązu, posągi i inne ozdoby). Ogołocił też lub rozebrał wiele budynków oraz placów i ulic, by upiększyć nową stolicę nad Bosforem – Konstantynopol⁴⁴¹.

Burzenie świątyni pogańskich na wielką skalę rozpoczęło się jednak dopiero pod panowaniem Konstancjusza⁴⁴². Cesarz nakazywał je burzyć, sprzedawał lub przyznawał ludziom ze swego otoczenia. Oni zaś niejednokrotnie, w celu pozyskania materiału budowlanego, wyłudzali za pomocą protekcji i oszukańczych zabiegów odpowiednie reskrypty.

⁴³⁹ Zob. M. Ożóg, op. cit., s. 75-125. Pierwszą ustawą dotyczącą świątyni pogańskich zamieszczoną w szesnastej księdze Kodeksu Teodozjańskiego była ustawa C.Th. 1,6,10,3 ogłoszona w 346 lub 342 roku przez Konstans: „Quamquam omnis superstitio penitus eruenda sit, tamen volumus, ut aedes templorum, quae extra muros sunt positae, intactae incorruptaeque consistant. Nam cum ex nonnullis vel ludorum vel circensium vel agonum origo fuerit exorta, non convenit ea convelli, ex quibus populo Romano praebeatur prisca sollemnitas voluptatum”. Zgodnie z wolą cesarza budynki świątyni znajdujące się poza obrębem Rzymu miały pozostać nietknięte, aby mogły służyć ludowi jako miejsce igrzysk i zabaw publicznych. Zdaniem Gaudemeta (L'Eglise, s. 648) ogłoszenie tej ustawy nie oznaczało *a contrario*, że świątynie w Rzymie zostały skazane na zagładę. Chroniono je z racji na ich walory artystyczne. Budynki świątyni znajdujących się na przedmieściach Rzymu, mniej piękne i bardziej dogodne jako miejsca sekretnych spotkań wyznawców religii pogańskiej, były bardziej narażone na zniszczenie. Szerzej na temat działań podejmowanych przez cesarzy IV i V wieku na rzecz ochrony zabytków kultury antycznej, w tym świątyni pogańskich, por. Kunderewicz, Protection, s. 138 i nn.

⁴⁴⁰ Por. tamże, s. 140. Zob. również: R. Dyrz, *Wokół zburzenia przez Konstantyna Wielkiego Asklepiejonu w Agaj w Cylicji w 331 r. po Chr.*, „Nowy Filomata” 3(1999), s. 195-209.

⁴⁴¹ Na temat późnoantycznej praktyki ponownego wykorzystywania materiałów budowlanych „pozyskanych” z innych budynków (*spolia*) zob. F.W. Deichmann, *Spolien in der spätantiken Architektur*, München 1975.

⁴⁴² Zob. M. Ożóg, op. cit., s. 94-95; E. Wipszycka, op. cit., s. 174.

Proces nasilił się pod koniec IV wieku za panowania Teodozjusza I. W tym okresie nastąpiła całkowita zagłada świątyń wiejskich. W 397 roku cesarz Arkadiusz nakazał, aby materiały pochodzące z rozbiórki świątyń pogańskich zostały wykorzystane do naprawy mostów, akweduktów, dróg i murów obronnych⁴⁴³. W roku 399, ustawą kierowaną do prefekta pretorium wschodniego, Arkadiusz nakazał zburzyć pozostałe świątynie stojące jeszcze na wsi⁴⁴⁴. Władca polecił to uczynić bez wzniesienia zamieszek i niepokojów (*sine turba ac tumultu*)⁴⁴⁵.

C.Th.16,10,16 (399) Idem aa. ad Eutylichianum praefectum praetorio.
Si qua in agris templa sunt, sine turba ac tumultu diruantur. His enim deiectis atque sublatis omnis superstitioni materia consumetur.

Ci sami Augustowie, do Eutylichiana, prefekta pretorium.
Jeśli na wsiach są jakieś świątynie, niech zostaną zburzone bez zamętu i zamieszania. Bowiem wraz z ich zniszczeniem i usunięciem pozbędziemy się wszelkiej podstawy zabobonu.

Na początku V wieku Honoriusz ogłosił ustawę, która bardziej szczegółowo regulowała kwestie dotyczące kultu pogańskiego.

C.Th. 16,10,19: Imppp. Arcadius, Honorius et Theodosius aaa. Curtio praefecto praetorio.
Post alia: templorum detrahantur annonae et rem annonariam iuvent expensis devotissimorum militum profuturae. Simulacra, si qua etiam nunc in templis fanisque consistunt et quae alicubi ritum vel acceperunt vel accipiunt paganorum, suis sedibus evellantur, cum hoc repetita sciamus saepius sanctione decretum. Aedificia ipsa templorum, quae in civitatibus vel oppidis vel extra oppida sunt, ad usum publicum vindicentur. Arae locis omnibus destruantur omniaque templa in possessionibus nostris ad usum adcommodos transferantur; domini destruere cogantur.

Imperatorzy Arkadiusz, Honoriusz i Teodozjusz, Augustowie, do Kurcjusza, prefekta pretorium.

Po innych rzeczach: Niech zostaną odebrane roczne opłaty świątynne i niech zasilił roczną pulę na wydatki najwierniejszych żołnierzy (408 [407] nov. 15). Posągi, jeśli jakieś teraz jeszcze są w świątyniach i kaplicach, które gdziekolwiek albo odbierały, albo odbierają pogańską cześć, niech zostaną usunięte ze swoich miejsc, ponieważ wiemy, że to zostało ustanowione częściej powtarzaną sankcją

⁴⁴³ Por. C. Kunderewicz, *Pravo budowlane starożytnego Rzymu (II)*, CPH 31(1971), s. 68.

⁴⁴⁴ Los wiejskich obiektów pogańskiego kultu omawia: B. Caseau, *The Fate of Rural Temples in Late Antiquity and the Christianisation of the Countryside*, w: *Recent Research on the Late Antique Countryside*, red. W. Bowden i in., Boston 2004, s. 105-144.

⁴⁴⁵ Zob. M. Ożóg, op. cit., s. 116.

(408 [407] nov. 15). Same budynki świątyń, które są na terenach miejskich, albo wewnątrz murów miasta, albo poza nimi, niech zostaną skonfiskowane na użytek publiczny. Ołtarze we wszystkich miejscach niech zostaną zburzone, a wszystkie świątynie w naszych posiadłościach niech będą przekazane na jakiś pożyteczny cel. Właściciele niech będą zmuszeni je zburzyć.

W myśl powyższej ustawy, dochody świątyń miały przejść na rzecz armii. Dalej nakazano zniszczyć posągi bożków i ołtarze pogańskie. Kolejny raz przypomniano o zakazie składania ofiar pogańskich. Budynki świątyń miały przejść na rzecz użytku publicznego (*ad usum publicum*). Do czuwania nad wykonaniem ustawy zostali zobowiązani biskupi. Funkcjonariusze administracji cesarskiej, którzy zaniedbawaliby wykonanie tych przepisów, podlegali karze grzywny w wysokości dwudziestu funtów⁴⁴⁶.

W roku 435 cesarz Teodozjusz II wydał ustawę dla wschodniej części cesarstwa, w której zakazał sprawowania kultu pogańskiego.

C.Th. 16,10,25 (435): Impp. Theodosius et Valentinianus aa. Isidoro praefecto praetorio.

Omnibus sceleratae mentis paganae exsecrandis hostiarum immolationibus damnandisque sacrificiis ceterisque antiquorum sanctionum auctoritate prohibitis interdicens cunctaque eorum fana templa delubra, si qua etiam nunc restant integra, praecepto magistratuum destrui [...].

Imperatorzy Teodozjusz i Walentynian, Augustowie, do Izydora, prefekta pretorium.

Powagą dawnych postanowień zabraniamy wszystkich przeklętych zabójstw zwierząt ofiarnych dokonywanych przez zbrodniczy umysł pogański oraz godnych potępienia ofiar i pozostałych zabronionych praktyk i polecamy, aby wszystkie ich kaplice, świątynie, sanktuaria, jeśli jeszcze teraz jakieś są nienaruszone, z nakazu urzędników były zburzone [...].

W roku 438 ten sam władca ogłosił nowelę „De Iudaeis Samaritanis, haereticis et paganis”, w której znalazł się szereg przepisów regulujących sytuację prawną heretyków i niechrześcijan. Odnośnie do wyznawców religii politeistycznej postanowiono:

Nov. Theod. 3,8 (438): Impp. Theodosius et Valentinianus AA. Florentio praefecto praetorio.

⁴⁴⁶ C.Th. 16,10,19: „[...] Episcopis quoque locorum haec ipsa prohibendi ecclesiasticae manus tribuimus facultatem; iudices autem viginti librarum auri poena constringimus et pari forma officia eorum, si haec eorum fuerint dissimulatione neglecta”.

[...] Quamquam igitur amor religionis numquam possit esse securus, quamquam pagana dementia cunctorum suppliciorum acerbitates exposcat, lenitatis tamen memores nobis innatae, trabali iussione decrevimus, ut, quicumque pollutis contaminatisque mentibus in sacrificio quolibet in loco fuerit comprehensus, in fortunas eius, in sanguinem ira nostra consurgat.

Imperatorzy Teodozjusz i Walentynian, Augustowie, do Florencjusza, prefekta pretorium.

[...] Dlatego, skoro nigdy nie można mieć pewności co do prawdziwego umiłowania religii i skoro pogański obłąd ich wszystkich zasługuje na surowe kary, to mimo naszej wrodzonej łaskawości, postanawiamy na mocy niniejszego niepodważalnego rozporządzenia, że jeśli jakakolwiek osoba o skażonym i splugawionym umyśle zostanie zatrzymana w akcie składania ofiary w jakimkolwiek miejscu, nasz gniew obróci się przeciwko jej wszelkim dobrom i przeciwko jej życiu.

Podobnie surowe kary przewidzieli cesarze Leon I i Antemiusz.

C.J. I,II,8 (472): Nemo ea, quae saepius paganae superstitionis hominibus interdicta sunt, audeat pertemptare, sciens, quod crimen publicum committit qui haec ausus fuerit perpetrare. In tantum autem huiusmodi facinora volumus esse resecanda, ut, etiamsi in alieno praedio vel domo aliquid tale perpetraretur, scientibus videlicet dominis, praedium quidem vel domus sacratissimi viribus aerarii addicetur, domini vero pro hoc solo, quod scientes consenserint sua loca talibus contaminari sceleribus, si quidem dignitate vel militia quadam decorantur, amissione militiae vel dignitatis nec non rerum suarum proscscriptione plectentur, privatae vero condicionis vel plebeii constituti post cruciatus corporis operibus metallorum perpetuo deputabuntur exilio.

Niech nikt nie waży się robić tego, co często bywało już zakazywane jako pogański zabobon i niechaj będzie wiadome temu, kto się na to poważy, że popełnia tym samym publiczne przestępstwo. Ponadto jest naszym życzeniem, aby takie wykroczenia zostały stłumione i aby nawet jeśli przestępstwo tego rodzaju zostało popełnione na posiadłości ziemskiej lub w majątku osoby trzeciej, przy czym właściciel tej ziemi był świadomy tego występku, wspomniana posiadłość lub majątek zostały skonfiskowane na poczet naszego Skarbu cesarskiego. Właściciele takiej posiadłości, biorąc pod uwagę fakt, że świadomie przystali na to, aby została ona skażona takim występkiem, jeśli znajdują się na jakimkolwiek stanowisku cywilnym bądź wojskowym, zostaną ukarani ich utratą, a także konfiskatą mienia. Jeśli zaś są osobami prywatnymi lub plebejuszami, po otrzymaniu kary cielesnej zostaną dożywotnio zesłani na roboty w kopalni.

Prawodawca jeszcze raz zatem zakazał „pogańskiego zabobonu”, a przekroczenie ustawy zostało wprost zakwalifikowane jako przestępstwo publiczne (*crimen publicum*).

Ustawy ogłoszone przeciwko religii pogańskiej poczynawszy od czasu panowania Konstantyna zakazywały, niejednokrotnie pod sankcją surowych kar, sprawowania kultu pogańskiego. Odnosiły się one do pewnych aktów zewnętrznych. Zupełnie inny charakter miały ustawy Justyniana, który usiłował także regulować przepisami wewnętrzne religijne nastawienie swoich poddanych⁴⁴⁷. Do najdalej idących należały te, które przymuszały pogan do przyjęcia chrztu.

C.J. I,II,10 pr.⁴⁴⁸: Quoniam nonnulli inventi sunt, qui impiorum ac sceleratorum paganorum errore imbuti ea faciunt, quae clementem deum ad iustam iram movent, ne ea quidem quae ad hos pertinent inordinata relinquere passi sumus, sed scientes eos deserta veri et solius dei adoratione simulacris insano errore sacrificia obtulisse et sollemnitates omni impietate refertos celebrasse, eos quidem, qui iam, postquam sancto baptismate digni habiti sunt, haec commiserint, congruae delictis quorum convicti sunt animadversioni, et hoc quidem benignius subiecimus: in futurum autem per praesentem legem omnibus edicimus eos, qui Christiani facti et sancto salutarique baptismate quoquo tempore digni habiti sunt, si adhuc in paganorum errore eos remansisse apparuerit, ultimo supplicio subiectum iri.

Jako że wykryto, iż niektórzy, będąc przesiąknięci obłędem bezbożnych i niegodziwych pogan, popełniają czyny, które wzbudzają sprawiedliwy gniew łaskawego Boga, i aby nie pozostawić kwestii, które ich dotyczą, bez stosownych rozporządzeń, i zdając sobie sprawę z faktu, że porzuciwszy uwielbienie prawdziwego i jedynego Boga, powodowani swym bezrozumnym szałem składali ofiary bałwochwalcze i odprawiali rytuały pełne niegodziwości, i że nawet ci, którzy zostali już uznani za godnych przyjęcia sakramentu chrztu świętego popełnili te przewiny, poddaliśmy ich, w duchu naszej wspaniałomyślności, odpowiednim dla ich przestępstwa karom, na które zostaną skazani. Na mocy obecnego prawa, niniejszym powiadamy wszystkich, że jeśli w przyszłości okaże się, że ci, którzy zostali chrześcijanami i zostali w pewnym momencie uznani za godnych przyjęcia świętego i zbawczego chrztu, nadal kalają się pogańskim obłędem, zostaną skazani na karę śmierci.

⁴⁴⁷ Por. L. Duchesne, *L'Eglise an VI siècle*, Paris 1925, s. 279. Dalsze uwagi na temat losu pogan pod rządami Justyniana: D.J. Constantelos, *Paganism and the State in the Age of Justinian*, „The Catholic Historical Review” 50(1964), nr 3, s. 372-380.

⁴⁴⁸ Ustawa C.J. I,10,11 nie zawiera inskrypcji wskazującej jej autora i daty wydania. Powszechnie przyjmuje się, że ogłosił ją Justynian. Por. np. C. Diehl, op. cit., s. 534; Mommsen, *Strafrecht*, s. 608.

Tym razem cesarski gniew zwrócił się przeciw poganom, którzy przyjęli chrzest bez wewnętrznego przekonania i nadal wyznawali starą religię w ukryciu, wypełniając zakazane praktyki. Za schwytanie na gorącym uczynku groziła śmierć. Kara główna została nałożona słowami: „ultimo supplicio subiectum iri”.

Kolejny paragraf tej samej ustawy dotyczył tych pogan, którzy nie przyjęli jeszcze chrztu.

C.J. I,II,IO,I: [...] urbe sive in provinciis commorentur, et sacrosanctas ecclesias cum uxoribus liberisque et omni domo sub ipsis constituto adire et veram Christianorum fidem doceri, ita vero edoctos priori errore prorsus abiecto salubre baptismum accipere, vel scire, si ea parvi aestiment, se omnium quae ad rem publicam nostram pertinent expertes fore neque eis permitti, ut ullius rei mobilis vel immobilis domini fiant, sed omni re exutos in penuria relinquendos fore, praeterquam quod et competentibus poenis subicientur.

[...] bez względu na to, czy mieszkają w tym cesarskim mieście lub w obrębie tej prowincji i uczęszczają do świętych kościołów wraz ze swoimi żonami, dziećmi i całym domem, aby uczyć się prawdziwej wiary chrześcijan, a kiedy już zostanie im ona przekazana, całkowicie porzucą poprzednią błędną doktrynę i przyjmą zbawczy chrzest, niechaj im będzie wiadomo, że jeśli będą sobie te kwestie lekceważyć, to zostaną pozbawieni wszelkich praw i nie będą mogli stać się właścicielami nieruchomości lub rzeczy ruchomych oraz zostaną wyzuci z dóbr wszelakich i pogrążeni w biedzie, i jeszcze nałoży się na nich odpowiednie kary.

Mocą tej ustawy Justynian pragnął zmusić pogan do przyjęcia chrztu jako aktu. Wyznawcy starej religii winni to jednak uczynić po uprzednim przygotowaniu się. W tym celu powinni udać się do kościołów, jak wylicza szczegółowo ustawa, wraz z żonami, dziećmi i wszystkimi domownikami. Agresywny ton tej regulacji oraz szczegółowy opis tego, jak jeszcze w VI wieku można było symulować bycie chrześcijaninem, pokazują, że w państwie Justyniana musiał to być wciąż niebagatelny problem społeczny, a w każdym razie cesarz przywiązywał do swojej chrystianizacyjnej misji sporą wagę.

Reasumując, należy stwierdzić, że od chwili uznania chrześcijaństwa przez Konstantyna, władcy rzymscy stale wydawali przepisy odzwierciedlające negatywny stosunek państwa do starej religii politeistycznej. Ustawy zabraniały przede wszystkim składania różnego rodzaju ofiar – nocnych, dziennych, publicznych i prywatnych. Przepisy obwarowano sankcjami karnymi. Już w IV wieku składanie ofiar zostało ustawowo zakwalifikowane jako *crimen* oraz *violatio religionis*, a składanie krwawych ofiar w celu poznania przyszłości zostało w 392 roku zrównane z przestępstwem zdrady stanu (*crimen laesae maiestatis*).

W swej warstwie normatywnej przepisy należy uznać za surowe. Trzeba jednak przypomnieć, że w wiekach IV i V religia pogańska była nadal bardzo żywotna. Liczni jej wyznawcy odgrywali kluczowe role w życiu publicznym. Państwo rzymskie zachowało także wiele instytucji i urzędów ściśle związanych z religią politeistyczną. Nie wydaje się przypadkiem, że władcy chrześcijańscy zrezygnowali z tytułu *pontifex maximus* dopiero pod koniec IV stulecia. Wszystko to sprawiło, że przy przepisach, licznie wydawanych przeciwko różnym przejawom potępianego przez państwo kultu, cesarze nie potępiłi religii pogańskiej w sposób tak gwałtowny i zdecydowany, jak to miało miejsce chociażby w stosunku do heretyków. Ich działania cechowała jednak żelazna konsekwencja, która z czasem doprowadziła do niemal całkowitego wygaszenia pogańskich praktyk na rzymskiej ziemi.

4.3. USTAWOWE OGRANICZENIA WOBEC WYZNAWCÓW RELIGII POGAŃSKIEJ

4.3.1. Pozbawienie prawa sprawowania urzędów

Pierwsze przepisy ograniczające prawa pogan wydano dopiero na początku V wieku. Stało się to po śmierci Stilichona, oskarżonego o usiłowanie wzniecenia rewolty wymierzonej przeciwko religii chrześcijańskiej⁴⁴⁹. W roku 408 cesarz Honoriusz ogłosił ustawę, która pozbawiła wszystkich niechrześcijan możliwości pełnienia służby na cesarskim dworze.

C.Th. 16,5,42 (408): Impp. Honorius et Theodosius aa. Olympio magistro officiorum et Valenti comiti domesticorum.

Eos, qui catholicae sectae sunt inimici, intra palatium militare prohibemus, ut nullus nobis sit aliqua ratione coniunctus, qui a nobis fide et religione discordat.

Imperatorzy Honoriusz i Teodozjusz, Augustowie, do Olimpiusza, naczelnika kancelarii cesarskich, i Walensa, dowódcy załogi pałacowej.

Zabramiamy, aby ci, którzy są nieprzyjaciółmi katolików, pełnili służbę pałacową, aby na żadnej zasadzie nie był z nami związany nikt, kto różni się od nas wiarą i religią.

⁴⁴⁹ Por. Mommsen, Strafrecht, s. 609.

Ustawodawca nie sprecyzował, jakich kategorii osób to rozporządzenie dotyczyło. Fakt, że owa konstytucja została umieszczona w tytule „De haereticis” wskazywałby, że odnosiła się jedynie do heretyków. Z drugiej wszakże strony zwrot „eos qui catholicae sectae sunt inimici” obejmował zarówno heretyków, żydów, jak i pogan. Zostali oni pozbawieni prawa pełnienia funkcji na dworze cesarskim (*militia palatina*). Rozporządzenie obowiązywało w zachodniej części cesarstwa.

Kilka lat później, w roku 416, podobny przepis dla wschodniej części cesarstwa wydał Teodozjusz II:

C.Th. 16,10,21 (416): Idem aa. Aureliano praefecto praetorio II.

Post alia: qui profano pagani ritus errore seu crimine polluuntur, hoc est gentiles, nec ad militiam admittantur nec administratoris vel iudicis honore decorentur.

Ci sami Augustowie do Aureliana, prefekta pretorium po raz drugi.

Po innych rzeczach: Ci, którzy kalają się bezbożnym błędem bezbożnego rytu czy też zbrodnią, czyli poganie, niech ani nie będą dopuszczani do służby publicznej, ani nie dostępują zaszczytu urzędu administratora czy namiestnika prowincji.

Ustawa zabraniała poganom pełnienia funkcji publicznych (*militia*) tak wojskowych, jak i cywilnych. Tekst ustawy zawiera także dyspozycję szczegółową, mianowicie zakaz pełnienia konkretnie wskazanych urzędów.

W roku 425 cesarz Teodozjusz II kolejną ustawą potwierdził dotychczasowe rozstrzygnięcia:

Sirmond. 6 (425): Impp. Theodosius A. et Valentinianus Caesar Amatio v.i. praefecto praetorio Galliarum. Iudaeis quoque vel paganis causas agendi vel militandi licentiam denegamus [...].

Imperatorzy Teodozjusz, August, i Walentynian, Cezar, do Najwspanialszego Amacjusza, prefekta pretorium Galii.

[...] Judejczykom i poganom odbieramy niniejszym prawo wnoszenia powództw i możliwość służby w administracji cesarskiej [...].

Przepisy niniejsze wskazały dwie kategorie osób: żydów i pogan. Ustawa zabroniła poganom i żydom wnoszenia sprawy do sądów i procesowania się. Kolejnym ograniczeniem było pozbawienie prawa pełnienia służby w państwie. Redaktorzy tekstu posłużyli się czasownikiem *militare*, co oznaczało zarówno służbę wojskową, jak i pełnienie urzędów cywilnych w administracji cesarskiej.

Justynian ponowił zakaz sprawowania funkcji publicznych przez pogan. Wydaje się, że z powodów „technicznych” niektóre przepisy dotyczące tego zagadnienia zostały umieszczone w tytule „De haereticis”, gdzie wyliczono ich obok żydów, samarytan i różnych grup heretyckich. Niezależnie od tego władca zakazał poganom pracy w charakterze adwokata.

C.J. 1,5,12,9: Si qui vero [...] eoque magis paganorum [...] dignitatem nacti vel in matriculam causidicorum recepti vel militia cingulove quocumque potiti sunt, eos confestim eorum communione privari iubemus.

Jeśli jacyś [...], a przede wszystkim zaś poganie [...] osiągnęli jakąkolwiek rangę, czy też są zarejestrowani jako adwokaci lub uzyskali jakąkolwiek pozycję w ramach cesarskiej służby, nakazujemy ich natychmiastowe usunięcie z tych stanowisk.

Cesarz ten zabronił poganom także wykonywania zawodu nauczyciela.

C.J. 1,11,10,2: Prohibemus autem, quominus ab iis qui paganorum insania laborant ulla doctrina doceatur, ne hac ratione simulent se eos qui miserabiliter eos frequentant instruere, re vera autem animas discipulorum corrumpant [...].

Ponadto zabraniamy nauczania jakiegokolwiek doktryny tym, którzy pozostają pod wpływem obłądu pogaństwa, aby nie próbowali nauczać uczęszczających do ich szkół uczniów w ten żalosny sposób i by przypadkiem nie zdeprawowali dusz swoich podopiecznych [...].

Tekst nie precyzuje, o jakiego rodzaju nauczanie chodzi, ale wydaje się, że zakaz objął wszelkie rodzaje szkół. Przepis ten można postrzegać jako kolejne, jedno z wielu, uderzenie w ekonomiczne i środowiskowe podstawy pogaństwa.

4.3.2. Ograniczenie prawa dziedziczenia, pozbawienie prawa występowania w charakterze świadka i dokonywania aktów prawnych

Ustawodawstwo cesarskie ograniczało prawną możliwość przyjęcia majątku przez wyznawców religii pogańskiej. Rozporządzenia dotyczące tego zagadnienia zawiera Kodeks Justyniański.

C.J. 1,11,9,1: Nemini autem liceat sive in testamento sive per donationem quicquam personis vel locis ad sustentandam paganorum impietatem relin-

quere, etsi hoc specialiter voluntatis vel testamenti vel donationis verbis non contineatur, sed alio modo pro vero a iudicantibus deprehendi possit.

Niechaj nikomu nie będzie wolno zostawiać w testamencie ani przekazywać jako darowiznę jakichkolwiek dóbr osobom lub miejscom w celu podtrzymania bezbożności pogan, chociażby cel ten nie został wyraźnie wymieniony w czynności prawnej, testamencie lub akcie darowizny, ale prawda może zostać ustalona przez sędziów w inny sposób.

Terminem *loci* ustawodawca objął świątynie pogańskie. Rozstrzygnięcie to mówi wiele na temat praktyk powoływania do dziedziczenia oraz obdarowywania podmiotów niefizycznych. W czasach Justyniana kościoły i klasztory mogły dziedziczyć oraz nabywać darowizny. Jak widać, w praktyce dochodziło do prób alienacji dóbr tą samą drogą na rzecz bliżej nieznanymi przybytków pogańskich. Złamanie cesarskiej woli obwarowano sankcją konfiskaty majątku. Dobra przekazane wbrew ustawie miały zostać rozdane na wzór pomocy publicznej tym, którzy obok tych osób lub miejsc mieszkali.

C.J. I,II,9,2: Quae autem ita relicta vel donata sunt, illis personis vel locis quibus data vel relicta sunt auferantur et competant civitatibus, in quibus tales personae habitant vel sub quibus tales loci siti sunt, ut ad instar reddituum publicorum erogentur.

Rzeczy więc powstałe jako spadek bądź darowane, zostaną odebrane osobom lub miejscom, którym je zostawiono w spadku bądź darowano, po czym staną się one własnością tego miasta, w którym osoby te zamieszkują lub na terenie którego te miejsca się znajdują, ażeby można było je rozdać jako pomoc publiczną.

W roku 531 cesarz Justynian pozbawił wyznawców religii pogańskiej prawa do składania zeznań w sądzie.

C.J. I,5,21,2 (531): Idem A. Iohanni pp.
[...] omne testimonium sicut et alias legitimas conversationes sancimus esse interdictum.

Ten sam Imperator, August, do Jana, prefekta pretorium.
[...] niniejszym zabraniamy im dawania świadectwa w sądzie oraz dokonywania innych czynności prawnych.

Cesarz zaliczył zarazem pogan do grupy zwanej *infames*. Ta sama ustawa pozbawiła ich zdolności dokonywania aktów prawnych.

C.J. 1,5,21,1: Idem A. Iohanni pp.
[...] omnis legitimus actus interdictus est.

Ten sam Imperator, August, do Jana, prefekta pretorium.
[...] zabrania się sprawowania wszelkich czynności prawnych.

Poganie zostali pozbawieni prawa zawierania czynności prawnych określonych przez ustawodawcę jako *legitimus actus*. W prawie rzymskim terminem tym oznaczano niektóre czynności prawne wywodzące się z archaicznego prawa obywatelskiego (*ius civile*). Fakt zawarcia takiej czynności natychmiast powodował określone skutki prawne. Do grupy tej należały: objęcie spadku (*hereditatis aditio*), uwłasnowolnienie (*emancipatio*), ustanowienie opiekuna (*datio tutoria*), uznanie długu (*acceptilatio*), zapis z wyboru (*legatura optionis*), przysposobienie (*adoptio*). Mimo późniejszego odformalizowania wielu regulacji, czynności te nie straciły swego usztywnionego charakteru i w takim kształcie przetrwały aż do czasów Justyniana⁴⁵⁰.

Niemniej, kiedy w ustawie zaznaczono, że pogan pozbawiono prawa zawierania *omnis legitimus actus*, nie wydaje się, aby chodziło tylko o mające archaiczny rodowód czynności prawne, które nie przyjmowały ani warunku, ani terminu. Chodziło raczej o każdą czynność prawną. W efekcie praktycznie wykluczono możliwość uczestniczenia pogan w obrocie prywatnoprawnym.

4.3.3. Ograniczenie prawa nabycia własności

Podobnie jak w przypadku heretyków i żydów, prawo pogan do nabywania własności zostało ograniczone. Ograniczenia dotyczyły przede wszystkim pozyskiwania niewolników. Pierwsze rozporządzenie w tej kwestii wydał Teodozjusz II w 425 roku:

Sirmond. 6 (425): Impm. Theodosius A. et Valentinianus Caesar Amatio V. I. praefecto praetorio Galliarum.
[...] paganis [...] quibus Christianae legis nolumus servire personas, ne occasione dominii sectam venerandae religionis inmutent [...].

Imperatorzy Teodozjusz, August, i Walentynian, Cezar, do Najwspanialszego Amacjusza, prefekta pretorium Galii.

⁴⁵⁰ K. Kolańczyk, op. cit., s. 213. Literaturę podaje Kaser, RPR II, s. 97, uw. 17.

Nie chcemy, by wyznawcy wiary chrześcijańskiej byli niewolnikami pogan, ażeby ci, korzystając ze swojej pozycji panów, nie odwiedli ich od czcigodnej wiary do jakiejś sekty [...].

Skoro ustawodawca nie określił sposobów nabywania niewolników przez pogan, należy wnioskować, że każdy z nich był zakazany. J. Gaudemet, interpretując tę ustawę, wyraził pogląd, że zawierała ona zakaz posiadania nie tylko niewolników chrześcijan, ale również innych kategorii osób pozostających w zależności od właściciela, jak *coloni* oraz służba⁴⁵¹. Ustawa ta nie zawierała żadnej sankcji za jej przekroczenie.

Powyższy przepis został potwierdzony ustawą Justyniana.

C.J. 1,3,54 (56), 8: Idem A. Iohanni pp.
His ita dispositis repetita lege iubemus, ut nullus [...] paganus [...] servos Christianos habeat. Quod si inventi in tali reatu fuerint, sancimus servos modis omnibus liberos esse secundum anteriorem nostrarum legum tenorem.

Ten sam Imperator, August, do Jana, prefekta pretorium.
Na mocy niniejszych wytycznych nakazujemy, by żaden [...] poganin [...] nie mógł posiadać chrześcijańskich niewolników. I gdyby kogoś na tym nakryto, rozkazujemy, aby ci niewolnicy stali się wolni zgodnie z brzmieniem naszej poprzedniej ustawy.

W odróżnieniu od Teodozjusza II, Justynian nałożył karę na właściciela wyznawcę religii pogańskiej, który posiadał niewolnika chrześcijanina. Ową sankcją była utrata niewolnika, który na mocy ustawy zyskiwał wolność.

Kolejna ustawa Justyniana zwiększyła jednak kary za posiadanie niewolnika chrześcijanina przez poganina.

C.J. 1,10,2: Paganus [...] non potest Christianum mancipium habere, quia et id liberatur et qui id habuit privatis XXX libras solvit.

Poganin [...] nie może posiadać chrześcijańskiego niewolnika; [jeśliby takiego posiadał] niewolnik ten zostanie wyzwolony, a jego pan zapłaci 30 funtów złota.

⁴⁵¹ J. Gaudemet, *La premiere mesure législative de Valentinien III*, Iura 20(1969), s. 137, wyraża opinię, że słowo *servire* w tamtej epoce odnosiło się nie tylko do niewolnika, ale także do innych kategorii osób, które mimo że prawnie nie były niewolnikami, pozostawały w zależności wobec właściciela (np. *coloni*). Zgodnie z taką interpretacją ustawa zabraniałaby niechrześcijanom posiadania chrześcijan jako niewolników lub w jakiegokolwiek zależności.

Do utraty niewolnika dodano tym samym kolejną sankcję. Poganin, prócz tego, że tracił niewolnika (który zyskiwał wolność), karany był grzywną w wysokości trzydziestu funtów. Ci zaś, którzy w celu zachowania swego stanu posiadania przyjmowali fikcyjny chrzest, podobnie jak żydzi mieli podlegać karze śmierci⁴⁵².

Inną formą ograniczenia prawa do nabycia własności był zakaz przekazywania dóbr na korzyść wyznawców religii pogańskiej.

C.J. 1,11,9,1: *Nemini autem liceat sive in testamento sive per donationem quicquam personis vel locis ad sustentandam paganorum impietatem relinquere, etsi hoc specialiter voluntatis vel testamenti vel donationis verbis non contineatur, sed alio modo pro vero a iudicantibus deprehendi possit.*

Niechaj nikomu nie będzie dane zostawiać ani przekazywać jakichkolwiek dóbr osobom lub miejscom na mocy testamentu lub tytułem darowizny w celu podtrzymania bezbożności pogan, chociażby cel ten nie został specjalnie wymieniony w treści czynności prawnej, testamencie lub akcie darowizny, ale prawda może zostać ustalona przez sędziów w inny sposób.

Poganom, obok innych niechrześcijan i heretyków, odmówiono prawa do posiadania nieruchomości, na których znajdował się kościół katolicki. Odpowiednie przepisy zostały ogłoszone przez Justyniana w 545 roku mocą noweli nadającej liczne przywileje Kościołowi.

Nov. 131,14,1 (545): *Idem Augustus Petro gloriosissimo praefecto praetorio. Si autem orthodoxus possessionem habens, in qua est sancta ecclesia, eam alienaverit vel reliquerit vel in emphyteusin vel conductionem vel in qualemcumque administrationem [...] pagano [...] dederit, sanctissima eiusdem vici ecclesia horum dominium vindicet.*

Ten sam Imperator, August, do Najchwalebniejszego Piotra, prefekta pretorium.

Jeżeli chrześcijański właściciel nieruchomości, na której znajduje się uświęcony budynek kościoła, przekaze jej własność lub zostawi w spadku poganinowi, lub odda mu ją w dzierżawę wieczystą, lub w najem, lub w jakąkolwiek inną formę zarządu, najświętszy kościół znajdujący się na tym gruncie będzie domagał się przekazania sobie jej własności.

⁴⁵² Por. C.J. 1,3,54(56),9; 10. Tekst ustawy został podany na s. 202-203, przyp. 513.

4.4. KARNY CHARAKTER USTAW PRZECIWKO RELIGII POGAŃSKIEJ I JEJ WYZNAWCOM

Proklamowanie chrześcijaństwa religią państwową spowodowało zmianę pozycji prawnej starej religii politeistycznej. Zaczęła być ona postrzegana, podobnie jak inne religie niechrześcijańskie, jako *superstitio*, *sacrilegium*. Jej status ulegał stałemu i sytematycznemu pogorszeniu.

W porządku chronologicznym pierwsze ustawy cesarskie wydane przeciwko religii pogańskiej dotyczyły sprawowania obrządków kultowych. Składanie ofiar pogańskich zostało określone jako przestępstwo (*crimen*), znieważenie religii chrześcijańskiej (*violatio religionis*) i zakazane pod karą śmierci. Zakaz obejmował tak kult publiczny, jak i prywatny, domowy. Taką samą karę Justynian przewidział dla tych, którzy przyjąwszy chrzest, nadal wypełniali praktyki pogańskie. Ustawy cesarskie zabraniały wstępu do świątyń pogańskich, co praktycznie oznaczało zakaz zgromadzeń. Świątynie były zaś stopniowo konfiskowane i przekazywane do użytku publicznego bądź na rzecz Kościoła.

Doniosłe były skutki ustawowego odseparowania religii pogańskiej od państwa rzymskiego pod koniec IV wieku. Cesarze skonfiskowali majątek należący do świątyń i kolegiów kapłańskich, a kapłanów pozbawili prawnego uznania, co oznaczało dla nich utratę dotychczasowych uprawnień i przywilejów.

Od początku V wieku ograniczenia nakładano na wyznawców starej religii rzymskiej. Pozbawiono ich prawa sprawowania urzędów i funkcji publicznych, a także wykonywania niektórych zawodów. Do tego doszły ograniczenia i wyłączenia w zakresie zdolności sporządzania testamentu oraz dziedziczenia. Prawo nabywania przez nich własności zostało ograniczone w pewnych kierunkach: nie mogli zatem zwłaszcza nabywać i posiadać niewolników chrześcijan. Justynian zabronił im dodatkowo wszelkiego władztwa nad gruntami, na których znajdował się kościół katolicki.

Szczególnie surowe okazało się ustawodawstwo cesarza Justyniana wobec pogan. Zachowując wiele ustaw swoich poprzedników, władca ten pozbawił pogan możliwości udziału także w obrocie prywatnoprawnym. Starał się również poprzez wydawane przez siebie ustawy wymuszać na nich porzucanie religii pogańskiej i przyjmowanie chrztu.

Mimo surowości zakazów dotyczących sprawowania kultu pogańskiego, a także kar i ograniczeń, które ciągle pogarszały sytuację prawną pogan w państwie rzymskim, ich status nie był taki sam jak heretyków.

Chrześcijanie ortodoksyjni traktowali niekiedy heretyków jako pogan, co znajdowało odzwierciedlenie w ustawach i stąd te dwie kategorie bywały ze sobą utożsamiane⁴⁵³. Najdobitniej wyrażono to w jednej z justyniańskich definicji herezji, gdzie poganie obok innych niechrześcijan zostali umieszczeni w tej samej grupie, co heretycy. Poganie nie byli jednak heretykami. Kodeks Teodozjański i Justyniana regulowały ich status w oddzielnych tytułach. Sytuacja prawna heretyków i pogan była natomiast podobna w tym znaczeniu, że obie kategorie osób były niemile widziane przez państwo, które kierowało przeciw nim wydawane przez siebie ustawy. Ich sytuacja nie była jednak identyczna.

G.F. Falchi wyróżnił zespół przestępstw, które ogólnie nazwał religijnymi (*crimini di religione*). Wśród nich znalazły się „przestępstwa pogaństwa” (*reati di paganesimo*)⁴⁵⁴. Autor nie podał jednak żadnego wyjaśnienia tego terminu, ale stwierdził tylko, że był to czyn zabroniony przez prawo i zagrożony karą śmierci. W ten sam sposób (*reati*) określił także herezję, judaizm, apostazję, co oznacza taką samą typizację objętych nim czynów. Nie znajduje to jednak potwierdzenia w ustawodawstwie cesarskim.

Stanowisko Th. Mommsena w podejmowanej kwestii można uznać za niekonsekwentne. Omawiając sytuację prawną żydów, wyraził opinię, że w cesarstwie chrześcijańskim judaizm nie był uważany za przestępstwo, podczas gdy herezja była za nie uważana i to już od samego początku. W późniejszym zaś czasie do tego zbioru dołączono religie politeistyczne. Niemiecki uczyony nie wyjaśnia jednak, od którego momentu pogaństwo stało się przestępstwem i nie podaje dalszych uzasadnień. A jednak wśród jedenastu grup przestępstw wskazał herezję⁴⁵⁵.

J. Gaudemet podkreśla tymczasem mocne związki starej religii z tradycją rzymską, co jego zdaniem miało wpływ na legislacyjną działalność cesarzy. Autor mówi zatem o dyskryminacji religijnej wobec pogan, potępieniu praktyk religijnych (*condamnation*), umniejszeniu praw pogan, ale osobliwie nie zalicza wyznawania religii pogańskiej do przestępstw prawa rzymskiego⁴⁵⁶.

Wydaje się, że należy przyjąć za J. Gaudemetem, że w rzymskim cesarstwie chrześcijańskim pogaństwo nie było kwalifikowane jednoznacznie jako *crimen*. Nie zmienia to wszakże faktu, że kult tej religii był dezaprobowany

⁴⁵³ Poganie byli odróżniani od heretyków, zdarzało się jednak, że na skutek zaniedbania redaktorów tekstów ustaw pośród heretyków wymieniano także pogan. Nov. Theod.: „Iudaeos; Samaritas, paganos i vetera haereticorum”.

⁴⁵⁴ G.F. Falchi, op. cit., s. 244.

⁴⁵⁵ Mommsen, Strafrecht, s. 610.

⁴⁵⁶ Por. Gaudemet, Institutions, s. 721; tenże, L'Eglise, s. 646-652.

z punktu widzenia religijnego, politycznego i prawnego jako *superstitio*. Środki karne stanowione przeciwko tej religii i jej wyznawcom mogły być aplikowane w trybie administracyjno-policyjnym. Stosowano je wobec tych, którzy nie wyznawali religii uznanej i chronionej przez państwo rzymskie.

Fragment mozaiki z wczesnochrześcijańskiej bazyliki. Salamina.
Cypr Północny (fot. M. Jońca)

USTAWODAWSTWO OGRANICZAJĄCE PRAWA ŻYDÓW

5.1. USTAWOWA NAZWA ŻYDÓW I ICH RELIGII

Teksty ustaw cesarskich nazywają żydów *Iudaei*⁴⁵⁷. Tylko Justynian w swoich nowelach określa ich jako „Hebrajczyków” (gr. *Hebraioi*)⁴⁵⁸.

Religia żydowska była określana za pomocą wielu wyrażen: *religio*⁴⁵⁹, *superstitio*⁴⁶⁰, *lex*⁴⁶¹, *cultus*⁴⁶², *secta*⁴⁶³, *corpus*⁴⁶⁴, *ritus*⁴⁶⁵. Nazwy te zazwyczaj opatrywano określeniami pejoratywnymi: *nefanda superstitio*⁴⁶⁶, *Iudaica perversitas*⁴⁶⁷, *perversa doctrina*⁴⁶⁸. Zgromadzenia religijne żydów ustawy nazywały świętokradzkimi

⁴⁵⁷ Por. np. C.Th. 16,8,1; 2; 3; 5; por. także J. Juster, op. cit., I, s. 172; A. Linder, op. cit., s. 55.

⁴⁵⁸ Nov. 146. Określenie „Iudaeus/Iudaei” zawiera dwa znaczenia: religijne i narodowe. Określenie „Hebraeus”, z wyjątkiem Nowel Justyniana, nie było używane w tekstach prawnych. Podobnie w tekstach literackich termin ten był rzadko używany. Szerzej na ten temat por. J. Gaudemet, *La condition juridique des Juifs dans les trois premiers siècles de l'Empire*, „Antonianum” 28(1988), z. 1-2, s. 347; J. Juster, op. cit., I, s. 172; H. Leclercq, *Judaïsme*, w: DACL VIII, 1, 92; A. Linder, op. cit., s. 55 i nn.

⁴⁵⁹ C. Th. 16,8,8; 10; 13; 20; 23.

⁴⁶⁰ C.Th. 16,8,8; 24; 26; 28.

⁴⁶¹ C.Th. 16,8,8; 13; C.J. 1,9,7.

⁴⁶² C.Th. 16,8,26.

⁴⁶³ C.Th. 16,8,1; 2; 8; 9; 16,9,4.

⁴⁶⁴ C.Th. 13,5,18.

⁴⁶⁵ C.Th. 16,7,3.

⁴⁶⁶ C.Th. 16,9,4. Określenie to było używane w innych ustawach: „qui eorum feralem fugerit sectam [...] ad eorum nefariam sectam accesserit” (C.Th.16,8,1); „in nefandam sectam ritumve” (Nov. Theod. 3,4).

⁴⁶⁷ C.Th. 16,8,19; 24.

⁴⁶⁸ Nov. Theod. 3,5.

(*sacrilegi coetus*)⁴⁶⁹; kontakt z żydami plamił innych ludzi⁴⁷⁰. Dla ustawodawcy rzymskiego żydzi byli nieprzyjaciółmi władzy i ustaw (*supremae maiestati et Romanis legibus inimici*)⁴⁷¹, ludźmi znieważającymi wiarę chrześcijańską (*insultantes fidei nostrae*)⁴⁷², a ich imię było straszne, sprośne, odrażające (*foedum [...] taetrumque Iudaeorum nomen*)⁴⁷³.

5.1.1. Kwestia *Caelicolae* i samarytan

Tytuły zawierające ustawy dotyczące żydów obejmują także przepisy przeciwko innym semickim grupom religijnym: sekcje zwanej *Caelicolae* i samarytanom.

Caelicolae była to bliżej nieznana sekta religijna, której istnienie na początku V wieku jest potwierdzone jedynie ustawą Honoriusza (C.Th. 16,8,19 z 409 roku), aluzją zawartą w C.Th. 16,5,43⁴⁷⁴ oraz lakoniczną wzmianką u św. Augustyna⁴⁷⁵. Nie pozostawili oni śladów w historii Kościoła, co oznacza, że ich znaczenie w porównaniu do innych grup heretyckich można uznać za raczej niewielkie. Zachowane wzmianki pozwalają stwierdzić, że działali w Afryce Północnej w IV i V wieku. Byli grupą zorganizowaną, mieli swojego „starszego” i praktykowali jakiś rodzaj chrztu. Do chrześcijańskiego rytu chrzcielnego dołączali wszakże obrzezanie. Przypominali przy tym esseńczyków, pitagorejczyków i platoników, którzy oddawali cześć ciałom niebieskim. Umieszczenie ustawy Honoriusza w tytule C.Th. 16,8: „De Iudaeis, Caelicolis et Samaritanis”, pozwala przypuszczać, że mieli oni jakiś związek z żydami. Tekst ustawy nie wyjaśnia wszakże charakteru tego związku⁴⁷⁶.

⁴⁶⁹ C.Th. 16,8,7.

⁴⁷⁰ C.Th. 16,7,3: „Iudaicis semet polluere contagiis”. C.Th. 16,9,4: „ceteros, quos rectae religionis participes constitutos in suo censu nefanda superstitione [...] sub hac lege possideat, ut eos nec invitos nec volentes caeno propriae sectae confundat”; C.Th. 16,8,19: „incredulitate iudaica polluatur”.

⁴⁷¹ Nov. Theod. 3,2.

⁴⁷² Tamże.

⁴⁷³ C.Th. 16,8,19.

⁴⁷⁴ „Caelicolarum etiam, qui nescio cuius dogmatis novi conventus habent, ecclesiis vindicentur”.

⁴⁷⁵ Augustinus, Ep. 44,6,13 (PL 33,180). Św. Augustyn podał niewiele informacji na temat tej grupy. Biskup z Hippony w drodze do Cyrtu, dokąd jechał celem konsekrowania nowego biskupa, zatrzymał się w Tybursim, gdzie konferował z biskupem donatystów Fortuniussem. Tam też dowiedział się, że „starszy” sekty *Caelicolae* udzielił powtórnego chrztu chrześcijanom i ściągnął przez to *sacrilegium* na wielu swoich zwolenników. Por. G. Bareille, *Célicoles*, w: DTC II, 2, 2088.

⁴⁷⁶ Por. G. Bareille, op. cit., 2089; K. Baus, *Caelicolae*, w: LThK II, 881.

C.Th. 16,8,19 (409): Idem aa. Iovio praefecto praetorio. Caelicolarum nomen inauditum quodammodo novum crimen superstitionis vindicabit. Si nisi intra anni terminos ad dei cultum venerationemque Christianam conversi fuerint, his legibus, quibus praecepimus haereticos adstringi, se quoque noverint adtinendos. Certum est enim, quidquid a fide Christianorum discrepat, legi Christianae esse contrarium. Quam quidam adhuc, vitae suae etiam et iuris inmemores, adtrectare ita audent, ut de Christianis quosdam foedum cogant taetrumque iudaeorum nomen induere [...].

Ci sami Augustowie do Jowiusa, prefekta pretorium. Nieznana dotąd nazwa „czcicieli nieba” zyska też miano nowej zbrodni bałwochwalstwa. Jeśliby oni w ciągu roku nie nawrócili się do oddawania czci Bogu i religii chrześcijańskiej, niech wiedzą, że będzie się wobec nich stosować te prawa, którymi nakazaliśmy poskromić heretyków. Pewne jest bowiem, że cokolwiek jest odmienne od wiary chrześcijańskiej, jest sprzeczne z prawem chrześcijańskim. Niektóre osoby, jeszcze dotychczas niepomne nawet na swe życie i [nasze] prawo, tak wazą się nadużywać [wiary], że zmuszają niektórych chrześcijan, aby przybierali obrzydliwe i odrażające miano żydów [...].

Z treści ustawy można wywnioskować, że nie była to sekta heretycka. Ustawodawca nie traktował ich także jako żydów, chociaż cytowany tekst stwierdza, że oddalają się oni od wiary chrześcijańskiej i nazywają siebie żydami. Niewykluczone, że członkowie sekty zwanej *Caelicolae* przymuszali chrześcijan do przyjmowania pewnych rytów żydowskich i to ściągnęło na nich zainteresowanie władz.

Ustawa traktowała ich „zabobon” jako „nowe przestępstwo” (*novum crimen superstitionis*). Tekst nie specyfikuje jednak jego rodzaju i przedmiotu. Kompilatorzy justyniańscy przejęli cytowaną ustawę i jej fragment umieścili w tytule C.J. 1,9: „De Iudaeis et Caelicolis”. Nie wnosi to żadnych nowych informacji, prócz potwierdzenia faktu, że w VI wieku „czciciele nieba” mieli jakiś związek z żydami. Zagadnienie to nie będzie przedmiotem dalszych rozważań.

Inną grupą religijną wymienianą obok żydów byli samarytanie. Wyznawali oni judaizm, chociaż niektóre ich praktyki i zasady wiary były inne. Z punktu widzenia religii możeszowej uważani byli za sektę⁴⁷⁷. Ustawy C.Th. 16,8 wymieniają ich obok żydów; ich status był taki sam. W Kodeksie Justyniana przepisy dotyczące tej grupy zostały zamieszczone bądź w C.J. 1,9 „De Iudaeis et Caelicolis”, bądź w C.J. 1,5 „De haereticis”. Zamieszczenie przez Justyniana przepisów dotyczących samarytan, którzy nie byli chrześcijanami, obok przepisów przeciwko heretykom, należy tłumaczyć surowością jego polityki

⁴⁷⁷ S. Baron, *Histoire d'Israel. Vie social et religieuse*, Paris 1957, s. 40 i nn.

religijnej. Tak jak w przypadku żydów i pogan, rozciągnął on na samarytan surowe przepisy wydane przeciwko heretykom. Regulacji wydanych imiennie przeciwko samarytanom było zatem niewiele i pochodzą one również od Justyniana⁴⁷⁸. W dalszej części pracy ustawodawstwo przeciwko samarytanom nie będzie przedmiotem odrębnych rozważań. Przepisy dotyczące tej grupy zostały omówione przy okazji analizy regulacji przeciwko heretykom oraz żydom.

5.2. ZAKAZ PROZELITYZMU

Ustawy zakazujące prozelityzmu, czyli przyjęcia judaizmu, w porządku chronologicznym stanowią pierwsze rozporządzenia dotyczące statusu żydów w rzymskim cesarstwie chrześcijańskim. Był to czyn ustawowo zabroniony. Sankcje za jego popełnienie stopniowo zaostrzano. Kary nakładano jednak tylko w tych przypadkach, kiedy przyjmujący judaizm uprzednio był chrześcijaninem. Ustawy dotyczą bowiem jedynie przypadków, kiedy ktoś „*ex Christiano*” stawał się wyznawcą judaizmu: „*si quis, lege venerabili constituta, ex Christiano Iudaeus effectus*”⁴⁷⁹, „*qui Christianae religionis et nominis dignitate neglecta, iudaicis semet polluere contagiis*”⁴⁸⁰, „*si quis ex Christiana fide incredulitate iudaica polluat*”⁴⁸¹, „*qui ex cultu Christianae religionis in nefandam sectam ritumve transduxerit*”⁴⁸².

Konwersja na judaizm dokonana przez chrześcijanina, z punktu widzenia religii porzuconej, czyli chrześcijaństwa, była kwalifikowana jako apostazja i jako taka podlegała karze⁴⁸³. Winny narażał się więc na odpowiedzialność według przepisów z dwóch szeregów ustaw: przeciwko prozelityzmowi i apostazji.

W roku 315 cesarz Konstantyn wydał ustawę dotyczącą przyjęcia religii chrześcijańskiej przez żyda i konwersji od religii judaistycznej.

⁴⁷⁸ C.J. 1,5,7; Nov. 129; Nov. 131,14.

⁴⁷⁹ C.Th. 16,8,7.

⁴⁸⁰ C.Th. 16,7,3

⁴⁸¹ C.Th. 16,8,19.

⁴⁸² Nov. Theod. 3,4. Termin mniej sprecyzowany stanowi początek ustawy C.Th. 16,8,1: „*si quis vero ex populo ad eorum nefariam sectam accesserit*”. Wyrażenie „*ex populo*” należy rozumieć jako „*ex populo Christianorum*”.

⁴⁸³ Zob. rozdz. 3.3., s. 136 i nn.

C.Th. 16,8,1 (315): Imp. Constantinus a. ad Evagrium.

Iudaeis et maioribus eorum et patriarchis volumus intimari, quod, si quis post hanc legem aliquem, qui eorum feralem fugerit sectam et ad dei cultum respexerit, saxis aut alio furoris genere, quod nunc fieri cognovimus, ausus fuerit adtemptare, mox flammis dedendus est et cum omnibus suis participibus concremandus. Si quis vero ex populo ad eorum nefariam sectam accesserit et conciliabulis eorum se adplicaverit, cum ipsis poenas meritas sustinebit.

Imperator Konstantyn, August, do Ewagriusza.

Żydom, ich starszyźnie i patriarchom chcemy obwieścić, że jeśli ktoś po wydaniu tego prawa odważyłby się kamienować albo w inny szalony sposób atakować kogoś, kto uciekł z ich zgubnej sekty i zwrócił się do kultu Bożego – co, jak wiemy, dzisiaj się zdarza – wkrótce należy takiego oddać płomieniom i spalić wraz ze wszystkimi jego współnikami. Jeśli zaś ktoś z ludu przystąpiłby do ich niegodziwej sekty i przyłączył się do ich zgromadzeń, wraz z nimi poniesie zasłużone kary.

Według prawa mojżeszowego odwrócenie się od judaizmu przez żyda było karane śmiercią przez ukamienowanie⁴⁸⁴. Broniąc konwertytów na chrześcijaństwo przed zemstą współwyznawców, cesarz, za ukamienowanie żyda porzucającego swoją religię, karał śmiercią. Ustawa podała sposób jej wykonania, była to kara przez spalenie („flammis dedendus est”). Wydaje się, że decyzja odnośnie do wyboru kary mogła mieć tło symboliczne. Oto tradycyjnej judejskiej sankcji, jaką było ukamienowanie zhańbionego współwyznawcy, przeciwstawiono spalenie, które chrześcijanie (podobnie zresztą, jak wcześniej poganie) wiązali z oczyszczającą siłą ognia.

Kara śmierci przez spalenie była stosowana przez rzymskie prawo karne tak w okresie republiki, jak i cesarstwa. Najczęściej poddawano tej sankcji niewolników i obywateli pochodzących z najniższych warstw społecznych. Karę tak wykonywaną aplikowano za przestępstwa szczególnie groźne: dezercję do nieprzyjaciół, *sacrilegium*, sodomie, kazirodztwo i inne⁴⁸⁵. Nakładając tę surową karę za ukamienowanie żyda przyjmującego chrześcijaństwo, cesarz chronił religię państwową, a jednocześnie występował przeciwko judaizmowi, ustawowo ułatwiając żydom jego porzucenie.

Dalsza część ustawy dotyczyła prozelityzmu. Opisano w niej sytuację chrześcijanina, który porzucił swoją religię: „si quis vero ex populo ad eorum nefariam sectam accesserit”. Wyrażenie *populus* ma chrześcijańską i biblijną

⁴⁸⁴ Pwt 13, 10-II; 17, 5-7. Dalsze uwagi na temat sankcji karnych w Starym Testamencie: R. de Vaux, *Instytucje Starego Testamentu*, t. I-II, tł. T. Brzegowy, Poznań 2004, s. 173.

⁴⁸⁵ Por. H.F. Hitzig, *Crematio*, w: RE VIII, 1700-1702.

konotację i w tym kontekście oznacza Kościół katolicki rozumiany jako zgromadzenie wiernych (*populus Dei*). Ten więc, który porzucił religię chrześcijańską i przystąpił do religii żydowskiej, tutaj określonej jako *secta*, miał podlegać „zasłużonym karom” („*poenas meritas sustinebit*”). Ustawa nie sprecyzowała jednakże wysokości tej kary. Zwrot *poenae merita*e odnosił się do kar o charakterze arbitralnym. Ich wysokość i rodzaj zależały od sędziego prowadzącego dochodzenie⁴⁸⁶.

Dalsze ustawy zwiększały wysokość kar za dokonanie prozelityzmu. W roku 357 współwładca imperium Konstancjusz zakazał prozelityzmu pod sankcją konfiskaty majątku (C.Th. 16,8,7 = C.J. 1,7,1), natomiast cesarz Gracjan w roku 383 do dotychczasowych sankcji dołączył karę pozbawienia prawa składania zeznań w sądzie i sporządzenia testamentu (C.Th. 16,7,3). Ustawy te zostały zamieszczone w tytułach „De apostatis” Kodeksu Teodozjańskiego i Justyniana. Zostały omówione w części poświęconej ustawodawstwu przeciwko apostazji.

W roku 409 konwersja na judaizm uzyskała nową kwalifikację prawną. Przyjęcie religii żydowskiej przez chrześcijanina zostało przyrównane do przestępstwa *crimen laesae maiestatis*.

C.Th. 16,8,19 (409): Idem aa. Iovio praefecto praetorio.

[...] si quis ex Christiana fide incredulitate iudaica polluat. Et idcirco iubemus, ne ecclesiis quisquam nocens vel cuiusquam abducere fidei ac devota Deo praeceptione sancimus, sub hac videlicet definitione, ut, si quisquam contra hanc legem venire temptaverit, sciat, se ad maiestatis crimen esse retinendum.

Ci sami Augustowie do Jowiusa, prefekta pretorium.

[...] że ktoś [z wyznawców] wiary chrześcijańskiej skała się żydowskim niedowiarstwem. Dlatego nakazujemy, aby nikt, szkodząc kościołom [...] wiernym i oddanym Bogu pouczeniem ustanawiamy, z tym dodatkowym zastrzeżeniem, że jeśli ktoś usiłowałby działać wbrew temu prawu, niech wie, że zostanie oskarżony o zbrodnię obrazy majestatu.

Ogłoszenie tej ustawy oznaczało ustawowe zwiększenie kar za prozelityzm. Za przestępstwo „obrazy majestatu” nakładano bowiem wygnanie, konfiskatę całego mienia, a w okresie cesarstwa karę śmierci⁴⁸⁷. Ustawa nie określa wyraźnie wysokości kary, stanowiąc jedynie, że chrześcijanin, który dokonał tego

⁴⁸⁶ J. Juster, op. cit., I, s. 260. M. Simon (*Verus Israel, Etude sur les relations entre chrétiens et Juifs dans l'Empire romain (135-425)*, Paris 1964, s. 338), zaznaczając, że tekst tej ustawy jest niejasny, wyraża pogląd, że ustawa nakładała karę śmierci za przyjęcie judaizmu.

⁴⁸⁷ Zob. wyżej, s. 161, przyp. 433.

czynu („si quis ex Christiana fide incredulitate polluatur”), będzie karany jak za zdradę stanu. Zabieg powyższy jest typowy dla późnoantycznego ustawodawstwa. W owym czasie osoba cesarza w coraz większym stopniu zaczęła być identyfikowana z przedstawicielem Chrystusa na ziemi. Na płaszczyźnie retorycznej jego słowa były „czcigodne”, „święte”, „uświęcone”, a jego wola „nienaruszalna”. Dlatego każdy, kto dopuszczał się czynu nie tyle bezpośrednio godzącego w majestat władcy, ile naruszał dobro, na którym temu majestatu – szczególnie zależało, był ogłaszany „zdrajcą” i sprawcą obrazy majestatu. Tymczasem u schyłku cesarstwa zachodniego zachowanie jedności religijnej w państwie zawsze stanowiło jeden z priorytetów w polityce wewnętrznej rzymskich imperatorów. Kto odchodził od zgromadzenia wiernych, występował przeciw polityce państwa oraz woli cesarza.

W roku 438 Teodozjusz II mocą ustawy ogłoszonej w Konstantynopolu nałożył karę śmierci na każdego, kto spowodował przyjęcie judaizmu przez chrześcijanina.

Nov. Theod. 3,4; 5 (438): Imp. Theodosius et Valentinianus AA. Florentio praefecto praetorio.

[...] His adiicimus, ut quicumque servum seu ingenuum invitum vel suasionem plectenda ex cultu Christianae religionis in nefandam sectam ritumve traduxerit, cum dispendio fortunarum capite puniendum [...]. Cernat praeterea bona sua proscripta, poenae mox sanguinis destinandus, qui fidem alterius expugnavit perversa doctrina [...].

Imperatorzy Teodozjusz i Walentynian, Augustowie, do Florencjusza, prefekta pretorium.

[...] Do tego dodajemy, że ktokolwiek odwiedzie niewolnika lub osobę od urodzenia wolną – przymusem bądź namową – od kultu religii chrześcijańskiej do bezbożnej sekty lub bałwochwalczego rytuału, poniesie karę śmierci wraz z przepadkiem majątku [...]. Poza tym przekona się, że jego dobra staną się przedmiotem proskrypcji, a on sam zostanie wkrótce skazany na karę śmierci, jeśli wyprze czyjąś wiarę przez swoją wypaczoną doktrynę [...].

Ustawa zabraniała zatem zachęcania lub przymuszania tak niewolników, jak i osób wolnych, do przyjęcia religii żydowskiej. Za przestępstwo to groziła kara konfiskaty dóbr (*proscriptio*) oraz kara główna (*poena sanguinis*). Ciekawie ze współczesnego punktu widzenia wygląda typowe dla późnoantycznego ustawodawstwa odwrócenie gradacji kar i postawienie kary majątkowej przed karą główną. Rzymska racja fiskalna nie musi stanowić tu jedyne wytłumaczenie. Sprawca zbrodni winien pamiętać, że śmierć nie jest wszystkim, co na siebie

ściągnie, gdyż skutki jego niesubordynacji odczuje również cała jego rodzina. W sprawie wiary chrześcijańskiej, której ochrona jest dla władcy kluczowa, ustawa odchodzi od zróżnicowanego traktowania przestępstw wymierzonych przeciw wolnym i niewolnikom. To rzadki i charakterystyczny zabieg. W cesarskiej decyzji pobrzmiewają dalekie echa opinii świętego Pawła wygłoszonej w liście do Galatów: „Nie ma już Żyda ani poganina, nie ma już niewolnika ani człowieka wolnego, nie ma już mężczyzny ani kobiety, wszyscy bowiem jesteście kimś jednym w Chrystusie Jezusie”⁴⁸⁸. Władca wymienił wolnych i niewolników, gdyż być może sprawcy konwersji na judaizm własnej czeladzi – wniosukując *per analogiam* – liczyli na jakiś łagodniejszy wymiar kary. Słowa ustawy rozwiały jednak wszelkie wątpliwości.

Reasumując, przyjęcie religii żydowskiej przez chrześcijanina było przestępstwem (*crimen*) karanym szczególnie surowo. Pierwsze ustawy dotyczące tego zagadnienia zostały wydane przez Konstantyna tuż po uznaniu religii chrześcijańskiej. Konstantyn nie określił wysokości kary za ten czyn, stanowiąc jedynie, że jest on zabroniony. Na początku V wieku prozelityzm został przyrównany do przestępstwa *crimen laesae maiestatis*. Teodozjusz II w 458 roku nakazał karać śmiercią każdego, kto spowodował przyjęcie judaizmu przez chrześcijanina: niewolnika lub wolnego.

Przestępstwo prozelityzmu było nadto ścigane szeregiem innych ustaw, mianowicie przepisami przeciwko apostazji. Należy także dodać niezwykle surowe ustawodawstwo cesarskie, zabraniające obrzezania nie-żyda. Było ono właściwie również nakierowane przeciwko prozelityzmowi, albowiem obrzezanie postrzegano jako zewnętrzny element przyjęcia judaizmu. Ze względu na wyraźne wyodrębnienie tej kwestii w ustawach cesarskich zasługuje ona na odrębne omówienie.

5.3. ZAKAZ OBRZEZANIA

Jednym z warunków przyjęcia judaizmu było poddanie się rytowi obrzezania. Zakazując zatem prozelityzmu, ustawodawstwo cesarskie zakazywało również tego rytu. Cesarze chrześcijańscy przyjęli w tej materii niektóre przepisy swoich poprzedników z epoki pogańskiej.

⁴⁸⁸ Ga 3, 28.

W prawie rzymskim pierwszy formalny zakaz obrzezania pochodzi od Hadriana⁴⁸⁹. Cesarz przyrównał obrzezanie do kastracji i nałożył za nie takie same kary. Oparł się przy tym na przepisach pochodzących z ustawy „lex Cornelia de sicariis et veneficiis”⁴⁹⁰. Na skutek rewolty żydów, Antoninus Pius dozwolił na dokonywanie obrzezania, ale tylko żydom i tylko wobec współwyznawców. W przypadku żyda, który poddał obrzezaniu nie-żyda lub nie-żyda, który poddał się obrzezaniu, aplikowano kary przewidziane za dokonanie kastracji⁴⁹¹.

Ustawodawstwo cesarzy chrześcijańskich, podobnie jak ustawodawstwo epoki poprzedniej, zakazywało obrzezania nie-żydów, tak niewolników, jak i osób wolnych. W roku 335 cesarz Konstantyn postanowił, że niewolnik wyznający religię chrześcijańską lub inną religię, który został poddany obrzezaniu przez żyda właściciela, miał zyskać wolność.

C.Th. 16,9,1 (335): Imp. Constantinus a. ad Felicem praefecto praetorio.
Si quis Iudaeorum Christianum mancipium vel cuiuslibet alterius sectae mercatus circumciderit, minime in servitute retineat circumcisum, sed libertatis privilegiis, qui hoc sustinuerit, potiatur.

Imperator Konstantyn, August, do Feliksa, prefekta pretorium.
Jeśli ktoś z żydów obrzezałby chrześcijańskiego niewolnika albo kogoś kupionego z jakiegokolwiek innej religii, niech absolutnie nie zatrzymuje obrzezanego w niewoli, lecz ten, który został tak potraktowany, niech otrzyma przywileje wolności.

W roku 339 cesarz Konstancjusz ponowił zakaz obrzezania niewolnika, zwiększając jednocześnie karę za ten czyn.

⁴⁸⁹ Regulacje te poddaje szczegółowej analizie: K. Amielańczyk, *Praktyka kastrowania niewolników i jej zakazy w prawie rzymskim*, w: *Crimina et mores. Prawo karne i obyczaje w starożytnym Rzymie*, red. M. Kuryłowicz, Lublin 2001, s. 12-14; K. Amielańczyk, *Rzymskie prawo karne w reskryptach cesarza Hadriana*, Lublin 2006, s. 141-149.

⁴⁹⁰ Kary za dokonanie kastracji były nakładane przez Hadriana według ustawy „lex Cornelia de sicariis et veneficiis”, co potwierdza tekst Ulpiana. D. 48,8,4,2: „Constitutum quidem est, ne spadones fierent, eos autem, qui hoc crimine arguerentur, Corneliae legis poena teneri eorumque bona merito fisco meo vindicari debere, sed et in servos, qui spadones fecerint, ultimo supplicio animadvertendum esse [...]”. Por. Mommsen, *Strafrecht*, s. 637.

⁴⁹¹ D. 48,8,11 (Modestinus): „Circumcidere iudaeis filios suos tantum rescripto divi Pii permittitur: in non eiusdem religionis qui hoc fecerit, castrantis poena irrogatur”. Por. A. Linder, *op. cit.*, s. 99-102 wraz z literaturą tam zawartą. Kary nakładane za dokonanie kastracji omawia Mommsen, *Strafrecht*, s. 637.

C.Th. 16,9,2 = C.J. 1,10,1 (339): Imp. Constantius a. ad Evagrium.
Si aliquis iudaeorum mancipium sectae alterius seu nationis crediderit comparandum, mancipium fisco protinus vindicetur: si vero emptum circumciderit, non solum mancipii damno multetur, verum etiam capitali sententia puniatur [...].

Imperator Konstancjusz, August, do Ewagriusza.

Jeśli ktoś z żydów uznałby, że powinien nabyć niewolnika z innej religii lub narodu, niewolnik ten niech natychmiast zostanie skonfiskowany. Jeśli zaś obrzezałby kupionego, niech nie tylko zostanie ukarany utratą niewolnika, lecz także skazany na karę śmierci.

Niewolnik, który został poddany rytowi obrzezania, był zatem konfiskowany na rzecz skarbu państwa. Żyd właściciel, który dokonał obrzezania niewolnika, podlegał karze śmierci. Została ona nałożona słowami: „capitali sententia puniatur”.

Ustawodawstwo cesarzy chrześcijańskich nic nie mówiło o właścicielu, który tolerowałby obrzezanie swego niewolnika. Przepis dotyczący takiego przypadku znajdujemy w Sentencjach Paulusa⁴⁹². Postanowiono tam, że obywatel rzymski, który dozwolił na obrzezanie swego niewolnika, karany był konfiskatą majątku i wygnaniem. Przepis ten nie został jednak przyjęty przez ustawodawstwo cesarzy chrześcijańskich. J. Juster wyjaśnia, że – z racji na znaczenie Sentencji Paulusa – w praktyce pod koniec cesarstwa rzymskiego miał on prawdopodobnie nadal zastosowanie⁴⁹³. Przypuszczenie to budzi jednak pewne wątpliwości.

W roku 426 cesarz Teodozjusz II ogłosił ustawę zakazującą obrzezania chrześcijanina. Ustawodawca nie wprowadzał bliższego określenia statusu osoby objętej w niej ochroną. Wydaje się, że dotyczył on tak niewolników, jak i osób wolnych.

C.Th. 16,8,26 = C.J. 1,9,16 (423): Idem aa. Asclepiodoto praefecto praetorio.
[...] Tamen ipsi iudaei et bonorum proscriptione et perpetuo exilio damnabuntur, si nostrae fidei hominem circumcidisse eos vel circumcidendum mandasse constiterit.

Ci sami Augustowie, do Asklepiodota, prefekta pretorium.

[...] Jednak sami żydzi będą skazywani na konfiskatę dóbr i na wieczyste wygnanie, jeśli okazałoby się, że człowieka naszej wiary obrzezali albo kazali obrzezać.

⁴⁹² Paul. Sent. 5,22,3: „Cives Romani, qui se iudaico ritu vel servos suos circumcidi patiuntur, bonis ademptis in insulam perpetuo relegantur”.

⁴⁹³ J. Juster, op. cit., I, s. 226.

Ustawa zabraniała żydom obrzezania chrześcijan pod karą konfiskaty dóbr i wygnania wieczystego. Ustawodawca karał tak tego, który dokonał rytu obrzezania, jak również tego, kto go zlecił („circumcidendum mandasse constiterit”). Tak więc dokonanie obrzezania wobec chrześcijanina, niewolnika lub osoby wolnej, było zakazane pod sankcją karną. Tym razem rodzaj i wysokość kary zostały uzależnione od statusu osoby, wobec której dokonano tego rytu: gdy był to niewolnik, jego właściciel dokonujący obrzezania podlegał karze śmierci. Dokonanie obrzezania wobec wolnego pociągało za sobą karę konfiskaty i wygnania.

5.4. ZAKAZ MAŁŻEŃSTW MIESZANYCH

Rzymscy cesarze chrześcijańscy, zakazując prozelityzmu, wydawali także ustawy mające na celu wykluczenie okoliczności sprzyjających przyjęciu judaizmu przez wyznawców innych religii, w tym szczególnie przez chrześcijan. Idea ta była źródłem ustawodawstwa zakazującego małżeństw mieszanych⁴⁹⁴.

Pierwszą ustawę dotyczącą tego przedmiotu wydał w 339 roku cesarz Konstancjusz.

C.Th. 16,8,6 (339): Imp. Constantius a. ad Evagrium.

[...] quod ad mulieres pertinet, quas iudaei in turpitudinis suae duxere consortium in gynaeceo nostro ante versatas, placet easdem restitui gynaeceo idque in reliquum observari, ne christianas mulieres suis iungant flagitiis vel, si hoc fecerint, capitali periculo subiugentur.

Imperator Konstancjusz, August, do Ewagriusza.

[...] co się zaś tyczy kobiet, które żydzi wzięli sobie jako towarzyszki swego niemoralnego życia, a które wcześniej przebywały w naszym *gynaeceum*, postanawiamy przywrócić je do tegoż *gynaeceum* i tego na przyszłość przestrzegać, by nie wciągali oni chrześcijańskich kobiet do swych niegodziwych występków, a jeśliby to zrobili, będą podlegać karze śmierci.

Małżeństwo żyda z chrześcijanką ustawa nazwała szkaradnym, nieprzyzwoitym związkiem (*turpe consortium*). Takie małżeństwo zostało zabronione pod sankcją kary śmierci dla obu stron⁴⁹⁵. Kara główna została nałożona

⁴⁹⁴ Por. H. Insadowski, *Rzymskie prawo małżeńskie a chrześcijaństwo*, Lublin 1935, s. 214.

⁴⁹⁵ J. Juster, op. cit., I, s. 47. Simon, op. cit., s. 339, wyraża pogląd, że kara śmierci była przewidziana tylko wobec męża żyda.

słowa: „capitali periculo subiugentur”. Zaskakujące jest, że w ustawie znalazł się przepis o charakterze retroaktywnym. Małżeństwa pomiędzy żydem i chrześcijanką należącą do dworu cesarskiego (*gynaeceum*), zawarte przed ogłoszeniem ustawy, zostały rozwiązane. Ustawa, zakazując małżeństwa żyda z chrześcijanką, nie odniosła się do kwestii małżeństwa pomiędzy żydówką a chrześcijaninem. Należy przypuszczać, że było ono dozwolone. Z praktycznego punktu widzenia wydaje się, że żona żydówka, wchodząc do domu męża chrześcijanina i niejako pod jego kontrolę, znajdowała się w sferze silnego oddziaływania religii chrześcijańskiej, przeto szansa na jej nawrócenie była duża. Nadto ojciec miał wpływ na wychowanie i religijną formację potomstwa.

W roku 388 cesarz Teodozjusz zakazał małżeństwa tak pomiędzy żydem i chrześcijanką, jak pomiędzy chrześcijaninem i żydówką.

C.Th. 3,7,2 (388): Imppp. Valentinianus, Theodosius et Arcadius aaa. Cynegio pf. p.

Ne quis Christianam mulierem in matrimonium iudaeus accipiat, neque iudaeae Christianus coniugium sortiat. Nam si quis aliquid huiusmodi admiserit, adulterii vicem commissi huius crimen obtinebit, libertate in accusandum publicis quoque vocibus relaxata.

Imperatorzy Walentynian, Teodozjusz i Arkadiusz, Augustowie, do Cynegiusza, prefekta pretorium.

Zaden Judejczyk nie weźmie sobie za żonę chrześcijanki, ani żaden chrześcijanin nie wstąpi w związek małżeński z Judejką. Jeśli bowiem ktoś popełni taki czyn, przewinienie to będzie uważane za równoznaczne z cudzołóstwem, przy czym również pospółstwo będzie miało prawo do wniesienia oskarżenia przeciwko komuś w tej kwestii.

Ustawodawca zakazał małżeństw mieszanych pomiędzy wyznawcami judaizmu i chrześcijaństwa, przyrównując je do przestępstwa *adulterium*⁴⁹⁶.

⁴⁹⁶ W prawie rzymskim przestępstwo cudzołóstwa (*adulterium*) występowało wówczas, gdy kobieta zamężna nie dochowała wierności mężowi lub mężczyzna był winien pozbawienia dziewictwa lub współwiny w zdradzie małżeńskiej innej kobiety. Nieobyczajne stosunki z niezamężną kobietą lub między mężczyznami zwane były *stuprum*. W okresie królewskim i republikańskim *adulterium* jako przestępstwo nie podlegało ściganiu przez państwo, lecz było osądzone przez sądy domowe lub dochodzone drogą zemsty rodowej. Do przestępstw zaliczało je ustawodawstwo Sulli, a następnie ustawa „*lex Iulia de adulteriis coercendis*” z 18 roku przed Chr. Ustawa powołała specjalne sądy (*quaestiones perpetuae*) do osądzania winy. Karała zdradę kobiety zamężnej lub stosunki z niezamężną kobietą dobrych obyczajów. Odpowiedzialność za przestępstwo *adulterium* nie występowało w przypadku stosunków z niewolnicami, prostytutkami, aktorkami, właścicielkami publicznych lokali i kobietami żyjącymi w konkubinacie. Karany był również współudział i pomoc przy zdradzie, traktowane jako stręczenie do nierzędu (*lenocinium*). Zgodnie z ustawą julijską za *adulterium* groziła

Sankcja przewidywana za zawarcie takiego małżeństwa była taka sama jak w przypadku *adulterium* – kara śmierci⁴⁹⁷. Przymównanie sankcji do kary za *adulterium* określało sposób jej wykonania⁴⁹⁸. Taka kwalifikacja obrazuje niechęć, a wręcz wrogość ustawodawcy wobec tego rodzaju związków. Odmowa praw małżeńskich i uznanie nieakceptowalnej relacji za konkubinaty nie wystarczyło. Prawodawca chciał karać, dlatego odwołał się do przepisów poświęconych cudzołóstwu. Zgodnie z treścią tej ustawy oskarżenie mógł wnieść każdy.

Ustawa Teodozjusza została włączona do Kodeksu Justyniana⁴⁹⁹, co oznaczało, że według ustawodawstwa justyniańskiego zawarcie małżeństwa judeo-chrześcijańskiego nadal było karane jak *adulterium*⁵⁰⁰.

Ustawy cesarzy chrześcijańskich nie zawierają żadnych przepisów dotyczących małżeństw pomiędzy wyznawcami judaizmu i wyznawcami religii pogańskiej. Należy zatem przypuszczać, że były one dozwolone.

5.5. OGRANICZENIA DOTYCZĄCE BUDOWY SYNAGOG

W celu zmniejszenia wpływu judaizmu na wyznawców innych religii, cesarze rzymscy wydali ustawy utrudniające budowę lub remonty świątyń żydowskich⁵⁰¹. Żydzi nie mogli wznosić nowych synagog bez specjalnego pozwolenia. Ustawa zawierająca ten przepis, której tekstu ani dokładnej daty nie znamy, została wydana przed rokiem 415. Wtedy bowiem pojawiła się re-

---

kara wygnania połączona z utratą praw obywatelskich i konfiskata połowy lub 1/3 majątku; w rzymskim cesarstwie chrześcijańskim, począwszy od Konstantyna, pod wpływem nowej religii państwowej, nastąpiło zaostrzenie kar, aż do kary śmierci włącznie. Por. Mommsen, Strafrecht, s. 694 i nn.

⁴⁹⁷ Por. K.L. Noethlichs, op. cit., s. 184; M. Simon, op. cit., s. 939.

⁴⁹⁸ Za popełnienie *adulterium* od III wieku po Ch. karano śmiercią przez utopienie lub spalenie na stosie. Karę tę wykonywano w ten sposób aż do czasów Justyniana. Mommsen, Strafrecht, s. 699.

⁴⁹⁹ C.Th. 16,7,2 = C.J. 1,9,6.

⁵⁰⁰ Według ustawodawstwa przedjustyniańskiego, sprawca główny *adulterium*, kobieta, jak i współnik przestępstwa, mężczyzna, podlegali tej samej karze (Mommsen, Strafrecht, s. 698). Cesarz Justynian mocą Nov. 117,8 i Nov. 134,10 postanowił, że współnik przestępstwa *adulterium* winien być karany jak dotychczas karą główną. Kobieta, która dokonała przestępstwa, cesarz nakazał karać zamknięciem w klasztorze (por. tamże, s. 699). W przypadku małżeństwa pomiędzy chrześcijaninem i żydówką zastosowanie kary zamknięcia w klasztorze zapewne nastroczało trudności.

⁵⁰¹ Obszernie na ten temat: M. Ożóg, op. cit., s. 121-125.

gulacja Teodozjusza II C.Th. 16,8,22. Wśród przyczyn, dla których patriarcha Gamaliel został pozbawiony tytułu *praefectus honorarius*, wymieniono w niej także zarzut, że pozwolił on zbudować nową synagogę bez stosownego zezwolenia władz państwowych⁵⁰².

C.Th. 16,8,22 (415) Idem aa. Aureliano praefecto praetorio.
[...] ab eo codicilli demantur honorariae praefecturae, ita ut [...] nullas condi faciat synagogas et si quae sint in solitudine, si sine seditione possint deponi, perficiat.

Ci sami Augustowie do Aureliana, prefekta pretorium.
[...] aby została mu odebrana nominacja honorowej prefektury, tak aby [...] sprawił, żeby nie powstawały żadne nowe synagogi, a jeśli jakieś byłyby na gruntach opustoszałych, jeśli można je zlikwidować bez buntu, by to zrobił [...].

Tekst ten pozwala wyciągnąć wniosek, że uprzednio ustawodawca wydał przepis zakazujący budowy świątyń żydowskich bez pozwolenia, pod sankcją ich rozbiórki.

W roku 438 cesarz Teodozjusz II wydał rozporządzenie stanowiące, że synagogi wzniesione wbrew ustawom cesarskim zostaną zamienione na kościoły katolickie. Tymczasem osoby odpowiedzialne za zbudowanie świątyni żydowskiej bez pozwolenia państwowego podlegały karze grzywny w wysokości pięćdziesięciu funtów. Specjalnego zezwolenia wymagał także remont synagogi zagrożonej zniszczeniem.

Nov. Theod. 3,3; 4; 5 (458): Impp. Theodosius et Valentinianus aa. Florentio pf. p.
[...] ne qua synagoga in novam fabricam surgat, fulciendi veteres permissa licentia, quae ruinam praesentaneam minitantur. [...] quisque [...] synagogam extruxerit, compendio ecclesiae catholicae se noverit laborasse [...]. Et qui synagogae fabricam coepit non studio reparandi, cum damno quinquaginta librarum auri fraudetur ausibus suis.

Imperatorzy Teodozjusz i Walentynian, Augustowie, do Florencjusza, prefekta pretorium.
[...] zakazujemy również wnoszenia nowych synagog, przy czym udziela się pozwolenia na zabezpieczenie starych, które grożą zawaleniem. [...] Jeśli ktokolwiek [...] zbuduje synagogę, niechaj wie, że pracował na użytek Kościoła katolickiego [...]. Jeśli ktoś rozpocznie wznoszenie synagogi, ale nie w zamiarze jej remontu, zostanie pozbawiony owoców swej zuchwałości i zapłaci grzywnę w wysokości pięćdziesięciu funtów złota.

⁵⁰² Por. M. Simon, op. cit., s. 160-161.

Cesarz Justynian uznał ustawodawstwo Teodozjusza II dotyczące konstrukcji nowych synagog⁵⁰³. Władca ten, jako pierwszy z cesarzy chrześcijańskich, w roku 535 nakazał zamienić synagogi żydowskie w Afryce na kościoły.

Nov. 37,8 (535): Idem A. Salomoni pp. Africae.

Sed neque synagogas eorum stare concedimus, sed ad ecclesiarum figuram eas volumus reformari. Neque enim Iudaeos [...] vel speluncas habere vel quaedam quasi ritu ecclesiastico facere patimur, cum hominibus impiis sacra peragenda permittere satis absurdum est.

Ten sam Imperator, August, do Salomona, prefekta pretorium Afryki.

Nie chcemy też, aby ich synagogi zachowały swoją dotychczasową funkcję, lecz jest naszym życzeniem, by przekształcono je w kościoły. Nie ścierpimy też [...] przywłaszczania sobie przez Judejczyków jaskiń na odprawianie jakichkolwiek sakralnych rytów, ponieważ zezwolenie bezbożnikom na sprawowanie świętych obrzędów byłoby niedorzeczne.

Nowela była adresowana do Salomona, prefekta pretorium Afryki, co wskazuje, że przepisy w niej ogłoszone dotyczyły tylko Afryki. Została ona prawdopodobnie odwołana⁵⁰⁴.

5.6. ZAKAZ NABYWANIA NIEWOLNIKÓW-CHRZEŚCIJAN

W okresie chrześcijańskim cesarstwa uległo ograniczeniu uprawnienie do nabywania dóbr, przysługujące żydom jako obywatelom rzymskim. Ograniczenia te dotyczyły przede wszystkim nabywania niewolników. Pierwsze rozporządzenie dotyczące tego zagadnienia wydał prawdopodobnie już cesarz Konstantyn, zakazując żydom posiadania niewolników-chrześcijan⁵⁰⁵.

⁵⁰³ Por. C.J. 1,9,18; Nov. 131,14.

⁵⁰⁴ J. Juster, op. cit., II, s. 472.

⁵⁰⁵ Tekst i data ustawy Konstantyna zakazującej żydom posiadania niewolników chrześcijan nie są znane. Z informacji Euzebiusza (Euzeb. Vita Const. 4,27) wynika, że chrześcijanie będący niewolnikami żydów zyskiwali wolność. Ustawa Konstantyna została wspomniana także w ustawie Teodozjusza II z 415 roku (C.Th. 16,8,22). Tekst tej ustawy podaje, że zgodnie z ustawą Konstantyna niewolnicy chrześcijanie byli konfiskowani na rzecz Kościoła, co jest sprzeczne z relacją Euzebiusza. Ową rozbieżność usiłowało wyjaśnić wielu autorów. Gaude-met (Législation, s. 57-58) tłumaczy ją pomyłką kompilatorów teodozjańskich wynikającą z podobieństwa onomastycznego pomiędzy Konstantynem i jego synami. Juster (op. cit., II, s. 72) utrzymuje, że to Euzebiusz pomylił ustawę, którą wspomina C.Th. 16,8,22, z inną

W roku 339 cesarz Konstancjusz zabronił żydom nabywania niewolników.

C.Th. 16,9,2 (339): Imp. Constantius a. ad Evagrium.

Si aliquis iudaeorum mancipium sectae alterius seu nationis crediderit comparandum, mancipium fisco protinus vindicetur [...].

Imperator Konstancjusz, August do Ewagriusza.

Jeśli ktoś z żydów uznałby, że powinien nabyć niewolnika z innej religii lub narodu, niewolnik ten niech natychmiast zostanie skonfiskowany [...].

A zatem cesarz zabraniał żydom nabywania niewolników, tak chrześcijan, jak i pogan. Ustawa została opatrzona sankcją karną. Niewolnicy nabyci wbrew przepisowi przechodzili na rzecz skarbu państwa (*fiscus*).

Julian Apostata, który ostentacyjnie faworyzował żydów, zapewne zniósł ustawy antyżydowskie swoich chrześcijańskich poprzedników⁵⁰⁶. Jego następcy wydali jednak nowe przepisy w tej dziedzinie. Te ogłoszone na Wschodzie różniły się od obowiązujących na Zachodzie.

W roku 384 ustawę zawierającą przepisy dotyczące zakupu niewolników chrześcijan wydał Teodozjusz I.

C.Th. 3,1,5 (384): Idem aaa. Cynegio pf. p.

Ne quis omnino iudaeorum Christianum comparet servum neve ex Christiano iudaicis sacramentis attaminet. Quod si factum publica indago comperit, et servi abstrahi debent, et tales domini congruae atque aptae facinori poenae subiaceant: addito eo, ut, si qui apud iudaeos vel adhuc Christiani servi vel ex Christianis iudaei reperti fuerint, soluto per Christianos competenti pretio ab indigna servitute redimantur.

Ci sami trzej Imperatorzy, Augustowie, do Cynegiusza, prefekta pretorium. Niechaj żaden Judejczyk nie ośmieli się zakupić chrześcijańskiego niewolnika ani niechaj nie kala byłych chrześcijan judejskimi obrzędami religijnymi. Ale jeśli na drodze publicznego dochodzenia dowiedzie się, że tak się stało, niewolnik taki powinien zostać siłą odebrany takim panom, a ich samych niechaj spotka kara stosowna i odpowiednia do popełnionego przez nich przestępstwa. Ponadto dodaje się, że jeśli wśród Judejczyków znajdują się niewolnicy, którzy są jeszcze chrześcijanami lub niegdyś byli chrześcijanami, zostaną tacy służy wykupieni z tego niegodnego stanu służebności przez chrześcijan za zapłatą odpowiedniej ceny.

ustawą Konstantyna.

⁵⁰⁶ Polityka religijna cesarza Juliana Apostaty w odniesieniu do judaizmu była generalnie przychylna. Cesarz respektował kult żydowski. Za jego panowania podjęto odbudowę świątyni w Jerozolimie. Wydatki na ten cel pokryto ze skarbu państwa. Por. J. Vogt, *Kaiser Julian und das Judentum. Studien zum Weltanschauungskampf der Spätantike*, Leipzig 1939, s. 46 i nn.

Ustawa została wydana przez kancelarię Teodozjusza I w Konstantynopolu. Jej adresatem był Cynegiusz⁵⁰⁷, prefekt pretorium wschodniego. Okoliczności te pozwalają przypuszczać, że pierwotnie obowiązywała ona tylko we wschodniej części cesarstwa rzymskiego. Cesarz zakazywał żydom nabywania niewolników chrześcijan pod sankcją ich konfiskaty i kary dodatkowej. Żydzi mogli zachować niewolników chrześcijan, których nabyli przed ukazaniem się tej ustawy. Cesarz dawał nadto każdemu chrześcijaninowi prawo wykupu owych niewolników, nawet wtedy, gdyby ci przeszli na judaizm. Jednak, w przypadku przejścia na judaizm, niewolnik musiał poddać się rytowi obrzezania, co zgodnie z prawem nadawało mu automatycznie wolność. Tak sformułowana ustawa pozwala zatem przypuszczać, że obrzezanie niewolnika często było niekarane, jak również, że sam ustawodawca nie zawsze dążył do tego, aby kary za obrzezanie niewolnika, teoretycznie zawsze w mocy, były aplikowane.

W roku 415 cesarz Teodozjusz II wydał ustawę, której fragment dotyczył kwestii nabywania niewolników.

C.Th. 16,8,22 (415): Idem aa. Aureliano praefecto praetorio
[...] Mancipia quoque christianae sanctitatis si qua aput se retinet, secundum
Constantinianam legem ecclesiae mancipientur.

Ci sami Augustowie, do Aureliana, prefekta pretorium.
[...] Również jeśli u siebie zatrzymuje jakichś niewolników ze świętej wspólnoty chrześcijańskiej, zgodnie z ustawą Konstantyna niech przejdą oni na własność Kościoła.

Powyższy tekst jest fragmentem ustawy ogłoszonej w Konstantynopolu przez kancelarię cesarską właściwą dla wschodniej części cesarstwa. Była ona wysłana do Aureliana, prefekta pretorium wschodniego⁵⁰⁸. Prawodawca, powołując się na rozporządzenie cesarza Konstantyna, stanowił, że niewolnicy chrześcijanie, będący w posiadaniu żydów, przechodzą na własność Kościoła.

Wydaje się, że ustawy z lat 384 i 415 obowiązywały tylko we wschodniej części cesarstwa⁵⁰⁹. Dla części zachodniej imperium cesarz Honoriusz ogłosił ustawę w Rawennie 6 listopada, w dwa tygodnie po ustawie Teodozjusza II, wspominającej rozporządzenie Konstantyna. Honoriusz dozwalał żydom nabywać i posiadać niewolników chrześcijan bez żadnych ograniczeń i sankcji, jedynie pod warunkiem, że pozwolą im wyznawać swoją religię.

⁵⁰⁷ Por. A. Linder, op. cit., s. 174; K.L. Noethlichs, op. cit., s. 182.

⁵⁰⁸ Por. A. Linder, op. cit., s. 267.

⁵⁰⁹ J. Juster, op. cit., II, s. 73.

C.Th. 16,9,3 (415): Impp. Honorius et Theodosius aa. Annati Didascalo et maioribus iudaeorum.

Absque calumnia praecipimus iudaeis dominis habere servos christianos hac dumtaxat condicione permissa, ut propriam religionem eos servare permittant [...].

Imperatorzy Honoriusz i Teodozjusz, Augustowie, do Annasza, rabina, i starszyzny żydowskiej.

Bez względu na jakiegokolwiek oskarżenia pozwalamy, aby panowie żydowscy posiadali chrześcijańskich niewolników, jednak pod tym warunkiem, że pozwolą im zachowywać własną religię [...].

Było to zatem odwołanie ograniczeń nałożonych na żydów mocą poprzednich rozporządzeń. Promulgowanie tej ustawy dla zachodniej części cesarstwa⁵¹⁰ nie pozostało bez wpływu na ustawodawstwo na Wschodzie. I tak Teodozjusz II w roku 417 zmodyfikował uprzednio promulgowane ustawy.

C.Th. 16,9,4 (417). Idem aa. Monaxio praefecto praetorio.

Iudaeus servum Christianum nec comparare debebit nec largitatis titulo consequi. Qui non hoc observaverit, dominio sibi petulanter adquisito careat, ipso servo, si quod fuerit gestum sua sponte duxerit publicandum, pro praemio libertate donando. Verum ceteros, quos rectae religionis participes constitutos in suo censu nefanda superstitione iam videtur esse sortita vel deinceps hereditatis seu fideicommissi nomine fuerit consecuta, sub hac lege possideat, ut eos nec invitos nec volentes caeno propriae sectae confundat, ita ut, si haec forma fuerit violata, sceleris tanti auctores capitali poena proscriptione comitante plectantur.

Ci sami Augustowie, do Monaksjusza, prefekta pretorium.

Żyd nie będzie mógł nabyć niewolnika chrześcijanina, ani otrzymać go dzięki czyjejs hojności. Kto by tego nie przestrzegał, niech zostanie pozbawiony własności, którą tak bezczelnie nabył, a sam niewolnik, jeżeli z własnej woli podał do publicznej wiadomości, co się zdarzyło, niech w nagrodę otrzyma wolność. Zaś pozostałych, których będących wyznawcami słusznej religii bezbożny zabobon uzyskał tytułem daniny albo też spadku lub zapisu, niech posiada na tej zasadzie, żeby ich nie plamił zepsuciem moralnym własnej religii, ani wbrew ich woli, ani za ich zgodą. A jeśli by ta zasada została pogwałcona, sprawcy takiej zbrodni niech zostaną ukarani śmiercią, a dodatkowo konfiskatą dóbr.

⁵¹⁰ Ustawa C.Th. 16,9,3 została wydana w Rawennie przez kancelarię zachodniej części cesarstwa. Została ona ogłoszona przez Honoriusza, chociaż inskrypcja ustawy wymienia także Teodozjusza II jako jej współautora. Por. A. Linder, op. cit., s. 272.

Zgodnie z tą ustawą Żydzi mogli posiadać niewolników chrześcijan; ustawodawca określił jednak sposoby ich nabycia. Żyd nie mógł nabyć niewolnika chrześcijanina za pomocą kontraktu kupna czy też otrzymać w akcie darowizny. Gdyby niewolnicy zostali nabyci wbrew temu przepisowi, zdobywali wolność. Żydzi mogli nabywać niewolników w drodze dziedziczenia lub na podstawie fideikomisu. Dalej, ustawa dozwalała Żydom posiadanie niewolników chrześcijan pod warunkiem, że nie zostaną nawróceni na judaizm. Za przekroczenie tego przepisu groziła kara śmierci (*poena capitis*) i konfiskata mienia (*proscriptio*). Powyższa ustawa została w części potwierdzona w 423 roku.

C.Th. 16,9,5 (423): Idem AA. Idem aa. Asclepiodoto praefecto praetorio. [...] christiana mancipia iudaeorum nemo audeat comparare. Nefas enim aestimamus religiosissimos famulos impiissimorum emptorum inquinari dominio. Quod si quis hoc fecerit, statutae poenae absque omni erit dilatione obnoxius.

Ci sami Augustowie, do Asklepiodota, prefekta pretorium. [...] Niechaj żaden Żyd nie waży się nabywać chrześcijańskich niewolników. Uważamy bowiem, że nie godzi się, aby najpobożniejsi słudzy plamili się poddaństwem wobec najbezbożniejszych nabywców. Jeśli więc ktoś by to uczynił, bez żadnej zwłoki będzie podlegał ustanowionej karze.

W tej części odnoszącej się do zakazu nabywania niewolników chrześcijan na podstawie kontraktu kupna-sprzedaży ustawa była podobna do poprzedniej. Zaostrzono jednak karę. Ustawa niniejsza nie precyzowała jednak jej rodzaju i wysokości, zadowalając się ogólnym stwierdzeniem *statuta poena*.

W roku 423 Żydzi na Wschodzie mieli więc sytuację wyjątkową co do nabywania niewolników. Na Zachodzie tymczasem podlegali tym samym przepisom, co ich współobywatele chrześcijanie. Taki stan rzeczy nie trwał długo, gdyż z chwilą promulgowania Kodeksu Teodozjańskiego na Zachodzie ustawa z 423 roku zaczęła obowiązywać w obu częściach cesarstwa.

Przepisy w tej materii zmieniły się za sprawą cesarza Justyniana. Władca zabronił Żydom nabywania niewolników chrześcijan za pomocą jakiegokolwiek aktu.

C.J. 1,10,2 (339): Imp. Constantius A. ad Euagrium. Iudaeus servum Christianum nec comparare debebit nec largitatis vel alio quocumque titulo consequatur.

Imperator Konstantyn, August, do Ewagriusza. Judejczyk nie będzie miał prawa nabycia chrześcijańskiego niewolnika, nawet jeśli otrzymał owego sługę w darze lub pod jakimkolwiek innym tytułem.

Tekst powyższej ustawy został przejęty z Kodeksu Teodozjańskiego. Redaktorzy justyniańscy dokonali interpolacji, dodając słowa: „vel alio quocumque”, w wyniku czego zabroniono żydom nabywania niewolników pod jakimkolwiek tytułem. Przepis ten został powtórzony w ustawach ogłoszonych przez samego Justyniana.

C.J. 1,3,54(56),8⁵¹¹: Idem A. Iohanni pp.

His ita dispositis repetita lege iubemus, ut nullus iudaeus [...] servos Christianos habeat. Quod si inventi in tali reatu fuerint, sancimus servos modis omnibus liberos esse secundum anteriorem nostrarum legum tenorem.

Ten sam Imperator, August, do Jana, prefekta pretorium.

Zatem na mocy niniejszych wytycznych, powtarzając ustawę, zakazujemy, by jakiś Judejczyk [...] miał chrześcijańskich niewolników. I gdyby zostali nakryci na takim występku, rozkazujemy, aby takim niewolnikom ofiarowano wolność, zgodnie z brzmieniem naszych poprzednich ustaw.

C.J. 1,10,2⁵¹²: [...] Iudaeus [...] non potest Christianum mancipium habere, quia et id liberatur et qui id habuit privatis XXX libras solvit.

Żyd [...] nie może posiadać chrześcijańskiego niewolnika; [jeśliby takiego posiadał,] niewolnik zostanie wyzwolony, a jego pan zapłaci 30 funtów złota grzywny.

Oba teksty wskazują, że Justynian zabronił żydom nabywania niewolników chrześcijan w jakikolwiek sposób: tak za pomocą czynności prawnych *inter vivos*, jak i *mortis causa*. Tych, którzy chcieliby zaryzykować, odstraszyć miała nie tylko utrata nabytku (niewolnik wychodził spod ich władzy jako osoba wolna), ale również wysoka grzywna.

Justynian, pozbawiając żydów możliwości nabywania i posiadania niewolników chrześcijan, jednocześnie nałożył surowe kary na tych, którzy omijali wydane przez niego przepisy. Ustawa C.J. 1,3,54 zawiera rozporządzenie przeciwko tym żydom, którzy celem uniknięcia straty niewolników fikcyjnie przyjmowali wiarę chrześcijańską⁵¹³. Za tego rodzaju nadużycie

⁵¹¹ Ustawa C.J. 1,3,54(56) nie zawiera subskrypcji wskazującej na rok jej wydania. Data ukazania się ustawy jest dyskutowana. Por. A. Linder, op. cit., s. 370; J. Juster, op. cit., II, s. 76, uw. 3-4.

⁵¹² Ustawa C.J. 1,10,2 została wydana w Konstantynopolu i jest przypisywana Justynianowi. Krueger w swojej edycji Kodeksu Justyniańskiego podaje, że inskrypcja tej ustawy została odtworzona na podstawie ustawy C.J. 1,3,54,8.

⁵¹³ C.J. 1,3,54(56),9; 10: „In praesenti autem hoc amplius decernimus, ut, si suis de praedictis iudaeis [...] habuerit servos nondum catholicae fidei sanctissimis mysteriis imbutos, et praedicti servi desideraverint ad orthodoxam fidem venire, postquam catholicae ecclesiae

cesarz karał śmiercią. Regulacja ta prawdopodobnie wymierzona była przede wszystkim przeciwko żydom, którzy zajmowali się handlem niewolnikami na dużą skalę.

Rzymscy cesarze chrześcijańscy wprowadzali zakazy co do nabywania przez żydów niewolników chrześcijan. Pierwszą ustawę dotyczącą tego zagadnienia wydał już cesarz Konstantyn. Data jej wydania jest dyskutowana; trudno też ustalić jej integralny tekst. W roku 339 cesarz Konstancjusz rozszerzył zakaz, zabraniając żydom nabywania tak chrześcijan, jak i pogan. W roku 384 Teodozjusz zabronił żydom kupna niewolników chrześcijan pod sankcją ich konfiskaty. Ustawa przewidywała nadto karę dodatkową. W roku 415 cesarz Honoriusz złągodził obowiązujące przepisy dla zachodniej części imperium. Żydzi mogli tam posiadać i nabywać niewolników chrześcijan, byleby dozwolali im wyznawać ich religię. Prawdopodobnie pod wpływem tej ustawy Teodozjusz II w roku 417 zezwolił żydom na nabywanie niewolników, jednakże tylko na podstawie dziedziczenia. Ustawa zakazywała nabywania ich drogą kupna lub donacji.

Przepisy dotyczące nabywania niewolników uległy znacznemu obostrzeniu za panowania cesarza Justyniana. Żydzi nie mogli nabywać niewolników chrześcijan w jakikolwiek sposób.

5.7. OGRANICZENIE ZDOLNOŚCI SPORZĄDZANIA TESTAMENTU I ZDOLNOŚCI WYSTĘPOWANIA W CHARAKTERZE ŚWIADKA

Ustawodawstwo cesarskie dotyczące statusu żydów w niektórych przypadkach ograniczało prawną możliwość sporządzenia przez nich testamentu (*testamenti factio activa*). W roku 425 cesarz Walentynian III ograniczył tę zdolność wobec tych żydów, których spadkobiercami ustawowymi były osoby, które przyjęły chrześcijaństwo.

---

sociati fuerint, in libertatem modis omnibus ex praesenti lege eripiantur: et eos tam iudices provinciarum quam sacrosanctae ecclesiae defensores nec non beatissimi episcopi defendant, nihil pro eorum pretio penitus accipientibus dominis. Quod si forte posthac etiam ipsi domini eorum ad orthodoxam fidem conversi fuerint, non liceat eis ad servitutum reducere illos, qui eos ad fidem orthodoxam praecesserunt: sed si quis talia usurpaverit, poenis gravissimis subiacebit”.

C.Th. 16,8,28 (426): Impp. Theodosius et Valentinianus aa. Basso praefecto praetorio.

Si iudaei vel samaritae filius filiave seu nepos, unus aut plures, ad christianae religionis lucem de tenebris propriae superstitionis consilio meliore migraverint, non liceat eorum parentibus, id est patri vel matri, avo vel aviae, exheredare vel in testamento silentio praeterire vel minus aliquid eis relinquere, quam poterant, si ab intestato vocarentur, adipisci. Quod si ita forsitan evenerit, iubemus eum ab intestato rescissa voluntate succedere, libertatibus, quae in eodem testamento datae fuerint, si intra legitimum numerum sunt, suam obtinentibus firmitatem.

Imperatorzy Teodozjusz i Walentynian, Augustowie, do Bassusa, prefekta pretorium.

Jeśli syn lub córka albo wnuk żyda lub samarytanina, jeden lub więcej, powziął lepszy zamiar przejścia z ciemności swojego zabobonu do światła religii chrześcijańskiej, niech nie będzie wolno rodzicom takich osób, mianowicie ojcu czy matce, dziadkowi czy babce, wydziedziczać ich albo pomijać w testamencie, albo zostawiać im mniej, niż mogli uzyskać, jeśli spadkodawca nie zostawiłby testamentu. Jeśliby tak się przypadkiem stało, rozkazujemy, aby ostatnia wola została unieważniona, a spadkobierca dziedziczył, jakby nie było testamentu, a wyzwolenia, które znalazłyby się w tymże testamencie, jeśli są w liczbie zgodnej z prawem, zachowują swą moc.

Zgodnie z brzmieniem ustawy, pominięcie przez żyda lub samarytanina w testamencie zstępnych (córki, syna, wnuka, wnuczki), którzy przyjęli chrześcijaństwo, powodowało jego nieważność. Ten sam skutek powodowało wydziedziczenie imienne spadkobierców-chrześcijan linii zstępnej. Testament zachowywał swoją ważność tylko w części zawierającej wyzwolenie niewolników. Zignorowano tym samym zasadę ogólną rzymskiego prawa spadkowego, zgodnie z którą zawsze dopuszczalne było wydziedziczenie, o ile istniała po temu słuszna przyczyna⁵¹⁴. Tym razem wzięto jednak pod uwagę zależności natury wyznaniowej. Otóż dla żydów przyczyną wydziedziczenia zstępnych mogło być i zapewne było porzucenie przez nich judaizmu. Władcy roztoczyli więc szczególną ochronę nad każdym, kto porzucił religię mojżeszową i dołączył do faworyzowanej przez państwo wspólnoty chrześcijan.

⁵¹⁴ Prawo rzymskie dopuszczało w szerokim zakresie swobodę rozporządzania majątkiem na wypadek śmierci. Ograniczenie swobody testatora polegało na tym, że w testamencie nie mógł pominąć nikogo z kategorii *sui heredes*. Testator musiał ich powołać do spadku albo wydziedziczyć. W przypadku syna podległego władzy ojcowskiej wydziedziczenie winno być imienne (*nominatim*). Pozostałych *subheredes* można było wydziedziczyć za pomocą ogólnej formuły bezimiennej. Wydziedziczenie nie wymagało uzasadnienia. Por. K. Kolańczyk, op. cit., s. 484 i nn.

Wydziwienie zstępnych, którzy przyjęli chrześcijaństwo, było niemożliwe nawet w przypadku, gdy taki spadkobierca popełnił przestępstwo wobec swojego rodzica lub dziadka.

C.Th. 16,8,28 (426): Idem AA. Basso praefecto praetorio.

[...] Si quid maximum crimen in matrem patremve, avum vel aviam tales filios vel nepotes commisisse aperte potuerit comprobari, manente in eos ultione legitima, si accusatio interea iure processerit, parentes tamen sub tali elogio, cui subpeditabunt probabilia et manifesta documenta, solam eis falcidiam debitae successionis relinquunt, ut hoc saltem in honorem religionis electae meruisse videantur, manente, ut diximus, criminum, si probata fuerint, ultione.

Ci sami Augustowie do Bassusa, prefekta pretorium.

[...] Jeśli wyraźnie można by udowodnić, że takie dzieci czy wnuki popełniły największą zbrodnię przeciwko matce czy ojcu, dziadkowi czy babce, pozostanie w stosunku do nich zgodna z prawem pomsta, jeśli tymczasem zostałyby oskarżone sędownie. Jednak rodzice z takim wyjaśnieniem przyczyny wydziedziczenia, na które dostarczą wiarygodne i oczywiste dokumenty, niech zostawią im zachówek z należnego spadku zgodnie z *lex Falcidia*, aby było jasne, że przynajmniej na to zasłużył na honor dla religii, którą wybrał, przy czym pozostaje, jak powiedzieliśmy, pomsta za zbrodnię, jeśli zostałyby udowodnione.

Prawodawca stanowił zatem, że dziedzic linii prostej, który popełnił przestępstwo (*crimen*) wobec wstępnych (rodziców lub dziadków), ma prawo do „zachowku” czyli czwartej części tego, co dziedziczyłby w dziedziczeniu *ab intestato*. Uwagę przyciąga enigmatyczna fraza „ogromne przestępstwo” (*maximum crimen*). Nie powiedziano tego wprost, ale może tu chodzić o dokonanie lub usiłowanie *parricidium*. Sprawcy mieli ponieść adekwatną karę, ale – co ciekawe – mimo wszystko nabywali zachówek, który następnie przechodził zapewne na ich dziedziców. Tekst ustawy wyjaśniał przyczynę przyznania tego przywileju. Był nią „honor religii”, którą wybrał taki spadkobierca. Podobne przepisy zawierała ustawa cesarza Justyniana, która została zamieszczona w Kodeksie Justyniańskim⁵¹⁵.

Justynian w 543 roku mocą Nov. 118 ogłosił nowe przepisy prawa spadkowego. Przyznał w niej prawną możliwość sporządzania testamentu i dziedziczenia (*testamenti factio activa, testamenti factio passiva*) jedynie tym, którzy wyznawali religię katolicką. Wydaje się jednak, że nowela nie znosiła przepisów szczegółowych wydanych uprzednio co do zdolności sporządzania testamentu i dziedziczenia przez żydów⁵¹⁶.

⁵¹⁵ Por. C.J. 1,5,13.

⁵¹⁶ Por. J. Juster, op. cit., II, s. 92.

Cesarz ograniczył też prawo żydów do składania zeznań w sądzie. Przepisy dotyczące tego zagadnienia zostały ogłoszone w dwu ustawach: C.J. 1,5,21.

C.J. 1,5,21 (531): Idem A. Iohanni pp.
[...] sancimus contra orthodoxos quidem litigantes nemini haeretico vel etiam his qui Iudaicam superstitionem colunt esse in testimonia communionem, sive utraque pars orthodoxa sit sive altera.

Ten sam Imperator, August, do Jana, prefekta pretorium.
[...] niniejszym rozporządzamy, by żaden heretyk ani ktokolwiek, kto kultuwyuje judejskie przesady, nie miał prawa do składania zeznań przeciwko ortodoksyjnym [chrześcijanom], bez względu na to, czy tylko jedna strona sporu jest wyznania prawowiernego, czy też obie.

Żyd mógł zatem świadczyć tylko na korzyść chrześcijanina biorącego udział w procesie. W konsekwencji jego świadectwo było wykluczone, gdy chrześcijanie procesowali się między sobą. Żydzi mogli składać zeznania jedynie w przypadku, gdy jedna ze stron była chrześcijańska i o ile te zeznania były dla niej korzystne.

5.8. OGRANICZENIE PRAWA SPRAWOWANIA URZĘDÓW

Prócz ograniczenia uprawnień prywatnych, ustawodawstwo cesarskie, poczynszy od początku V wieku, ograniczało prawo żydów do udziału w życiu publicznym. W roku 404 Honoriusz wydał ustawę zakazującą żydom sprawowania niektórych urzędów.

C.Th. 16,8,16 (404)⁵¹⁷: Idem aa. Romuliano praefecto praetorio.
Iudaeos et samaritanos, qui sibi agentum in rebus privilegio blandiuntur, omni militia privandos esse censemus.

Ci sami Augustowie do Romuliana, prefekta pretorium.
Postanawiamy, że żydów i samarytan, którzy uroili sobie, że mają przywilej bycia urzędnikami do specjalnych zadań, należy pozbawić wszelkich funkcji w służbie publicznej.

⁵¹⁷ Mimo, że w inskrypcji ustawy widnieje także imię Arkadiusza, jej autorem był Honoriusz. Ustawa została wydana w Rzymie. Jej adresatem był Romulianus, prefekt pretorium Galii. Por. A. Linder, op. cit., s. 222.

Mocą tej ustawy Żydzi i samarytanie zostali pozbawieni prawa sprawowania funkcji *agentes in rebus*⁵¹⁸ i innych funkcji państwowych. Sformułowanie o zakazie pełnienia jakichkolwiek funkcji (*omni militia*) należy rozumieć jako zakaz sprawowania funkcji publicznych. Żydzi nadal mogli natomiast wykonywać pozostające pod kontrolą administracji państwowej wolne zawody, jak nauczyciel, lekarz czy adwokat. Przepisy nakładające ograniczenia w tym względzie zostały ogłoszone w okresie późniejszym.

W roku 418 Honoriusz dołączył kolejne restrykcje:

C.Th. 16,8,24 (418)⁵¹⁹: Idem aa. Palladio praefecto praetorio.

[...] Quicumque igitur vel inter agentes in rebus vel inter palatinos militiae sacramenta sortiti sunt, percurrentae eius et legitimis stipendiis terminandae remittimus facultatem, ignoscentes facto potius quam faventes, in posterum vero non liceat quod in praesenti paucis volumus relaxari [...].

Ci sami Augustowie do Palladiusza, prefekta pretorium.

[...] Ktokolwiek więc, czy to wśród urzędników do specjalnych zadań, czy wśród dostojników pałacowych dostąpił godności służby publicznej, dajemy mu możliwość jej sprawowania i zakończenia po wysłużeniu przewidzianych prawem lat, lecz raczej tolerujemy fakty, niż je popieramy, na przyszłość jednak niech nie będzie dozwolone to, co teraz chcemy złagodzić w stosunku do nielicznych.

Ustawa potwierdziła zatem zakaz sprawowania funkcji *agentes in rebus*, pozbawiając jednocześnie Żydów prawa sprawowania funkcji na dworze cesarskim (*militia palatina*). Ustawodawca nie odwołał jednak Żydów z pełnionych dotychczas funkcji, pozwalając na zakończenie służby. Dalszy przepis tej samej ustawy nakazał wszakże natychmiast wydalic Żydów z armii.

C.Th. 16,8,24: [...] Illos autem, qui gentis huius perversitati devincti armatam probantur adpetisse militiam, absolvi cingulo sine ambiguitate decernimus, nullo veterum meritorum patrocinante suffragio.

[...] Jednak postanawiamy, aby ci, którym jest dowiedzione, że należąc do tego przewrotnego narodu, starali się o służbę w armii, bez dyskusji byli pozbawieni pasa, i niech nic im nie pomogą dawne zasługi.

Zakaz służby w wojsku został powtórzony w 425 roku.

⁵¹⁸ Na temat *agentes in rebus* por. wyżej, s. 105-106.

⁵¹⁹ Ustawa ta pochodzi od Honoriusza. Została wydana przez kancelarię zachodniej części cesarstwa (Rawenna) i adresowana do prefekta praetorium Italii (Palladiusz). Por. A. Linder, op. cit., s. 280.

Sirmond. 6 (425): Imp. Theodosius A. Valentinianus Caesar Amatio v.I. Praefecto praetorio Galliarum.

[...] Iudaeis quoque vel paganis causas agendi vel militandi licentiam denegamus [...].

Imperatorzy Teodozjusz, August, i Walentynian, Cezar, do Najwspanialszego Amacjusza, prefekta pretorium Galii.

[...] Judejczykom i poganom odbieramy niniejszym prawo do pozywania przed sądem i do służby publicznej [...].

Radykalne ograniczenie uprawnienia sprawowania urzędów państwowych nastąpiło w 438 roku mocą ustawy ogłoszonej przez Teodozjusza II. Cesarz pozbawił żydów i samarytan prawa pełnienia urzędów publicznych, państwowych i municypalnych, faktycznych i honorowych.

Nov. Theod. 3,2 (438): Imp. Theodosius et Valentinianus AA. Florentio praefecto praetorio.

Quamobrem quum, sententia veteri, desperatis morbis nulla sit adhibenda curatio, tandem, ne ferale sectae in vitam, immemores nostri saeculi, velut indiscreta confessione licentius evagentur, hac victura in omne aevum lege sancimus, neminem iudaeum, neminem samaritam neutra lege constantem ad honores et dignitates accedere, nulli administrationem patere civilis obsequii, nec defensoris fungi saltem officio [...].

Imperatorzy Teodozjusz i Walentynian, Augustowie, do Florencjusza, prefekta pretorium.

Dlatego też – jako że zgodnie z utrwalonym poglądem nie należy przykładać starań do leczenia beznadziejnych chorób – aby te zgubne sekty, niepomne na nasze czasy, nie mogły rozprzestrzeniać się bezkarnie wśród naszego ludu, biorąc pod uwagę fakt, że ich wyznanie wiary nie jest łatwe do rozróżnienia, sankcjonujemy niniejszym prawem, które zachowa swą aktualność na wieki wieków, że żaden Judejczyk, żaden samarytanin, który nie będzie podlegał żadnemu z obu praw, nie dostąpi żadnych zaszczytów ani godności; [co więcej,] żadnemu z nich nie będzie wolno robić kariery w administracji, ani służyć w wojsku [...].

Ustawa Teodozjusza II praktycznie pozbawiła żydów i samarytan możliwości sprawowania urzędów publicznych w państwie. Kolejny jej przepis przypomniawszy, że żydzi nadal są zobowiązani do pełnienia uciążliwych powinności municypalnych, które wymagały ponoszenia ciężarów na rzecz miasta.

Nov. Theod. 3,6: Et quoniam decet imperatoriam maiestatem ea provisione cuncta complecti, ut in nullo publica laedatur utilitas, curiales civitatum omnium, nec non cohortalinos, onerosis quin etiam militiae seu diversis officiis facultatum et personalium munerum obligatos suis ordinibus, cuiuscumque sectae sint.

Ponieważ godzi się Cesarskiej Wysokości dbać o to, by dobrobyt publiczny nie doznał żadnego uszczerbku, niniejszym dekretujemy, by dekurioni wszystkich miast, a także prowincjonalni rzeczoznawcy wypełniali swoje obowiązki wynikające ze służby cesarskiej lub inne zobowiązania związane z ich majątkiem i osobistymi zadaniami, przy czym zaznaczamy, że będą oni do tego zobowiązani, niezależnie od tego, jakiego są wyznania.

Justynian przyjął przepisy ogłoszone w V wieku. Władca zaostrzył jednak sankcję za przekroczenie ustaw zabraniających żydom i samarytanom pełnienia funkcji państwowych:

C.J. 1,5,12,9; 13; 15 (527): Si qui vero [...] Iudaeorum vel Samaritarum et qui iis similes sunt iam quid eorum quae commemoravimus teneant et dignitatem nacti vel in matriculam causidicorum recepti vel militia cingulove quocumque potiti sunt, eos confestim eorum communione privari iubemus. Quod si quid contra statuta nostra committetur, eius qui prohibita nactus est non solum inutilem creationem ostendimus et recipi prorsus vetamus, sed etiam XXX auri librarum poena eum coercemus. [...] Sane ne magistratus quidem impunitos dimittimus, si, quos inter prohibitos a nobis esse cognoverint, eos officiis suis adnumerari sinant (excepta videlicet cohortalium militia), sed et ab iis poenam L auri librarum exigimus.

Jeśli ktoś [...] z grona Judejczyków lub samarytan, lub [sekt] im podobnych zajmuje któreś z wyżej wymienionych stanowisk lub jeśli otrzymał jakąkolwiek rangę, czy też został zarejestrowany jako adwokat lub uzyskał pozycję w cesarskiej służbie, nakazujemy jego natychmiastowe usunięcie ze stanowiska. Jeżeli ktoś wystąpi przeciw naszym przepisom i obejmie zakazane stanowisko, nie tylko uznajemy taką nominację za nieważną i zabraniamy jej przyjęcia, ale również nakładamy na niego grzywnę 30 funtów złota. [...] Oczywiście nie pozwolimy, by urzędnicy uszli bezkarnie, jeżeli wiedzą, że osoby przez nas wskazane znajdują się na czarnej liście, a jednak zostały przyjęte w szeregi ich personelu (z wyjątkiem pozycji prowincjonalnego rzeczoznawcy), ale wydusimy z nich grzywny w wysokości 50 funtów złota.

Żydzi i samarytanie zostali więc pozbawieni prawa sprawowania urzędów i funkcji publicznych. Pierwsze ograniczenia ustawowe zostały ogłoszone na początku V wieku. Wraz z upływem czasu przepisy dotyczące tego zagadnie-

nia były coraz surowsze. Justynian potwierdził ustawy swoich poprzedników i zaostrzył sankcje za ich nieprzestrzeganie.

5.9. KARNY CHARAKTER OGRANICZEŃ W SYTUACJI PRAWNEJ ŻYDÓW

Ustawodawstwo rzymskich cesarzy chrześcijańskich zawierało szereg przepisów ograniczających lub pozbawiających żydów pewnych praw cywilnych i publicznych. Władcy najwięcej uwagi poświęcili kwestii prozelityzmu. Przyjęcie religii żydowskiej przez chrześcijanina było kwalifikowane jako przestępstwo prawa publicznego (*crimen*). Już pierwszy chrześcijański cesarz rzymski, Konstantyn, wydał ustawy zabraniające tego czynu. Na początku V wieku prozelityzm został przyrównany do przestępstwa obrazy majestatu (*crimen laesae maiestatis*). Cesarze karali śmiercią każdego, kto spowodował przyjęcie judaizmu przez chrześcijanina. Ustawodawstwo zabraniające obrzezania nie-żydów było również skierowane przeciwko przyjmowaniu religii żydowskiej; ryt obrzezania był bowiem zewnętrznym znakiem przyjęcia judaizmu. Ustawodawstwo cesarskie w tej dziedzinie było surowe, szczególnie co do dokonania rytu obrzezania niewolnika przez żyda właściciela. Należy także zauważyć, że przestępstwo prozelityzmu było ścigane szeregiem ustaw karnych zabraniających apostazji (od religii chrześcijańskiej do judaizmu).

Obok tych surowych ustaw zabraniających przyjmowania religii żydowskiej, ustawy cesarskie nakładały szereg ograniczeń w sytuacji prawnej żydów. Należały do nich: częściowa *intestabilitas*, ograniczenie prawa sporządzania ważnego testamentu, zakaz zawierania małżeństw mieszanych, zakaz nabywania niewolników-chrześcijan, ograniczenia co do budowy synagog, pozbawienie prawa sprawowania urzędów publicznych. W literaturze nie ma terminu ogólnie przyjętego na określenie tych ograniczeń. Miały one jednak charakter karny i pogarszały sytuację prawną żydów w rzymskim cesarstwie chrześcijańskim.

Mimo tak licznych ograniczeń i surowego zakazu przyjmowania judaizmu przez wyznawców religii chrześcijańskiej, religia żydowska miała status religii legalnej. Ograniczenie sprawowania kultu, pozbawienie niektórych praw, co niekiedy było uzależnione od aktualnej polityki religijnej panującego władcy,

nie czyniły religii żydowskiej religią ustawowo zakazaną, *religio illicita*⁵²⁰. Wyznawanie jej przez żydów nie było przestępstwem. Ustawodawstwo cesarzy chrześcijańskich nie dawało podstaw do wniesienia oskarżenia przeciwko żydom jako takim, co miało miejsce w przypadku heretyków.

---

⁵²⁰ Por. S.L. Guterman, *Religious Toleration und Persecution in Ancient Rome*, London 1951, s. 103.

ZAKOŃCZENIE

Wśród ustaw rzymskich cesarzy chrześcijańskich (od Konstantyna do Justyniana), wydanych w sprawach religijnych, a zawartych w zbiorach *Codex Theodosianus*, *Novellae Posttheodosianae*, *Codex Iustinianus* i *Novellae Iustiniani*, odrębną grupę stanowią ustawy wydane przeciwko heretykom, apostatom, poganom i żydom. Z racji na przedmiot i dziedzinę, których dotyczyły, zostały one określone jako religijne.

Ustawy te miały charakter przepisów karnych. Zawierały bowiem sankcje karne, ograniczenia, zakazy i dolegliwości natury publiczno- i prywatnoprawnej. Wszystkie zespoły ustaw: przeciwko heretykom, apostatom, poganom i żydom odznaczały się tym, że pogarszały sytuację prawną tych grup osób. Było to wynikiem ogólnej polityki religijnej władców chrześcijańskich.

Omawiane akty prawodawcze zostały wydane na przestrzeni blisko trzech stuleci. Daty ich ogłoszenia pozwalają wyróżnić pewne okresy szczególnej aktywności legislacyjnej cesarzy w omawianej dziedzinie. Problematyce tej poświęcił wiele uwagi Konstantyn, pierwszy władca chrześcijański. Liczne także były ustawy zredagowane pod koniec IV wieku w kancelarii cesarza Teodozjusza i jego współwładców. Szczególnie obfite było ustawodawstwo cesarza Justyniana. Władca ten przejął wiele rozwiązań od poprzedników, zamieszczając je w *Codex Iustinianus*. Niezależnie od tego wydał własne ustawy, które zamieścił w Kodeksie bądź ogłosił jako Nowele. Odznaczały się one szczególną surowością. Niektóre z nich nakładały takie same kary na heretyków, pogan, żydów i samarytan.

Inną cechą wspólną tego ustawodawstwa była terminologia służąca na oznaczenie religii niepaństwowych i ich wyznawców. Otóż herezje, religia politeistyczna i judaizm były określane jednakowo jako przesąd, zabobon

(*superstitio haeretica, paganorum, Iudaica*). Nadto, istotnym wyrażeniem służącym na określenie tych religii, była nazwa *sacrilegium*, czyli przestępstwo świętokradztwa. Heretycy, apostaci i niechrześcijanie byli określani za pomocą różnych zwrotów pejoratywnych, przez co ustawodawca wyrażał negatywne odniesienie do nich. Mimo podobieństwa co do stosowanego nazewnictwa oraz generalnie nieprzychylnego nastawienia cesarzy do heretyków, apostatów, pogan i żydów, ich status prawny nie był jednakowy.

Grupy te połączyła wzrastająca niechęć chrześcijańskich władców do wszystkich, którzy odmawiali przyłączenia się do grona prawowiernych chrześcijan lub czynili to nieszczerze. Od czasów Konstantyna w państwie rzymskim umacniał się etos władcy jako przedstawiciela Boga na ziemi, któremu powierzono odpowiedzialność za utrzymanie jedności chrześcijan. Wierzono, że jej zerwanie mogło skutkować z jednej strony wewnętrznymi niepokojami wystawiającymi na szwank bezpieczeństwo państwa, z drugiej zaś spowodować gniewną reakcję Boga. W najpełniejszy sposób ideę tę przyswoił sobie Justynian, w którego ustawach podział na heretyków, apostatów i żydów często zdaje się mieć charakter jedynie konwencjonalny. Cesarz dzielił poddanych na prawowiernych chrześcijan, których należało chronić, oraz resztę, którą należało zwalczać.

LEGISLATION PENALE DES EMPEREURS ROMAINS CHRÉTIENS CONCERNANT LES QUESTIONS RELIGIEUSES

Sommaire

L'objectif de cet ouvrage c'est caractériser et interpréter au point de vue juridique et pénal les lois promulguées par les empereurs romains chrétiens, venant donc de l'époque depuis Constantin (306-337) jusqu'à Justinien (527-565) et dirigées contre les hérétiques, les apostats, les non-chrétiens (les païens et les Juifs). Ces lois ont été réunies dans les recueils de lois impériales : *Codex Theodosianus*, *Novellae Posttheodosianae*, *Constitutiones Sirmondianae*, *Codex Iustinianus*, *Novellae Iustiniani*. Groupées dans le cadre de ces recueils comme les titres séparés, elles constituent l'ensemble de sources essentielles de cet ouvrage. Quant à la littérature juridique on a profité de *Pauli Sententiae* et *Collatio legum mosaicarum et romanarum*.

Dans le premier chapitre, on a envisagé la législation religieuse des empereurs romains chrétiens du point de vue de la législation de l'époque de l'Empire. Dans les chapitres suivants sont présentés les recueils de lois pénales édictées contre les hérétiques, les apostats, les païens et les Juifs. Ces lois-ci avaient le caractère pénal. Elles contenaient le règlement pénal, imposaient des restrictions, des interdictions de la nature juridique publique et des limitations des droits civils. Ces limitations statutaires et ces incommodités n'étaient pas toujours les peines au sens propre du mot ; elles avaient parfois le caractère des ordres policiers et administratifs. C'est ainsi que la législation avait reçu le terme « législation pénale » relative à la religion bien que, déterminée comme « pénale », elle n'ait pas eu souvent la même signification qu'à présent.

Cette législation était établie au cours de trois siècles à peu près. Les dates de leur promulgation permettent de distinguer certaines périodes particulièrement animées dans l'activité législative des empereurs dans ce domaine.

Constantin, premier empereur chrétien, insistait sur cet problème. Il y a aussi de nombreux règlements édités vers la fin du IVème siècle, venant de la chancellerie de l'empereur Théodose I et ses co-souverains. Mais la législation de Justinien à ce propos était particulièrement abondante. Cet empereur, ayant adopté plusieurs lois pénales de ses prédécesseurs, a édicté les siennes dans le *Code* ou bien il les a promulguées comme *Novellae*.

Les lois édictées par Justinien contre les adeptes des religions non-chrétiens, par rapport aux celles de ses prédécesseurs, se distinguent par une sévérité.

Un trait commun de la législation nommée c'est la terminologie qui sert à déterminer les religions non-officielles et leurs adeptes. Hérésie, religion polythéiste et judaïsme étaient définis de la même manière comme superstition, préjugé (*superstitio haeretica, paganorum, Iudaica*). Un autre terme pour déterminer ces religions c'était *sacrilegium* – crime de sacrilège. De même, les hérétiques, les apostats et les non-chrétiens étaient déterminés au moyen de différents mots péjoratifs. C'est ainsi le législateur d'Etat exprimait son rapport péjoratif envers ces groupes de personnes. Malgré la ressemblance des noms appliqués et la disposition, en général négative, des empereurs envers les hérétiques, les apostats, les païens et les Juifs, leur statut juridique dans l'Empire romain chrétien n'était pas égal.

Les ordres impériaux qualifiaient d'une manière indiscutable la profession d'une fausse doctrine chrétienne ; l'hérésie était crime selon le droit romain (*crimen publicum*).

Les lois impériales promulguées contre les hérétiques étaient nombreuses, le titre C.Th. 16,5 « De haereticis » c'est la partie la plus considérable du livre XVI du *Code Théodosien*.

De même C.J 1,5 « De haereticis et Manichaeis et Samaritis » contient un grand nombre de lois. Vu que certaines lois contre les hérétiques sont englobées dans le recueil de « nouvelles » postthéodosiennes et justiniennes, on arrive à la conclusion que ce problème avait une grande importance parmi les autres questions religieuses, l'unité de la religion chrétienne devait assurer l'unité de l'Etat, donc la profession de la religion hérétique était considérée comme un crime public.

Les lois pénales contre les hérétiques avaient pour but rendre tout d'abord impossible la propagande de la fausse doctrine et puis réprimer les coupables. Le premier but était réalisé par une série d'interdictions impériales envers les communautés hérétiques. On leur enlevait le droit de s'assembler, d'assister au culte, de discuter les problèmes religieux, de propager les écrits. Les empereurs confisquaient leurs temples, défendaient de profiter des bâtiments

privés ou d'autres endroits pour les réunions religieuses. Les lois attaquaient les ecclésiastiques et les dirigeants des groupes hérétiques.

Les hérétiques ont été insérés au groupe de « infames » et ils n'avaient pas le droit d'agir en qualité des témoins, ni de faire les actes juridiques. Les autres peines imposés sur eux c'étaient les sanctions de confiscation de leurs propriétés et de l'exil. La peine de l'exil avait des formes variées ; le plus souvent l'expulsion de Rome ou de Constantinople, parfois de toutes les villes de l'Empire romain, les membres de certains groupes hérétiques ont été privés des nombreuses lois civils comme la capacité d'une passation du testament valable et d'hériter. Les hérétiques ont été privés du droit d'exercer les charges et les fonctions publiques.

Dans la législation impériale était prévue la peine de mort pour l'appartenance à la religion hérétique, mais concernant uniquement les Manichéens, On les persécutait avec acharnement non seulement pour les raisons religieuses, à partir du regne de Diocletien, ou ils commençaient à se manifester dans l'Empire romain.

Les constitutions impériales adressées contre les apostats constituaient un groupe tout particulier de lois pénales. L'apostasie, selon la législation impériale, c'était l'abandon absolu de la religion chrétienne et l'acceptation, à la fois, du judaïsme ou de la religion païenne. A noter que le législateur d'Etat se servait de la même notion « apostasie » que celle qui était établie par la doctrine ecclésiastique.

L'abandon de la religion chrétienne, protégée par la loi comme religion d'Etat, c'était un acte législativement défendu (*un crime*), les peines imposées sur les délinquants étaient tres graves, par ex. : peine d'exil, confiscation des biens, privation du droit d'exercer le testament et d'hériter. L'analyse du texte permet de conclure, que l'apostasie de la religion officielle n'entraînait pas la peine de mort.

Le groupe suivant de lois penales ce sont les lois impériales concernant l'ancienne religion romaine et leur adeptes.

Les premières lois dans l'ordre chronologique qui se rattachaient à ce problème, défendaient aux païens d'offrir des sacrifices (*sacrificium*). Cette interdiction concernait aussi bien le culte public que le culte privé. Untel acte était qualifié comme un crime (*crimen*) : et puis dans les lois, il était comparé au crime de lèse-majesté (*crimen laesae maiestatis*). Au IVème siècle déjà on prévoyait dans les lois la peine de mort, sauf d'autres sanctions a ceux qui faisaient offrandes aux divinités.

Les effets de la « séparation statutaire » de la religion païenne de l'Etat romain vers la fin du IVème siècle étaient d'une grande portée. En conséquence de cet acte les empereurs ont confisqué les biens appartenant aux temples païens et aux collèges sacerdotaux. Les prêtres païens ont été privés de la reconnaissance par la loi et ils ont perdu leurs droits légaux et leurs privilèges. Les temples païens étaient détruits ou ils devenaient propriété de l'Eglise ou bien ils passaient au profit du public.

Malgré les peines très sévères pour avoir pratiqué le culte païen et les restrictions imposées sur les partisans de cette religion, leur statut dans l'Empire romain chrétien n'était pas le même que celui des hérétiques. A noter le fait, que déjà au IVème siècle les lois défendaient d'offrir les sacrifices païens sous la sanction de peine capitale tandis que les empereurs nécessaient de porter le titre « pontifex maximus ». Et puis, il faut souligner que les lois défendaient de certains actes extérieurs sans interdiction générale d'appartenance à la religion païenne. Jusqu'à la fin du IVème siècle les partisans de l'ancienne religion faisaient sans obstacles carrière dans l'administration impériale et jouaient un grand rôle dans la vie publique.

Cette circonstance-ci implique une question sur les qualifications juridiques du fait de professer la religion païenne. L'analyse des sources ne permet pas d'admettre que la profession de celle-ci était crime selon le droit romain.

Le dernier groupe c'est celui dont les lois concernent les Juifs. Dans l'Empire romain chrétien les Juifs supportaient plusieurs limitations à cause de faire profession de leur religion. Elles avaient le caractère pénal bien qu'il manque dans la littérature d'un terme généralement convenu pour les déterminer.

Dans le but de protection de l'unité de la religion chrétienne, les empereurs défendaient aux Juifs le prosélytisme. Il était interdit par la loi comme une crime (*crimen*) et puni de mort. Le rite extérieur, signifiant l'admission au judaïsme, était circoncision. Les empereurs chrétiens, en adoptant partiellement la législation de leurs prédécesseurs de l'époque païenne, défendaient rigoureusement ce rite aux non-Juifs. Le fait de mettre à la circoncision un esclave-chrétien par un propriétaire Juif était menacé de la peine de mort. Et puis, l'acceptation du judaïsme par un chrétien du point de vue de la religion abandonnée, ça veut dire christianisme, était qualifiée comme apostasie. L'acceptation du judaïsme par un chrétien était interdite et punie selon deux points de la loi : contre le prosélytisme et contre l'apostasie.

Malgré l'interdiction rigoureuse du prosélytisme, de nombreuses limitations, comme celle de la capacité d'exercer le testament et d'hériter, la limitation du droit de se présenter au tribunal comme témoin, la privation du

droit d'exercer des fonctions publiques, la profession du judaïsme, elle-même n'était pas traitée comme un crime. Les limitations statutaires et la privation de certains droits, résultant de la politique actuelle de l'empereur régnant envers la religion ne rendait pas celle des Juifs illicite (*religio illicita*). La profession de celle-ci entraînait de différentes incommodités, mais ne servait pas de base à faire une accusation (*accusatio*) contre les Juifs, ce qui arrivait en cas des hérétiques et des apostats.

Les lois pénales concernant les crimes au caractère religieux ne renfermaient presque pas de prescriptions relatives à la procédure pénale. Les empereurs obligeaient parfois les magistrats d'État à les faire exécuter sous les sanctions pénales ; c'était, pour la plupart, la peine d'amende (*multa*). Les évêques étaient aussi obligés de surveiller l'application de ces prescriptions.

Les lois pénales, ayant rapport aux questions religieuses, étaient très nombreuses. Leur multitude, la sévérité des sanctions imposées en vertu de celles-ci, les redites des prescriptions pénales envers les groupes religieux non reconnus ou vaincus par l'État, l'insuffisance de la procédure pénale précisée, tout cela met en doute leur efficacité. Autant qu'on puisse faire l'analyse de ces lois sous l'aspect normatif, il est difficile de constater la sphère de l'application de ces droits en pratique.

WYKAZ ŹRÓDEŁ

I. ŹRÓDŁA PRAWNICZE PRZEDJUSTYNIAŃSKIE

Codex Theodosianus

1,1,5	16,2,15	16,5,7
1,1,6	16,2,16	16,5,7 pr.
1,5,5	16,2,23	16,5,8
1,5,6	16,2,29	16,5,9
3,1,5	16,2,34	16,5,10
3,7,2	16,2,35	16,5,11
9,38,7	16,2,36	16,5,12
9,38,9	16,2,38	16,5,13
11,39,11	16,2,40	16,5,14
13,5,18	16,2,42	16,5,15
16,1,1	16,2,46	16,5,17
16,1,2	16,4,1	16,5,18
16,1,3	16,4,3	16,5,19
16,1,4	16,4,5	16,5,20
16,2,4	16,5,1	16,5,21
16,2,5	16,5,2	16,5,22
16,2,7	16,5,3	16,5,23
16,2,8	16,5,4	16,5,24
16,2,10	16,5,5	16,5,25
16,2,14	16,5,6	16,5,26

16,5,28	16,5,62	16,8,28
16,5,29	16,5,64	16,8,29
16,5,30	16,5,65	16,9,1
16,5,31	16,5,65,2	16,9,2
16,5,32	16,5,66	16,9,3
16,5,33	16,6,1	16,9,4
16,5,34	16,6,2	16,9,5
16,5,35	16,6,3	16,10,2
16,5,36	16,6,4	16,10,3
16,5,38	16,6,5	16,10,4
16,5,39	16,6,6	16,10,5
16,5,40	16,6,7	16,10,7
16,5,40 pr.	16,7,1	16,10,8
16,5,41	16,7,2	16,10,9
16,5,42	16,7,3	16,10,10
16,5,43	16,7,4	16,10,11
16,5,44	16,7,5	16,10,12
16,5,45	16,7,6	16,10,13
16,5,46	16,7,7	16,10,14
16,5,47	16,8,1	16,10,15
16,5,48	16,8,3	16,10,16
16,5,49	16,8,4	16,10,18
16,5,51	16,8,6	16,10,19
16,5,52	16,8,9	16,10,20
16,5,54	16,8,10	16,10,21
16,5,55	16,8,16	16,10,22
16,5,56	16,8,19	16,10,23
16,5,57	16,8,22	16,10,24
16,5,58	16,8,24	16,10,25
16,5,59	16,8,26	
16,5,60	16,8,27	

Constitutiones Sirmondianae

6

12

14

Novellae Posttheodosianae

Nov. Theod. 3

Nov. Theod. 3,1

Nov. Theod. 3,2

Nov. Theod. 3,3

Nov. Theod. 3,4

Nov. Valent. 3,6

Nov. Valent 3,8

Nov. Valent. 3

Nov. Valent. 17

Nov. Valent. 18

Nov. Valent. 35

Nov. Maiorian. 6

Nov. Maiorian. 11

Nov. Marcian. 5

Collatio legum Mosaicarum et Romanarum

5,21,2

5,22,3

Pauli Sententiae

5,21,2

5,22,3

II. CORPUS IURIS CIVILIS

Codex Iustiniani

I,1,1	I,5,9,14	I,7,5
I,1,2	I,5,9,15	I,7,6
I,1,5	I,5,12	I,8,1
I,1,6	I,5,12,3	I,9,1
I,1,7	I,5,12,4	I,9,3
I,1,8	I,5,12,6	I,9,6
I,2,10	I,5,12,7	I,9,12
I,2,15	I,5,12,13	I,9,16
I,2,16	I,5,12,14	I,9,18
I,2,17	I,5,14	I,10,1
I,2,18	I,5,16	I,10,2
I,2,33	I,5,16,3	I,11,1
I,2,40	I,5,18	I,11,2
I,2,41	I,5,18,3	I,11,3
I,3,25	I,5,18,4	I,11,4
I,3,35	I,5,18,10	I,11,5
I,3,37	I,5,19	I,11,6
I,3,54(56)	I,5,19,3	I,11,7
I,3,54(56),8	I,5,20	I,11,8
I,4,13	I,5,21	I,11,9
I,5,1	I,5,21,1	I,11,9,1
I,5,2	I,5,21,2	I,11,9,2
I,5,3	I,5,22	I,11,10
I,5,5	I,6,1	I,11,10 pr.
I,5,7	I,6,2	I,11,10,1
I,5,8	I,6,3	I,11,10,2
I,5,8,6	I,7,1	I,11,10,4
I,5,9	I,7,2	I,12,5
I,5,9,11	I,7,3	I,27,1
I,5,9,13	I,7,4	I,27,2

Digesta

48,8,4,2

48,8,II

50,2,33

Novellae Iustiniani

3	55	I20
5	56	I23
6	57	I29
7	58	I3I
9	59	I3I,I4
II	65	I3I,I4,I
37	67	I3I,I4,2
37,5	69	I32
37,7	76	I33
37,8	79	I37
40	80	I43,I0
42	8I	I46
43	83	Ed. 2
45	86	Ed. 5
45,I	III	App. 2
46	II7,8	App. 3
54	II8	

III. ŹRÓDŁA NIEPRAWNICZE

Augustinus

Contra Cresc. 3,4

7,9

Ep. 44,6,13

Contra Gaudent. 2,9

Eusebius

Vita Const. 2,44,45

4.27

Flavius

Antiquit. jud. 13,5,9

Bell. Jud. 2,8

Gothofredus

ad C. Th. 16,7,4

Socrates

HE 5,2

Sozomenus

HE 7,2

Testamentum novum

1 J 2,19

1 Kor 11,10

Łk 5,36

Mk 2,21

Mt 9,16

2 P 2,1

1 Tm 4,1

Testamentum vetus

Kpł 22,18

1 Mch 8,30

BIBLIOGRAFIA

- Albertario A., *Studi di diritto romano*, III, Milano 1936.
- Alivisatos H.S., *Die kirchliche Gesetzgebung des Kaisers Justinian I.*, Berlin 1913 (repr. Berlin 1973).
- Amelotti M., *Giustiniano tra teologia e diritto*, w: *L'imperatore Giustiniano*, s. 133-160.
- Amielańczyk K., *Praktyka kastrowania niewolników i jej zakazy w prawie rzymskim*, w: *Crimina et mores. Prawo karne i obyczaje w starożytnym Rzymie*, red. M. Kuryłowicz, Lublin 2001, s. 12-14.
- Tenże, *Rzymskie prawo karne w reskryptach cesarza Hadriana*, Lublin 2006.
- Arangio-Ruiz V., *Storia del diritto romano*, Napoli 1957.
- Archi G.G., *Aspetti giuridici dell'occidente posteodosiano*, *Accad. Const.*, V, 1983, s. 71-96.
- Tenże, *Giustiniano legislatore*, Bologna 1970.
- Tenże, *Teodosio II e la sua codificazione*, Napoli 1976.
- Asmussen J.P., *Xuāstvānift. Studies in manichaeism*, Copenhagen 1965.
- Baccari M.P., *Gli Apostati nel Codice Teodosiano*, „*Apollinaris*” 54(1981), z. 3-4, s. 538-581.
- Balan J., *Leges Iustiniani de haereticis*, *ACII* I, s. 481-495.
- Bareille G., *Célicolis*, w: *DTC* II, 2, 2088-2089.
- Barnes T.D., *Constantine's Prohibition of Pagan Sacrifice*, „*The American Journal of Philology*” 105(1984), s. 69-72.
- Baron S., *Histoire d'Israël. Vie social et religieuse*, Paris 1957.
- Bazzkiewicz J., Ryszka F., *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Warszawa 1984.
- Beugnet A., *Apostasie*, w: *DTC* I, 2, 1602-1612.
- Baus K., *Caelicolae*, w: *LThK* II, 881.
- Berger A., *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1953.
- Tenże, *La concezione di eretico nelle fonti giustiniane*, „*Accademia Nazionale dei Lincei, Rendiconti della Classe di scienze morali, storiche e filologiche*” 10(1955/56), s. 354-368.
- Tenże, *Some Remarks on Caracalla's Rescript C.J. 1,9,1 and its „Universitas Iudaeorum”*, *Iura* 8(1957), s. 75-86.
- Bihlmeyer K., Tüchle H., *Historia Kościoła*, t. I: *Starożytność chrześcijańska*, tł. J. Klenowski, Warszawa 1971.

- Biondi B., *Giustiniano primo, principe e legislatore cattolico*, Milano 1936.
- Tenże, *Il diritto romano cristiano*, I-III, Milano 1952-1954.
- Tenże, *Istituti fondamentali di diritto ereditario romano*, Milano 1948.
- Tenże, *Istituzioni di diritto romano*, Milano 1956.
- Tenże, *Successione testamentaria e donazioni*, Milano 1955.
- Bojarski W., *Invocatio Dei w starożytnych zbiorach prawa*, w: *Religia i prawo karne w starożytnym Rzymie*, red. A. Dębiński, M. Kuryłowicz, Lublin 1998, s. 15-17.
- Bonfante P., *Storia del diritto romano*, I-II, Milano 1959.
- Bonini R., *Appunti sull'applicazione del Codice Teodosiano*, AG 163(1962), z. 1-2, s. 121-135.
- Tenże, *Introduzione allo studio dell'età giustiniana*, Bologna 1979.
- Tenże, *L'ultima legislazione giustiniana (aa. 543-565) e la raccolta private delle Novelle*, w: *Lineamenti*, s. 759-763.
- Tenże, *Réflexions sur le droit de Justinien*, AG 194(1978), z. 1-2, s. 76-81.
- Borras A., *Lexcommunication dans le nouveau Code de droit canonique, essai de définition*, Paris 1987.
- Bouché J., *Apostasie*, w: DTC I, 640-652.
- Brecht C.H., *Perduellio und crimen maiestatis*, ZSS 64(1944), s. 335-359.
- Brown P., *The Diffusion of Manicheism in the Roman Empire*, „The Journal of Roman Studies” 59(1969), s. 92-103.
- Browning R., *Justynian i Teodora*, tł. M. Boduszyńska-Borowikowa, Warszawa 1977.
- Caes L., Henrion R., *Collectio bibliographica operum ad ius Romanum pertinentium*, Bruxelles 1949.
- Carbol F., *Hérétique*, w: DACL VI, 2, 2251-2258.
- Caseau B., *The Fate of Rural Temples in Late Antiquity and the Christianisation of the Countryside*, w: *Recent Research on the Late Antique Countryside*, red. W. Bowden i in., Boston 2004, s. 105-144.
- Cenderelli A., *Ricerche sul „Codex Hermogenianus”*, Milano 1965.
- Cervenca G., *Il dominato*, w: *Lineamenti*, s. 603-712.
- Chastagnol A., *Le Bas-Empire*, Paris 1969.
- Coccia A., *La législation sur l'apostasie dans le Code Théodosien*, w: *Empire Chrétien et Église aux IVe et Ve siècles: Intégration ou «concordat»? Le témoignage du Code Théodosien*, red. J.N. Guinot, F. Richard, Paris 2008.
- Congar M.J., *Schisme*, w: DTC XIV, 1, 1286-1312.
- Constantelos D.J., *Paganism and the State in the Age of Justinian*, „The Catholic Historical Review” 50(1964), nr 3, s. 372-380.
- Corcoran S., *The Empire of the Tetrarchs. Imperial Pronouncements and Government AD 284-324*, Oxford 2000.
- Crifo G., *Exilica causa, quae adversus exulem agitur*, w: *Châtiment*, s. 453-497.
- Cuq E., *Manuel des institutions juridiques des romains*, Paris 1928.
- Tenże, *Sacrilegium*, w: DS IV, 1, 980-987.
- Daniélou J., Marrou H.I., *Historia Kościoła. Od początków do roku 600*, tł. M. Tarnowska, Warszawa 1984.
- De Bonfils G., *Roma e gli Ebrei (secoli I-V)*, Bari 1995.
- De Clercq C., *Corpus Iuris Civilis*, w: DTC IV, 664-661.
- Decret F., *L'Afrique manichéenne (IVe-Ve siècles). Étude historique et doctrinale*, Paris 1978.

- De Dominicis M.A., *Il problema dei rapporti burocratico-legislativi tra „Occidente ed Oriente” nel Basso Impero Romano alla luce delle inscriptiones e subscriptiones delle Costituzioni imperiali*, RIL 87(1954), s. 329-487.
- Defensor, w: *Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike in fünf Bänden*, I, red. K. Ziegler, W. Sontheimer, München 1964, s. 1422-1423.
- De Francisci P., *Sintesi storica del diritto romano*, Roma 1948.
- De Giovanni L., *Chiesa e Stato nel Codice Teodosiano. Saggio sul libro XVI*, Naples 1980.
- Deichmann F.W., *Spolien in der spätantiken Architektur*, München 1975.
- Dekert T., *Apostazja w „Adversus haereses” Ireneusza z Lyonu*, Kraków 2016.
- De Marini Avonzo F., *La politica legislativa di Valentiniano III e Teodosio II*, Torino 1975.
- De Martino F., *Storia della costituzione romana*, I-V, Napoli 1958-1972.
- De Vaux R., *Instytucje Starego Testamentu*, t. I-II, tł. T. Brzegowy, Poznań 2004.
- De Visscher F., *Les sources du droit selon le Code de Justinien*, ACII I, s. 51-67.
- Diehl C., *Justinien et la civilisation byzantine au VI siècle*, Paris 1901.
- Du châtiment dans la cité. Supplices corporels et peine de mort dans le monde antique*, Rome 1984.
- Duchesne L., *L'Eglise au VI siècle*, Paris 1925.
- Dulckeit G., Schwarz F., Waldstein W., *Römische Rechtsgeschichte*, München 1981.
- Dupont C., *Le droit criminel dans les constitutions de Constantin*, I-II, Lille 1953-1955.
- Dyrz R., *Wokół zburzenia przez Konstantyna Wielkiego Asklepiejonu w Agaj w Cylicji w 331 r. po Chr.*, „Nowy Filomata” 3(1999), s. 195-209.
- Ensslin W., *La politica ecclesiastica dell'imperatore Teodosio agli inizi del suo governo*, „Nuovo Didaskaleion” 2(1948), s. 5-35.
- Tenże, *Die Religionspolitik des Kaisers Theodosius des Grossen*, „Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse” 2(1953), s. 5-88.
- Errington R.M., *Constantine and the Pagans*, „Greek, Roman, and Byzantine Studies” 29(1988), nr 3, s. 309-318.
- Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna o męczennikach palestyńskich*, tł. A. Lisiecki, Poznań 1924.
- Falchi G.F., *Diritto penale romano*, Treviso 1930.
- Ferrari dalle Spade G., *Privilegi degli Ebrei nell'Impero romano cristiano*, „Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte” 35(1945), s. 102-117.
- Gajda E., *Summum supplicium za przestępstwo manicheizmu – dlaczego?*, w: *Kara śmierci w starożytnym Rzymie*, red. H. Kowalski, M. Kuryłowicz, Lublin 1996, s. 95-100.
- Gaudemet J., *Constantin et les curies municipales*, Iura 2(1951), s. 44-75 (= Etudes II).
- Tenże, *Etudes de droit romain*, I-III, Camerino 1979.
- Tenże, *Institutions de l'Antiquité*, Paris 1967.
- Tenże, *La condamnation des pratiques païennes en 391*, w: *Epektasis. Festschrift J. Daniélou*, red. J. Fontaine, C. Kannengiesser, Paris 1972, s. 597-602 (= Etudes I).
- Tenże, *La condition juridique des Juifs dans les trois premiers siècles de l'Empire*, „Augustinianum” 28(1988), z. 1-2, s. 339-359.
- Tenże, *La formation du droit séculier et du droit de l'Eglise aux IV et V siècles*, Paris 1979.
- Tenże, *La législation du IV siècle: programme d'enquête*, Accad. Const., I, 1975, s. 145-159 (= Etudes I).

- Tenže, *La législation religieuse de Constantin*, RHEP 34(1947), s. 25-61.
- Tenže, *L'Église dans l'empire romain (IVe-Ve siècles)*, Paris 1958.
- Tenže, *La première mesure législative de Valentinien III*, Iura 20(1969), s. 129-147 (= Etudes I).
- Tenže, rec.: *Le partage législatif au Bas-Empire d'après un ouvrage récent*, SDHI 21(1955), s. 319-331 (= Etudes I).
- Tenže, *Le partage législatif dans la seconde moitié du IVe siècle*, Studi De Francisci, II, s. 317-354 (= Etudes I).
- Tenže, *Les constitutions constantiniennes du Code Théodosien*, Accad. Const., V, 1983, s. 136-157.
- Tenže, *Les relations entre le pouvoir politique et les communautés chrétiennes d'après le Code Théodosien*, Accad. Const., IV, 1981, s. 433-446.
- Tenže, *Les sources du droit de l'Église en Occident du IIe au VIIe siècles*, Paris 1985.
- Tenže, *Orthodoxie et interpolations. À propos de C. Th. XVI,1,4 et XVI,4,1*, RDC 10/11(1960-1961), s. 157-165 (= Etudes I).
- Tenže, *Quelques aspects de la politique législative au Ve siècle*, Studi Volterra I, s. 225-234 (= Etudes I).
- Tenže, *Un problème de la codification théodosienne: les constitutions géminées*, RIDA 4(1957), s. 253-267 (= Etudes I).
- Tenže, *Théodosien (code)*, w: DTC VII, 1215-1246 (= Etudes I).
- Giandomenici A., *Considerazioni sulle costituzioni contenute nella rubrica „De apostatis” nei Codici Giustiniano e Teodosiano*, „Apollinaris” 52(1979), z. 3-4, s. 600-617.
- Gioffredi C., *I principi del diritto penale romano*, Torino 1970.
- Girard P.F., *Manuel élémentaire de droit romain*, Paris 1924.
- Girard P.F., Senn H., *Les lois des Romains (7e édition par un Groupe de Romanistes des „Textes de Droit Romain” II)*, Paris – Naples 1977.
- Grasmück E.L., *Exilium. Untersuchungen zur Verbannung in der Antike*, München 1979.
- Greenidge A.H.J., *Infamia. Its Place in Roman Public and Private Law*, Oxford 1894 (repr. 1977).
- Greenslade S.L., *Heresy and Schism in the Later Roman Empire*, w: *Schism, Heresy and Religious Protest*, red. D. Baker, Cambridge 1972, s. 1-20.
- Grodzynski D., *Tortures mortelles et catégories sociales*, w: Châtiment, s. 361-403.
- Guide d'interrogation de la banque bibliographique des droits antiques*, Paris 1987.
- Gustafson M., *Condemnation to the Mines in the Later Roman Empire*, „Harvard Theological Review” 87(1994), nr 4, s. 421-433.
- Günthör A., *Chiamata e risposta. Una nuova teologia morale*, II, Roma 1981.
- Guterman S.L., *Religious Toleration and Persecution in Ancient Rome*, London 1951.
- Heidelberger Index zum Theodosianus mit Ergänzungsband*, red. O. Gradenwitz, Dublin 1970.
- Hillner J., *Prison, Punishment and Penance in Late Antiquity*, Cambridge 2015.
- Herman E., *Ecclesia in republica*, Francfort-sur-le Main 1980.
- Heumann H., Seckel E., *Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*, Graz 1958.
- Hitzig H.F., *Crematio*, w: RE VIII, 1700-1702.
- Tenže, *Haeresis*, w: RE VII, 2182.

- Holtzendorff F., *Die Deportationsstrafe im römischen Altertum, hinsichtlich ihrer Entstehung und rechtsgeschichtlichen Entwicklung dargestellt*, Leipzig 1859.
- Honoré T., *The Making of the Theodosian Code*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung” 103(1986), s. 133-222.
- Humbert G., Lécrivain C., *Maiestas*, w: DS III, 2, 1556-1561.
- Il mondo del diritto nell'epoca giustiniana. Caratteri e problematiche*, red. G.G. Archi, Ravenna 1985.
- Ilski K., *Religijna przesłanka jedności państwa w „De fide catholica” (CTh XVI,1,2) i jej kontekst historyczny*, w: *Aetas Imperatoria*, red. L. Mrozewicz, K. Ilski, Poznań 1999, s. 463-479.
- Iluk J., *Późnorzymskie państwo wobec chrześcijańsko-żydowskiego konfliktu (IV i V wiek n.e.)*, w: *Religioznawstwo polskie w XXI wieku*, red. Z. Stachowski, Tyczyn 2005, s. 591.
- Indices corporis iuris iuxta vetustiores editiones cum criticis collata*, cz. I, *Index titulorum*, red. H. Nicolini, F.S. d'Amico, Mediolani 1964.
- Insadowski H., *Rzymskie prawo małżeńskie a chrześcijaństwo*, Lublin 1935.
- Instinsky H.U., *Die alte Kirche und das Heil des Staates*, München 1963.
- Jaczynowska M., *Historia starożytnego Rzymu*, Warszawa 1986.
- Jarry J., *Hérésies et factions dans l'Empire Byzantin du IV au VII siècles*, Le Caire 1968.
- Jaśkiewicz G., *Doktryna Nowacjana w „Traktacie o Trójcy Świętej”*, „Vox Patrum” 25(2005), s. 55-65.
- Joannou P.P., *La législation impériale et la christianisation de l'Empire Romain (311-476)*, Roma 1972.
- Jolowicz H.F., Nicholas B., *Historical Introduction to the Study of Roman Law*, London 1972.
- Jones A.H.M., *The Decline of the Ancient World*, London 1966.
- Jońca M., *Prawo rzymskie. Marginalia*, Lublin 2015.
- Tenże, *Przestępstwo znieważenia grobu w rzymskim prawie karnym*, Lublin 2013.
- Tenże, *The Scope of 'exilium voluntarium' in the Roman Republic*, w: *La repressione criminale nella Roma repubblicana fra norme e persuasione*, red. B. Santalucia, Pavia 2009, s. 77-91.
- Jougan A., *Słownik kościelny łacińsko-polski*, Warszawa – Poznań – Lublin 1958.
- Józwiak S., *Państwo i Kościół w pismach św. Augustyna*, Lublin 2004, s. 141-155.
- Jörs P., *Codex Theodosianus*, w: RE IV, 170-171.
- Tenże, *Constitutione Sirmondi*, w: RE IV, 1110.
- Jörs P., Kunkel W., Wenger L., *Römisches Privatrecht*, Berlin 1949.
- Juster J., *Les Juifs dans l'Empire Romain*, I-II, Paris 1914.
- Kaden E.H., *Die Edikte gegen die Manichäer von Diokletian bis Iustinian*, w: *Festschrift Hans Lewald*, red. H. Lewald, Basel 1953, s. 55-68.
- Tenże, *L'Eglise et l'Etat sous Justinien. Extrait des Mémoires publiés par la Faculté de Droit*, Genève 1952, s. 109-144.
- Karlowa O., *Römische Rechtsgeschichte*, I-II, Leipzig 1885-1901.
- Kaser M., *Das römische Privatrecht*, I-II, München 1971-1975.
- Tenże, *Römische Rechtsgeschichte*, Göttingen 1967.
- Kelly G.P., *A History of Exile in the Roman Republic*, Cambridge 2006.

- Knecht A., *System des Justinianischen Kirchenvermögensrechtes*, Stuttgart 1905 (repr. Amsterdam 1963).
- Kodeks Teodozjusza. *Księga Szesnasta*, tł. A. Caba, oprac. M. Ożóg, M. Wójcik, wstęp M. Stachura, Kraków 2014.
- Kolańczyk K., *Prawo rzymskie*, Warszawa 1978.
- Kolb F., *Ideał późnoantycznego władcy. Ideologia i autoprezentacja*, Poznań 2008.
- Kumor B., *Historia Kościoła*, cz. I, *Starożytność chrześcijańska*, Lublin 1973.
- Kunderewicz C., *La protection des monuments d'architecture antique dans le Code Théodosien*, Studi Volterra IV, s. 138-153.
- Tenże, *Prawo budowlane starożytnego Rzymu (II)*, CPH 31(1979), s. 53-73.
- Kunkel W., *Römische Rechtsgeschichte*, Weimar 1964.
- Kuryłowicz M., *Historia i współczesność prawa rzymskiego*, Lublin 1984.
- Tenże, *Nowe problemy prawa justyniańskiego*, „Biuletyn LTN” 25(1983), HUM 2, s. 67-71.
- Langhammer W., *Die Rechtliche und Soziale Stellung der Magistratus Municipales und der Decuriones in der Übergangsphase der Städte von sich Selbstverwaltenden Gemeinden zu Vollzugsorganen des Spätantiken Zwangsstaates (2-4 Jahrhundert der Römischen Kaiserzeit)*, Wiesbaden 1973, s. 148-157.
- Leclercq H., *Judaïsme*, w: DACL VIII, 1, 2-92.
- Tenże, *Manichéisme*, w: DACL X, 2, 1390-1411.
- Tenże, *Paganus, pagana, paganicum*, w: DACL XIII, 1, 375-379.
- Le Gall J., *La religion romaine de l'époque de Caton l'Ancien au règne de l'empereur Commode*, Paris 1975.
- Legum Iustiniani Imperatoris Vocabularium. Novellae. Pars latina*, mod. G.G. Archi, red. A.M. Bartoletti Colombo, Milano 1977-1978.
- Lepelley C., *L'Empire romain et la christianisme*, Paris 1969.
- Lewis C.T., Short C., *A Latin Dictionary*, Oxford 1958.
- Liebs D., *Hermogenians iuris epitome. Zum Stand der römischen Jurisprudenz im Zeitalter Diokletians*, Göttingen 1964.
- Lineamenti di storia del diritto romano*, red. M. Talamanca, Milano 1979.
- Linder A., *The Jews in Roman Imperial Legislation*, Detroit – Michigan 1987.
- L'imperatore Giustiniano. Storia e mito*, red. G.G. Archi, Milano 1978.
- Lippold A., *Theodosius der Grosse und seine Zeit*, Stuttgart 1968.
- Longo C., *Vocabolario delle costituzioni latine di Giustiniano*, BIDR 10(1897-1898).
- Longo G., *Delictum e crimen*, Milano 1976.
- Lucrezi F., *CTh 16,9,2. Diritto romano-cristiano e antisemitismo*, „Labeo” 40(1994), s. 220-234.
- Małunowiczówna L., *De ara Victoriae in Curia Romana quomodo certatum sit*, Wilno 1937.
- Manuale Novellarum Justiniani: Aperçu systématique du contenu des Nouvelles de Justinian*, red. N. van der Val, Amsterdam 1964.
- Markus R.A., *Chrześcijaństwo w świecie rzymskim*, tł. R. Turzyński, Warszawa 1978.
- Markus R.A., *La politica ecclesiastica di Giustiniano e la Chiesa di Occidente*, w: Mondo del diritto, s. 113-124.
- Marquardt J., *Le culte chez les Romains*, Paris (b.r.).
- Maszkín N.A., *Historia starożytnego Rzymu*, tł. W. Głuchowski, L. Badzian, S. Ostrowski, Warszawa 1955.
- Michel A., *Hérésie, hérétique*, w: DTC VI, 2, 2208-2257.

- Millar F., *Condemnation in Hard Labour in the Roman Empire: from the Julio-Claudians to Constantine*, „Papers of the British School at Rome” 52(1984), s. 124-147.
- Mommsen Th., *Gesammelte Schriften*, I-VII, Berlin 1905-1910.
- Tenże, *Römisches Staatsrecht*, I-III, Leipzig 1884 (repr. Darmstadt 1963).
- Tenże, *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1899 (repr. Graz 1955).
- Monier R., *Manuel élémentaire de droit romain*, I, Paris 1947; II, Paris 1954.
- Noethlichs K.L., *Die gesetzgeberischen Massnahmen der christlichen Kaiser des vierten Jahrhunderts gegen Häretiker, Heiden, Juden*, Köln 1971.
- Novissimo Digesto Italiano*, red. A. Azara, Torino 1957.
- Olszaniec S., *Kilka uwag na temat życia i kariery Fl. Maternusa Cynegiusza*, „Klio” 7(2005), s. 3-15.
- Tenże, *Prefektura praetorio Italii, Illyrikum i Afryki (312-425 n.e.)*, Toruń 2014.
- Olszewski H., *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Warszawa 1984.
- Ostrogorski G., *Dzieje Bizancjum*, tł. pod red. H. Evert-Kappesowej, Warszawa 1968.
- Osuchowski W., *Rzymskie prawo prywatne. Zarys wykładu*, Warszawa 1981.
- Ożóg M., *Kościół starożytny wobec świętyń oraz posągów bóstw*, Kraków 2009.
- Palenque J.R., *Saint Ambroise et L'Empire Romain. Contribution a l'histoire des rap-ports de l'Eglise et de l'Etat a la fin du IV siècle*, Paris 1933.
- Paribeni R., *Da Diocleziano alla caduta dell'Impero d'Occidente*, Bologna 1941.
- Pastuszko M., *De apostasia a statu clericali*, Roma 1960.
- Pawluk T., *Stosunek Kościoła pierwszych wieków do kary śmierci*, PK 20(1977), z. 3-4, s. 209-223.
- Petit P., *Le Bas-Empire (284-395)*, Paris 1974.
- Piganiol A., *L'Empire chrétien*, Paris 1972.
- Pikulska-Robaszkiewicz A., *Funkcjonariusze służb specjalnych w późnym Cesarstwie – agentes in rebus*, PK 37(1994), nr 3-4, s. 147-158.
- Piotrowicz L., *Dzieje rzymskie*, Warszawa 1934.
- Pommeray L., *Etudes sur l'infamie en droit romain*, Paris 1937.
- Prawo rzymskie. Słownik encyklopedyczny*, red. W. Wołodkiewicz, Warszawa 1986.
- Puech H.-Ch., *Le manichéisme*, w: *Histoire de religions*, II, red. H.-Ch. Puech, Paris 1970.
- Rabello A.M., *The legal Condition of the Jews in the Roman Empire*, w: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II, 13, Berlin 1980, s. 662-750.
- Rein W., *Das Kriminalrecht der Römer von Romulus bis auf Justinian*, Leipzig 1844 (repr. Aalen 1962).
- Rémondon R., *La crise de l'Empire Romain, de Marc-Aurèle à Anastase*, Paris 1970.
- Riccobono S., *Profilo storico del diritto privato romano*, Palermo 1976.
- Rougé J., *Les institutions romaines de la Rome royale à la Rome chrétienne*, Paris 1969.
- Salerno F., *„Ad metalla”. Aspetti giuridici del lavoro in miniera*, Napoli 2003.
- Sargenti M., *Index operum ad Ius romanum pertinentium*, I-III, Ticini 1978-1980.
- Savagnone G., *Fonti apocriefe del diritto romano ecclesiastico*, BIDR 59-60(1956), s. 233-236.
- Scherillo G., *Novelle Post-Teodosiane*, NNDI XI, s. 445-446.
- Schwartz E., *Drei dogmatische Schriften Iustinians*, red. M. Amelotti, R. Arbeltella, L. Miglirdi, Milano 1973.
- Tenże, *Zur Kirchenpolitik Justinians*, München 1940, s. 32-82 (= *Gesammelte Schriften*, IV, Berlin 1960).

- Scritti teologici ed ecclesiastici di Giustiniano*, red. M. Amelotti, L.M. Zingale, Milano 1977.
- Szcaniecki M., *Powszechna historia państwa i prawa*, Warszawa 1973.
- Seeck O., *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr.*, Stuttgart 1919 (repr. Frankfurt am Main 1964).
- Seston W., *De l'authenticité et de la date de l'édit de Dioclétien contre les manichéens. Mél. A. Ernout*, Paris 1940, s. 345-354.
- Sguerzo E.M., *I delitti contro la fede nell'ordinamento canonico*, I-V, Varese 1979.
- Simon M., *Verus Israel. Etude sur les relations entre chrétiens et Juifs dans l'Empire Romain (135-425)*, Paris 1964.
- Simonetti M., *La politica religiosa di Giustiniano*, w: *Mondo del diritto*, s. 91-III.
- Sirks A.J.B., *The Theodosian Code. A Study*, Friedrichshof 2007.
- Sitek B., *Infamia w ustawodawstwie cesarzy rzymskich*, Olsztyn 2003.
- Słownik grecko-polski*, I-IV, red. Z. Abramowiczówna, Warszawa 1958-1965.
- Słownik łacińsko-polski*, II, red. M. Plezia, Warszawa 1962.
- Stachura M., *Heretycy, schizmatycy i manichejczycy wobec cesarstwa rzymskiego (lata 324-428, wschodnia część Imperium)*, Kraków 2000.
- Tenże, *Pojęcie „heretycy” w ustawodawstwie Konstantyna Wielkiego i jego następców*, „Historyka” 30(2000), s. 59-72.
- Tenże, *Wrogowie porządku rzymskiego: studium zjawiska agresji językowej w Kodeksie Teodozjusza, Nowelach Postteodozyjańskich i Konstytucjach Sirmondiańskich*, Kraków 2010.
- Stein E., *Histoire du Bas-Empire*, I, Paris 1959.
- Steinventer A., *Novelle postteodosiane*, RE XVII, 1163.
- Syryjczyk J.W., *Apostazja od wiary w świetle przepisów kanonicznych prawa karnego. Studium prawnohistoryczne*, Warszawa 1984.
- Tenże, rec.: *A. Giandomenici, Considerazioni sulle costituzioni contenute nella rubrica „De apostatis” nei Codici Giustiniano e Teodosiano, „Apollinaris” 52(1979), z. 3-4, s. 600-617, PK 25(1982), z. 3-4, s. 251-255.*
- Szczur P., *Problematyka społeczna w późnoantycznej Antiochii na podstawie nauczania homiletycznego Jana Chryzostoma*, Lublin 2008, s. 543-551.
- Świętoń A., *Rola agentes in rebus w wykrywaniu i zwalczaniu spisków przeciwko władzy cesarskiej w okresie rządów Konstancjusza II (337-361 n.e.)*, w: *Ochrona bezpieczeństwa i porządku publicznego w prawie rzymskim*, red. K. Amielańczyk, A. Dębiński, D. Słapek, Lublin 2010, s. 263-273.
- Tarwacka A., *Prawne aspekty urzędu cenzora w starożytnym Rzymie*, Warszawa 2012.
- Tettamanzi D., *Fede*, w: *Dizionario enciclopedico di teologia morale*, Roma 1976, s. 412-434.
- Tureček J., *Trestní právo římské*, w: tegoż, *Světové dějiny státu a práva ve starověku*, Praha 1963, s. 453-490.
- Veyne P., *Początki chrześcijańskiego świata*, tł. I. Kania, Warszawa 2009.
- Viguroux F., *Apostasie, apostat*, w: *Dictionnaire de la Bible*, I, Paris 1895.
- Vocabularium Codicis Iustiniani*, I-II, Hildesheim 1965.
- Voci P., *Diritto ereditario romano*, I-II, Milano 1963-1967.
- Vogt J., *Constantinus der Grosse*, w: RAC III, 306-379.
- Tenże, *Constantin der Grosse und sein Jahrhundert*, München 1960.
- Tenże, *Kaiser Julian und das Judentum. Studien zum Weltanschauungskampf der Spätantike*, Leipzig 1939.

- Volterra E., *Intorno alla formazione del Codice Teodosiano*, BIDR 83(1980), s. 109-145.
- Tenze, *Sul contenuto del Codice Teodosiano*, BIDR 84(1981), s. 85-124.
- Voss W.E., *Recht und Rhetorik in den Kaisergesetzen der Spätantike. Eine Untersuchung zum nachklassischen Kauf- und Übereignungsrecht*, Frankfurt am Main 1982.
- Welter G., *Histoire des sectes chrétiennes des origines à nos jours*, Paris 1950.
- Wenger L., *Die Quellen des römischen Rechts*, Wien 1953.
- Wissowa G., *Religion und Kultus der Römer*, München 1912 (repr. 1971).
- Wieacker F., „*Vulgarrecht*“ und „*Vulgarismus*“, *alte und neue Probleme und Diskussionen*, Studi Biscardi, I, s. 17-31.
- Wipszycka E., *Kościół w świecie późnego antyku*, Warszawa 1994.
- Yaron R., *Reichsrecht, Volksrecht und Talmud*, RIDA 11(1964), s. 281-298.
- Zakrzewski K., *U schyłku świata antycznego*, Warszawa 1964.

